

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
A.A.BAKIXANOV ADINA TARİX İNSTİTUTU

ELÇİN QARAYEV

**AZƏRBAYCAN XVIII ƏSR RUS VƏ
QƏRBİ AVROPA SƏYYAHLARININ
TƏSVİRİNDƏ**

BAKI – 2005

**Azərbaycan MEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun
Elmi Şurasının qərarı ilə çap olunur.**

Elmi redaktorlar: t.e.d. prof., **Tofiq Mustafazadə,**
t.e.n. **Gövhər Məmmədova**

Rəyçilər: t.e.d. prof., **Vaqif Piriyev**
t.e.n.dos., **Camal Mustafayev**

Qarayev E.T. Azərbaycan XVIII əsr rus və Qərbi Avropa səyyahlarının təsvirində. Bakı, 2005, 160 səh.

XVIII yüzülliğin Azərbaycan tarixinin ictimai-siyasi hadisələrini işıqlandıran monoqrafiya, həmin yüzillikdə ölkəmizdə olmuş rus və Qərbi Avropa səyyahlarının səyahətnamələri, xatirələri əsasında yazılmışdır.

Azərbaycanın iqtisadi və siyasi tarixinin öyrənilməsində XVIII yüzillikdə ölkəmizdə olmuş rus və Qərbi Avropa səyyahlarının səyahətnamələri qiymətli mənbələr hesab olunur. Ona görə də müəllif təqdim olunan əsərdə səyyahlar haqqında məlumat vermiş, onların Azərbaycana gəlməkdə məqsəd və məramları açıqlanmışdı. Monoqrafiya həmin səyahətnamələr əsasında tədqiq olunmuş elmi əsərdir.

Kitab tarixçi alimlər, ali məktəb tələbələri və geniş oxucu kütləsi üçün nəzərdə tutulmuşdur.

E $\frac{412-181-005}{1957-451-0005}$ 2005 ADPU

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ	5
I FƏSİL.	RUSİYA VƏ QƏRBİ AVROPA SƏYYAHLARI VƏ ONLARIN ƏSƏRLƏRİ HAQQINDA.....	19
II FƏSİL.	XVIII ƏSRİN BİRİNCİ YARISINDA AZƏRBAYCANDA OLMUŞ RUS VƏ QƏRBİ AVROPA SƏYYAHLARININ SƏYAHƏTNAMƏLƏRİNDƏ ÖLKƏMİZİN SİYASI VƏ İQTİSADI VƏZİYYƏTİNİN TƏSVİRİ.....	37
	2.1. Siyasi vəziyyət	37
	2.2. İqtisadi vəziyyət.....	80
III FƏSİL.	XVIII ƏSRİN İKİNCİ YARISINDA AZƏRBAYCANDA SİYASI VƏ İQTİSADI VƏZİYYƏT.....	100
	3.1. Siyasi vəziyyət	100
	3.2. İqtisadi vəziyyət	126
NƏTİCƏ	140
İSTİFADƏ EDİLMİŞ MƏNBƏLƏR VƏ ƏDƏBİYYAT.....		147

Ön sözü əvəzi

Tarixi öyrənmək üçün ilk mənbələrin əhəmiyyəti danılmaz olduğundan onların öyrənilməsi müstəsna əhəmiyyət kəsb edir. Bu baxımdan XVIII əsrdə Azərbaycanda olmuş rus və Qərbi Avropa səyyahlarının ölkəmiz haqqında verdikləri məlumatların tədqiqata cəlb edilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Adı çəkilən dövr Azərbaycan tarixinə dair yerli mənbələrin demək olar ki, yoxluğu həmin mənbələrin dəyərini daha da artırır.

Rus və Qərbi Avropa səyyahları əsasən gördükləri və müşahidə etdikləri hadisələri qələmə almışlar. Onların yol qeydləri, xatirələri, əsərlərində olan məlumatlarda Azərbaycan tarixinin ayrı-ayrı məsələləri-ictimai-iqtisadi və siyasi vəziyyəti, mədəni həyatı, xalqımızın adət-ənənəsi əks olunmuşdur.

XVIII əsrdə Azərbaycanda olmuş rus və Qərbi Avropa səyyahlarının səyahətnamələri, xatirələri və əsərləri bu günədək bir çox tədqiqatçılar tərəfindən tədqiqata cəlb olunmuşdur. Lakin həmin mənbələrə toxunan tarixçilərin hamısı yalnız araşdırdıqları mövzuya aid materialları tədqiqata cəlb etməklə kifayətlənmişlər. Bu baxımdan Elçin Qarayevin oxucuya təqdim olunan əsərində rus və Qərbi Avropa səyyahlarının səyahətnamələrinin ilk dəfə xüsusi tədqiqat obyektinə kimi seçməsi və onların XVIII yüzilliyin iqtisadi və siyasi tarixinə aid məlumatlarının ətraflı araşdırılması təqdir olunmalıdır. Müəllif bu zaman yalnız səyyahların məlumatları ilə kifayətlənməmiş, həmin məlumatların nə dərəcədə obyektiv olmasının dəyərləndirilməsi üçün XVIII əsrin Azərbaycan tarixinin bu və ya digər məsələlərinə toxunarkən, digər mənbələrə də müraciət etmişdir. Bütün deyilənləri nəzərə alaraq belə hesab edirəm ki, E.T. Qarayevin «Azərbaycan XVIII əsr rus və Qərbi Avropa səyyahlarının təsvirində» adlı əsəri oxucuların kifayət qədər marağına səbəb olacaq və oxucular bu əsərdən müəyyən faydalı məlumatlar götürə biləcəklər.

Tofiq Mustafazadə

AMEA A.A Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun «Azərbaycanın qonşu xalqlarla əlaqələri və xanlıqlar dövrü tarixi» şöbəsinin müdiri, t.e.d. professor.

GİRİŞ

Azərbaycan Respublikası öz müstəqilliyini yenidən bərpa etdikdən sonra onun tarixinin bir sıra məsələlərinin yeni baxımdan araşdırılması və obyektiv şəkildə öyrənilməsi tədqiqatçılarımız qarşısında geniş imkanlar yaradır. Bu baxımdan müxtəlif mənbələrin, o cümlədən XVIII əsrdə Azərbaycanda olmuş rus və Qərbi Avropa səyyahlarının ölkəmizin iqtisadi və siyasi tarixi haqqında məlumatlarının tədqiqata cəlb edilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Orta əsrlərdə Avropa dövlətlərinin tənəzzülə uğramış Şərqdə, xüsusilə Azərbaycanın da daxil olduğu Səfəvi dövlətində müstəmləkəçilik siyasətinin başlaması həmin dövlətləri, o cümlədən Rusiyanı bu əraziləri daha yaxından öyrənməyə təhrik edirdi. Avropanın ən iri dövlətləri Şərqdə xammal mənbələrini, satış bazarlarını və ən əlverişli ticarət yollarını ələ keçirmək uğrunda biri digəri ilə rəqabət aparırdı. Bu baxımdan Azərbaycan ən iri dövlətlərin mənafeələrinin toqquşduğu bir regiona çevrilmişdi. Azərbaycanın zəngin təbii sərvətlərini ələ keçirmək məqsədilə XVIII yüzillikdə də Avropa dövlətləri, Rusiya və Osmanlı imperiyaları rəqabət aparır və bununla əlaqədar regiona iş adamlarını, səyyahlarını, diplomatlarını göndərirdilər.

Dövrə bağlı olan müxtəlif səciyyəli mənbələr toplusu arasında rus və Qərbi Avropa səyyahlarının Azərbaycan barədə yol qeydləri, xatirələri, əsərləri əvəzsizdir. Əsasən gördükləri və müşahidə etdikləri hadisələri qələmə alan bu müəlliflərin məlumatlarında Azərbaycan tarixinin ayrı-ayrı məsələləri – ictimai-iqtisadi və siyasi vəziyyəti, mədəni həyatı, xalqın adət-ənənəsi əks olunmuşdur. Bu məlumatlar Azərbaycan tarixşünaslığında indiyə qədər qalan ağ səhifələrin doldurulması üçün əvəzolunmazdı.

Rus və Qərbi Avropa səyyahlarının səyahətnamələrinin mənbəşünaslıq baxımından araşdırılması bir neçə problemin həllinə böyük kömək göstərmişdir. Başlıcası, bu mənbələrin hərtərəfli surətdə tədqiqata cəlb edilməsi tariximizin çox mürəkkəb bir dövrü olan XVIII yüzilliyin öyrənilməsi üçün əhəmiyyətlidir. Çünki səyahətnamələrdə verilən məlumatlar bu

dövdə Azərbaycanın ayrı-ayrı bölgələrində baş verən tarixi hadisələrin araşdırılmasında mühüm rol oynamışlar. Bundan başqa mənbələrdə Azərbaycanın müxtəlif ölkələrlə, o cümlədən İran, Osmanlı və Rusiya imperiyaları ilə iqtisadi-siyasi münasibətləri ətraflı işıqlandırmışdır ki, bu da ölkəmizin həmin dövrlərlə qarşılıqlı münasibətlərini aydınlaşdırmağa imkan verir və bu dövrlərin regionda yeridəkləri işğalçı siyasətinin açıqlamasına şərait yaradır.

Göstərilənlərlə yanaşı qeyd etmək lazımdır ki, Rus və Qərbi Avropa səyyahları istər faktların göstərilməsində, istərsə də hadisələrin açıqlanmasında öz dövrlərinin mənafeyi baxımından subyektivliyə yol verdiyi üçün onlara tənqidi yanaşılmışdır. Lakin bütün bunlara baxmayaraq hadisələrin canlı şahidi olduğu üçün onların əsərləri tarixi həqiqətləri araşdırmaqda, tariximizi təhrif etmək istəyənlərə əsaslı cavab verməkdə bizə böyük kömək göstərir, həmçinin dövrün başqa mənbələrini tamamlayır və onlarla müqayisədə səyahətnamələrin nə dərəcədə obyektiv olmasına imkan verir.

XVIII yüzillikdə Azərbaycanda olmuş rus və Qərbi Avropa səyyahlarının səyahətnamələrindən mənbə kimi istifadə etmiş araşdırıcılar tədqiq etdikləri mövzuya aid olan materiallarla kifayətlənmişlər. Lakin səyahətnamələr kompleks şəkildə mənbə kimi tədqiq olunmamış və onların həqiqi qiyməti verilməmişdir. Məhz buna görə də rus və Qərbi Avropa səyyahlarının səyahətnamələri Azərbaycan tarixşünaslığında ilk dəfə olaraq xüsusi tədqiqat obyektinə kimi seçilmiş və onların XVIII yüzilliyin iqtisadi və siyasi tarixinə aid olan məlumatları ətraflı araşdırılmışdır.

Monoqrafiya XVIII yüzillikdə Azərbaycanda olmuş rus və Qərbi Avropa səyyahlarının əsərləri bütövlükdə mənbə kimi götürülərək yazılmışdır. Lakin tədqiqatda səyyahların məlumatlarının nə dərəcədə obyektiv olmasının araşdırılması üçün XVIII əsrin Azərbaycan tarixinin bu və ya digər məsələlərinə toxunularkən, digər mənbələrə də geniş yer verilmişdir.

Əsas mənbə kimi yerli , erməni, osmanlı, rusdilli mənbələr və Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Tarix İnstitutunun Elmi Arxivində (AMEA TİEA) saxlanılan sənədlərdən istifadə

olunmuşdur.

Yerli mənbələrdən bəhs edərkən XVIII əsrin birinci rübünün Azərbaycan tarixi ilə bağlı olmuş alban katolikosu Yesai Həsən Cəlalyanın (1702-1722) əsərini (92) göstərmək olar. Müəllif öz əsərində əsrin əvvəllərində I Şah Sultan Hüseynin (1694-1722) dövründə baş vermiş hadisələri, xəzinəni doldurmaq üçün şahın həyata keçirdiyi islahatlar və vergi siyasəti nəticəsində ölkənin düşdüyü bərbad vəziyyəti təsvir etmişdir. Eyni zamanda mənbədə Azərbaycanın şimal hissəsində – Şirvanda, Qarabağda şah hakimiyyəti əleyhinə baş vermiş çıxışlar da öz əksini tapmışdır. Əsərdə Şamaxı hadisələrinə geniş yer verilmişdir.

Monoqrafiyanın yazılmasında yerli mənbə olan Molla Məhəmməd əl-Carinin «Car salnaməsi» əsəri (15) də çox əhəmiyyətlidir. Əsər 1706-1764-cü illərdə Azərbaycanda və Dağıstanda baş verən hadisələri əhatə edir.

XVIII əsrin əvvəllərinə aid olan osmanlı mənbələrindən isə Əlibəy Bədrəddinin «Qaimə»sidir (65). Əsərin müəllifi Səfəvi dövlətində baş verən iqtisadi və siyasi böhran zamanı Osmanlı dövləti tərəfindən bu ölkəyə göndərilmişdi. Əlibəy Səfəvi dövlətində olarkən ölkədə baş verən hadisələr haqqında qiymətli məlumat toplamışdı. Gizli məlumat səciyyəsi daşıyan bu yazılar böyük vəzirin başçılıq etdiyi «Divan» tərəfindən toplanıb ümumiləşdirilmişdir. «Qaimə»də əfqan tayfalarının üsyanı, Azərbaycanda Səfəvilər dövləti əleyhinə baş verən çıxışlar öz əksini tapmışdır.

XVIII əsrdə Azərbaycan tarixinin öyrənilməsində erməni mənbələri də əhəmiyyətli rol oynayır. Belə mənbələrdən biri Abram İrəvanlının «1721-1736-cı illərin hərbi tarixi» əsəridir (95). Müəllif 15 il ərzində Cənubi Qafqazda, o cümlədən Azərbaycanda baş vermiş hadisələri qələmə almışdır. Əsərdə əsasən 1723-1724-cü illərdə azərbaycanlıların osmanlı qoşununa qarşı mübarizəsi ətraflı şəkildə təsvir edilmişdir.

Tədqiq olunan mövzu ilə bağlı mənbələrdən «1722-1736-cı illərin anonim erməni xronikası» əsərini də (48) göstərmək olar. «Xronika» əfqan tayfalarının İrəni işğal etməsinin və şah I Sultan Hüseynin devrilməsinin təsviri ilə başlanır. Son-

rakı məlumatlarda Osmanlı-Səfəvi münasibətlərinə toxunulur. Əsərdə osmanlı qoşunları tərəfindən Azərbaycanın müxtəlif şəhərlərinin işğal edilməsi və Nadir şahın hakimiyyəti haqqında ətraflı məlumat verilmişdir.

XVIII əsrin birinci yarısına aid erməni mənbələrindən Abram Kretatsinin «İranlı Nadir şah və baş vermiş hadisələr haqqında tarix» əsərini (106) qeyd etmək olar. Eçmiadzin kilsəsinin katolikosu olan Abram Kretatsinin göstərilən əsərində XVIII əsrin 30-cu illərinin ortalarında baş verən Səfəvi-Osmanlı müharibələri, bu müharibələrin gətirdiyi bəlalar nəticəsində Azərbaycan xalqının acınacaqlı vəziyyəti, Nadirin şah seçilməsi kimi tarixi süjetlər göstərilmişdir. Hadisələrin canlı şahidi olan müəllif xalqın yaşayışının dözülməz vəziyyətini ətraflı şəkildə təsvir etmişdir.

Akop Şamaxılının «Təhmasibqulu xanın yürüşləri və onun şah seçilməsi» əsəri (161) XVIII əsrin 20-30-cu illərində Azərbaycanda baş verən hadisələri ətraflı işıqlandıran mənbələrdəndir. Mənbədə hadisələr 1721-ci ildən 1736-cı ilə qədərki dövrü əhatə edir. Əfqanlar tərəfindən İranın işğal edilməsi, Nadirin fəaliyyəti, onun apardığı müharibələr və şah seçilməsi kimi bu və ya digər məsələlər əsərdə geniş əksini tapmışdır.

Səfəvilər dövlətinin süqutunu ətraflı şəkildə təsvir edən mənbələrdən biri Gilanlı Petros de Sərkisin «Əfqanlar tərəfindən İsfahanın mühasirəsi gündəliyi» əsəridir (145). Müəllif özünün əsərində Səfəvilər dövlətinin mərkəzi şəhəri olan İsfahanın əfqan tayfaları tərəfindən mühasirəyə alınması və sonrakı hadisələri qələmə almışdır.

«Araratlı Artyominin həyatı» əsəri (45) XVIII əsrin ikinci yarısının Azərbaycan tarixi ilə bağlı olan erməni mənbələrindəndir. Araratlı Artyom 1796-cı ildə rus qoşunlarının Dərbənd şəhərinə hücumunu öz gözləri ilə görmüş və əsərində bu hadisəni ətraflı əks etdirmişdir. Bundan başqa Şamaxı, Bakı, Gəncə, Salyan və digər şəhərlər ilə bağlı olan məlumatlar da mənbədə öz əksini tapmışdır.

I Pyotr tərəfindən 1718-1725-ci illərdə Xivə və Buxaraya səfir kimi göndərilmiş Florio Beneveninin Sankt-Peterburqa göndərdiyi məktublar da mövzumuz üçün qiymətli mənbələr-

dəndir (137).

F.Beneveni Buxaraya gedərkən Azərbaycanda, əsasən Şamaxıda olmuş, burada baş verən hadisələri qələmə alaraq məktublar şəklində çar sarayına göndərmişdi. Şamaxıdan və Tehrandan göndərilmiş məktublarda Şirvanda Səfəvilər əleyhinə baş verən çıxışlar, Hacı Davudun başçılığı ilə üsyançılar tərəfindən Şamaxının ələ keçirilməsi, yerli əhalinin acınacaqlı vəziyyəti təsvir edilmişdir.

XVIII əsrin birinci yarısına aid olan mənbələrdən biri də I Pyotrun general-mayor M.A.Matyuşkinə göndərdiyi əmr və məktublarıdır (140). Məktublarda Azərbaycanın siyasi vəziyyəti ilə bağlı olan xeyli material toplanmış və Rusiya dövlətinin bu ərazini işğal etmək niyyəti öz əksini tapmışdır.

XVIII əsrin ikinci yarısına aid olan mənbələr qrupuna 1796-cı ildə rus qoşunlarının Azərbaycana hücumu zamanı bir çox rus məmurlarının bu diyarın tarixi, etnoqrafiyası və iqtisadiyyatı ilə bağlı məlumatlarını da daxil etmək olar. Öz dövlətlərinin xüsusi göstərişlərini icra edən ayrı-ayrı çar məmurları Azərbaycana və Dağıstana aid qiymətli məlumatlar toplamışlar. Bunlardan İ.T.Drenyakinin «1796-cı ildə Şirvanın təsviri» (91), A.Q.Serebrovun «1796-cı ildə Dağıstanın etnoqrafik təsviri» (146), F.F.Simonoviçin «Cənubi Dağıstanın təsviri» (149) əsərləri bu qəbildəndir. Həmin mənbələr «XVIII-XIX əsrlərdə Dağıstanın tarixi, coğrafiyası və etnoqrafiyası» əsərində nəşr edilmişdir (101).

Tədqiqatın yazılmasında əhəmiyyətli rol oynamış rusdilli mənbələrdən biri də P.Q.Butkovun (1775-1857) üç cildlik əsəri (71) və onun rus qoşunlarının Azərbaycana yürüşü zamanı yazdığı məktubudur (72). Hərbici, tarixçi olan P.Q.Butkov Qafqazda işləmiş və 1796-cı ildə rus qoşunlarının Azərbaycana yürüşünün iştirakçısı olmuşdur. O, Azərbaycanda olarkən müxtəlif diplomatik və hərbi sənədlərlə tanış olmuş, sonralar bu sənədlər əsasında qiymətli əsər yazmışdır. P.Q.Butkovun üç cildlik əsərində Azərbaycan tarixinin istər XVIII əsrin birinci yarısı, istərsə də xanlıqlar dövrü haqqında zəngin material toplanmışdır. Lakin müəllif əsərdə bəzi hadisələrin təsvirində qeyri-dəqiqliyə yol vermiş, hadisələrin izahına birtərəfli yanaşmışdır.

P.Q.Butkov rus qoşunlarının 1796-cı ildə Azərbaycanı ələ keçirmək məqsədilə başlanmış yürüşünü yanlış olaraq «İran yürüşü» kimi qələmə verir. Digər tərəfdən müəllif yürüşün yeni torpaqlar zəbt etmək məqsədini gizlədərək guya Asiyada Rusiya ticarətini qorumaq üçün həyata keçirildiyini qeyd etmişdir.

XVIII əsrdə Azərbaycanın iqtisadi və siyasi tarixinə aid olan rusdilli mənbələrdən biri də Semyon Boqdanoviç Bronevskinin əsəridir (67). S.B.Bronevski (1763-1830) də 1796-cı ildə rus qoşununun Azərbaycana yürüşündə iştirak etmişdir. Sonralar o, (1802-1808) Qafqazda hərbi qulluğunu davam etdirərkən bu bölgənin tarixi, etnoqrafiyası və coğrafiyası ilə bağlı zəngin məlumatlar əldə etmişdir. Onun əsəri iki hissədən ibarətdir. Müəllif özünün əsərində şəxsən iştirakçısı olduğu və gördüyü hadisələri təsvir etmişdir. Əsərdə Azərbaycanın iqtisadiyyatı, ticarəti, şəhərləri, mədəniyyəti haqqında zəngin məlumatlar vardır.

XVIII yüzillikdə Azərbaycanın iqtisadi və siyasi vəziyyəti araşdırılarkən yuxarıda qeyd edilən mənbələrdən başqa Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun Elmi Arxivində «Rusiyanın İranla əlaqələri» fondunda saxlanılan sənədlərdən də istifadə olunmuşdur (1; 2; 3). Burada toplanılmış sənədlər Rusiya Mərkəzi Dövlət Hərbi Tarix Arxivinə (RMDHTA) və Rusiya Xarici Siyasət Arxivinə (RXSA) məxsusdur.

Mövzu ilə bağlı olan arxiv sənədlərinin bir hissəsi nəşr olunmuşdur (8; 47; 143; 163; 165). Bu nəşrlərdə Azərbaycanın XVIII əsrin 20-40-cı illərinin siyasi tarixini əks etdirən materiallar toplanmışdır.

Qafqaz Arxeoqrafiya Komissiyasının materiallarla zəngin olan A.Berjenin redaktorluğu ilə nəşr olanmış aktları (QAKA) (38) Azərbaycan xanlıqları dövrü tarixinin öyrənilməsi işinə xeyli yardım edir. On iki cildən ibarət olan bu nəşrin ilk cildlərində XVIII yüzilliklə bağlı olan xeyli sənəd, fərman, məktub toplanmışdır.

XIX yüzillikdə yaşayıb-yaratmış Azərbaycan tarixçilərinin əsərlərində Azərbaycanın XVIII əsr tarixinin bir sıra məsələləri işıqlandırılmışdır. Bu əsərlərin əksəriyyəti salnamə səciyyəlidir.

və bir mənbə kimi problemin araşdırılmasında onların əhəmiyyəti böyükdür.

Azərbaycan tarixini sistemli şəkildə tədqiq etməyə ilk dəfə cəhd edən Abbasqulu Ağa Bakıxanov olmuşdur (1794-1846). Onun «Gülüstani-İrəm» əsərində (59) qələmə aldığı hadisələr Azərbaycan tarixinin qədim dövrlərindən 1813-cü ilədək, yəni Gülüstani sülhünün bağlandığı zamanadək olan dövrü əhatə edir. Əsərdə XVIII əsrlə bağlı olan siyasi hadisələr - İran, Osmanlı və Rusiya işğalçılarına qarşı xalqın mübarizəsi, xanlıqlar dövrü öz əksini tapmışdır.

XVIII əsrin ikinci yarısında Qarabağ xanlığının tarixi haqqında qiymətli əsərlər yazmış salnaməçi tarixçilərdən Mirzə Adıgözəl bəyin, Mirzə Camal Cavanşirin, Əhməd bəy Cavanşirin və digərlərinin əsərlərini (23; 24) qeyd etmək olar. Bu əsərlərdə Qarabağ xanlığının yaranması, onun digər xanlıqlarla münasibətləri və İran şahları əleyhinə Azərbaycan xanlığının mübarizəsi öz əksini tapmışdır.

1917-ci il Oktyabr çevrilişinə qədərki Azərbaycan tarixi haqqında məlumat vermiş müəlliflərdən Kərim ağa Fətəhin və Hacı Seyid Əbdülhəmidin əsərlərini (11; 16) xatırlatmaq olar. Hər iki müəllifin əsərində XVIII əsrin ikinci yarısında və XIX əsrin əvvəllərində Şəki xanlığında baş verən siyasi hadisələrə toxunulmuşdur.

«Qubalı Fətəli xanın həyatı» adlı tarixi oçerki XVIII əsrin ikinci yarısı Azərbaycan tarixini öyrənmək üçün faydalı bir mənbədir (17). İsgəndər bəy Hacınski tərəfindən yazılmış bu əsərdə Azərbaycanın görkəmli dövlət xadimi, xanlıqlara bölünmüş ölkənin bir mərkəz ətrafında birləşdirilməsi uğrunda çalışmış Qubalı Fətəli xanın həyat və fəaliyyəti təsvir edilmişdir.

Monoqrafiyanın yazılmasında həm 1917-ci ilin Oktyabr çevrilişindən əvvəl, həm də çevrilişdən sonra yazılmış əsərlərdən geniş istifadə olunmuşdur. XVIII əsrdə Azərbaycanın iqtisadi və siyasi vəziyyətinin ayrı-ayrı cəhətləri çevrilişdən əvvəlki rus qafqazşünaslarının əsərlərində öz əksini tapmışdır. Lakin onların məqsədi heç də Azərbaycan tarixini tədqiq etmək deyildi. Bu müəlliflər əsərlərində çarizmin Qafqazda, o cümlədən Azərbaycanda işğalçılıq siyasətinə haqq qazandırır və hadisələ-

ri müstəmləkəçilik nöqteyi-nəzərindən izah edirdilər. Ona görə də rus qafqazşünaslarının əsərlərinə tənqidi yanaşma tələb olunur.

XVIII əsrin 20-ci illərinin əvvəllərində I Pyotrun başçılığı ilə rus qoşunlarının Xəzərsahili ərazilərə yürüşü rus qafqazşünaslığının inkişafında böyük rol oynamışdır. Bu yürüş iqtisadi və siyasi məqsədlər güddüyünə görə həmin qafqazşünasların əsərlərində Azərbaycan haqqında dəyərli məlumatlara rast gəlmək olar. Rus tarixçilərindən İ.İ.Qolikov, D.Buturlin, V.Komarov, Q.V.Melqunov, S.M.Solovyov və Berqman I Pyotrun Xəzərsahili ərazilərə yürüşünü təsvir etmişlər (73; 85; 105; 121; 153; 154; 163). Bu əsərlərdə Azərbaycanın iqtisadiyyatı, daxili və xarici ticarəti, şəhərləri, təbii sərvətləri, siyasi vəziyyəti haqqında zəngin məlumatlar vardır.

V.Pottonun və N.Dubrovinin əsərlərində (93;139) XVIII əsrin ikinci yarısının Azərbaycan tarixi ilə bağlı olan hadisələrə dair maraqlı məlumatlar toplanmışdır. Bu müəlliflər də hadisələrə müstəmləkəçilik nöqteyi-nəzərindən yanaşmışlar. Qeyd edilən əsərlərdə xanlıqlar arasında və onların qonşu dövlətlərlə olan qarşılıqlı münasibətləri öz əksini tapmışdır.

Azərbaycanın siyasi vəziyyəti haqqında Həsən Əl-Qədarinin əsərində (45) də mühüm məlumatlara rast gəlmək olar. Müəllif əsərində əsasən Dağıstan haqqında məlumat versə də, Azərbaycanla bağlı olan hadisələrindən yan keçməmişdir. Onun əsərində XVIII əsrin əvvəllərində Azərbaycanda baş vermiş üsyanlar, xüsusilə də 1721-ci ildəki Şamaxı üsyanı, Nadir şahın Azərbaycana və Dağıstana yürüşləri, 1743-cü ildə baş vermiş Şirvan hadisələri, Nadir şahın ölümündən sonrakı hadisələr öz əksini tapmışdır.

1917-ci ilin oktyabr çevrilişindən sonrakı dövrü Azərbaycan tarixinin tədqiqində «yeni dövr» adlandırmaq olar. XX əsrin 20-ci illərindən başlayaraq sovet alimləri Azərbaycanın ictimai-iqtisadi, aqrar, ticarət, xalq-azadlıq çıxışları problemlərinin araşdırılması ilə məşğul olmağa başlamışlar. Bu əsərlərin əksəriyyəti sovet dövründə mövcud olmuş konsepsiyadan kənara çıxa bilməmişdir. Lakin müəyyən nöqsanların olmağına baxmayaraq mövzunun tədqiqində sovet tarixçilərinin əsərləri

böyük rol oynayır.

Keçən əsrin 20-30-cu illərində nəşr olunmuş əsərlərdən bəhs olunarkən Y.S.Zevakinin «Xəzərsahili əyalətlər rus işğal dövründə» əsəri (96) xüsusilə qeyd edilməlidir. Əsərdə Azərbaycanın Xəzərsahili torpaqlarının Rusiya dövlətinin tərkibində olduğu müddətdə (1722-1735-ci illər) bölgənin iqtisadi vəziyyəti və rus dövlətinin burada həyata keçirdiyi tədbirlər haqqında məlumat toplanmışdır. O, əsərində işğal olunmuş əyalətlərin müsəlman əhalisinin rus hakimiyyətinə mənfi münasibət bəsləməsi qənaətinə gəlmişdir.

Y.S.Zevakinin M.A.Polievktovla birlikdə yazdığı əsərində (97) isə Rusiya dövlətinin Xəzərsahili əraziləri işğal etməsinin məqsəd və planlarından bəhs olunur. Əsərdə I Pyotrun Azərbaycan ipəyi üzərində nəzarəti ələ keçirmək uğrunda mübarizəsi də göstərilmişdir.

M.A.Polievktovun XIII-XVIII əsrlərdə Qafqazda, o cümlədən Azərbaycanda səyahətdə olan rus və Avropa səyyahları haqqında monoqrafiyası (138) tədqiqatımız üçün çox əhəmiyyətlidir. Əsərdə XIII-XVIII əsrlərdə Qafqazda olmuş rus və Avropa səyyahlarının tərcümeyi-halı və onların səyahətinin istiqamətiləri haqqında qısa məlumatlar verilmişdir.

Mövzunun tədqiqi prosesində V.V.Bartoldun, Ə.Ubaydullinin, E.A. Paxomovun, V.M.Sisoyevin əsərlərindən (61; 86; 131; 156) istifadə olunmuşdur.

XVIII əsrdə Azərbaycanın ictimai-iqtisadi və siyasi vəziyyəti öyrənilərkən İ.P.Petruşevskinin əsərlərindən (132; 133; 134; 135; 136) istifadə edilməsini xüsusilə qeyd etmək lazımdır. O, çoxsahəli əsərlərində arxiv materiallarına əsaslanaraq Azərbaycanın ictimai-iqtisadi və siyasi vəziyyəti haqqında aydın təsəvvür yaratmışdır. Əsərlərdə XVII əsrin sonlarında - XVIII əsrin əvvəllərində Səfəvilər dövlətində, habelə Azərbaycanda baş vermiş iqtisadi və siyasi böhranın səbəbləri, torpaq mülkiyyəti formaları, siyasi vəziyyət və xanlıqlar dövrü haqqında ətraflı məlumatlar toplanmışdır.

V.N.Leviatov bəhs olunan dövrün iqtisadi və siyasi vəziyyətini ilk dəfə sistemli şəkildə araşdırmış tədqiqatçı olmuşdur. Müəllif zəngin tarixi mənbələrdən, Avropa səyyahlarının əsər-

lərindən geniş şəkildə istifadə edərək XVIII əsr Azərbaycanın iqtisadi, siyasi mənzərəsini yaratmış və onun qonşu ölkələrlə olan qarşılıqlı münasibətləri probleminə toxunmuşdur (110). Lakin arxiv materialları tədqiqata cəlb olunmadığına görə əsərdə bir çox hadisələrə münasibətdə nöqsanlara təsadüf olunur.

Mövzuya aid olan tarixi ədəbiyyatdan bəhs olunarkən V.P.Lıstsovun «I Pyotrın İran yürüşü, 1722-ci il» əsərini (114) xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Tədqiqatçı əsərdə I Pyotrın başçılığı ilə rus qoşunlarının Xəzərsahili ərazilərə yürüşünün iqtisadi və siyasi səbəblərini göstərməklə yanaşı, Azərbaycanın zəngin təbii sərvətlərini də təsvir etmişdir. V.P.Lıstov özündən əvvəlki rus tarixçilərinin baxış tərzinə sadıq qalaraq bu hadisəni səhv olaraq «İran yürüşü» adlandırır, halbuki hadisələr əsasən Azərbaycan ərazisində cərəyan edirdi.

Azərbaycanın XVIII əsr tarixinin bir çox məsələlərinin aydınlaşdırılmasında O.P.Markovanın əsəri (120) əhəmiyyətli yer tutur. Tarixçi zəngin arxiv materiallarından istifadə edərək beynəlxalq münasibətlərin gərginləşdiyi zaman kəsimindəki Rusiya-Azərbaycan əlaqələrinə toxunmuşdur. Əsərdə Rusiyanın Şərqi ticarətində Azərbaycanın mühüm roluna xüsusi diqqət yetirilmiş, onun İran, Osmanlı Türkiyəsi və Avropa ölkələri ilə əlaqələri öz əksini tapmışdır.

N.Q. Kukanovanın əsərində (107) bizim üçün maraqlı olan Rusiya -Azərbaycan ticarət münasibətlərinə toxunulur. Müəllif əsərdə Rusiyanın Şərqi ölkələri ilə, o cümlədən Azərbaycanla iqtisadi və ticarət əlaqələrinə geniş yer vermiş, Azərbaycan ipəyinin hər iki dövlətin ticarətində böyük əhəmiyyət kəsb etdiyini xüsusilə qeyd etmişdir.

Monoqrafiyanın yazılmasında bir çox məsələlərin aydınlaşdırılması məqamlarında A.V.Fadəyevin, N.A.Smırnovun, R.M.Məmmədovun və V.Q. Hacıyevin əsərlərindən (157; 148; 115; 80; 81) istifadə edilmişdir.

V.İ.Lebedevin və T.P.Buşevin müxtəlif illərdə çap etdikləri əsərləri (74;109) A.P.Volnskinin səyahətnaməsi əsasında yazılmışdır. Lakin hər iki müəllif əsərlərində A.P.Volnskinin Azərbaycandakı fəaliyyətinə qısaca toxunmuş, əsasən onun İsfahandakı fəaliyyətini işıqlandırmış, İran-Rusiya münasibət-

lərinə daha geniş yer vermişlər.

XVIII əsrin birinci yarısında Azərbaycanda baş vermiş siyasi hadisələr M.R.Arunovanın və K.Z.Əşrəfyanın müştərək yazdığı əsərində (50) geniş şəkildə təsvir edilmişdir. Əsərdə bizim üçün maraqlı olan azadlıq hərəkatı məsələlərinə geniş yer verilmişdir. Nadirin şah seçilməsi, onun vergi siyasəti, apardığı fasiləsiz müharibələrdən monoqrafiyada ətraflı surətdə təsvir edilmişdir.

XVIII əsrin birinci yarısının Azərbaycan tarixinin ayrı-ayrı məsələlərinin işıqlandırılmasında A.P.Novoseltsevin əsərləri (124; 125) əhəmiyyətli yeri tutur. Tarixçi mənbələrə əsaslanaraq Azərbaycan şəhərləri, onların Şərqi ticarətində əhəmiyyətli yer tutması, XVIII əsrin əvvəllərində xalq kütlələrinin şah əleyhinə və Osmanlı işğalçılına qarşı mübarizəsi, Azərbaycan uğrunda Rusiya-Osmanlı rəqabəti haqqında məsələlərə toxunmuşdur.

Azərbaycanın XVIII əsr tarixinin tədqiqatçısı olmuş H.B.Abdullayevin müxtəlif illərdə çap etdirdiyi əsərləri (34; 35) monoqrafiyanın yazılmasında xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Araşdırıcı əsərlərində zəngin arxiv materiallarından, bəzi Rusiya və Avropa səyyahlarının səyahətnamələrindən istifadə edərək XVIII əsrin həm birinci, həm də ikinci yarısında Azərbaycanın siyasi tarixini, iqtisadiyyatını, təsərrüfatını, ticarətini geniş şəkildə təsvir etmişdir. Hər iki əsər əsasən Şimal-Şərqi Azərbaycan torpaqlarını öz xanlığı ətrafında birləşdirən Quba xanlığının Rusiya ilə münasibətlərinə həsr olunmuşdur. Lakin dövrün tələbinə uyğun olaraq müəllif tarixşünaslıqda mövcud olan yanlış konsepsiyadan kənara çıxma bilməmiş, Quba xanlığının yalnız Rusiyaya meyilli olmasını qabarıq şəkildə işıqlandırmışdır.

S.B.Aşurbəylinin zəngin mənbələr əsasında yazdığı monoqrafiyasında (57) XVIII yüzillikdə Bakı şəhərinin ictimai-iqtisadi və siyasi vəziyyətinə toxunulur. Əsərdə Bakı şəhəri iri ticarət mərkəzi və bölgənin ən əlverişli limanı kimi təsvir edilmiş, habelə Rusiyanın Şərqi siyasətində və ticarətində Bakı şəhərinin yeri və rolu da qiymətləndirmişdir.

Tədqiqatçının digər iri həcmli məqaləsində (54) XVI-XVIII əsrlərdə Bakıda olmuş səyyahların səyahətnamələri əsasında

şəhərin vəziyyətinə toxunulmuşdur. Məqalədə Bakının Xəzər dənizi sahilində ən əlverişli liman şəhəri olduğu haqqında məlumat verilir, buranın yüksək keyfiyyətli ağ və qara nefti, eləcə də duzu və zəfəranından bəhs edilmişdir.

S.B.Aşurbəylinin müxtəlif illərdə çap etdirdiyi digər əsərləri (55; 56) də mövzunun tədqiqində əhəmiyyətli yer tutur.

XVIII əsrin birinci yarısında Azərbaycanın kənd təsərrüfatı problemləri Ş.S.Hüseynovun namizədlik dissertasiyasında (87) öz əksini tapmışdır. Onun Azərbaycan süni suvarma sistemindən bəhs edən məqaləsi (88) kənd təsərrüfatı məsələləri ilə bağlı bəzi fikirlərin dəqiqləşdirilməsi baxımından mövzunun yazılmasında əhəmiyyətli yer tutur. Məqalədə əsasən, Azərbaycanın süni suvarmaya daha çox ehtiyacı olan bölgələrinin tədqiqi məsələsinə toxunulmuşdur.

Azərbaycan xanlıqlarının iqtisadi və siyasi vəziyyətinin öyrənilməsi prosesində M.M. Altmanın, M.Ə.İsmayılovun, M.S.İskəndərovanın əsərlərindən (39; 20; 100), habelə F.S.Əsədovun və M.M.Bağirovanın namizədlik dissertasiyalarından istifadə edilmişdir (52; 58).

XVIII əsrin ikinci yarısında Azərbaycanın Cənub xanlıqlarının öyrənilməsində H.Ə.Dəlilinin əsəri (9) böyük əhəmiyyət kəsb edir. Əsərdə cənub xanlıqlarının yaranması, onların ərazisi, aralarında baş vermiş müharibələr, qonşu dövlətlərlə münasibətləri öz əksini tapmışdır. Onun ayrı-ayrı illərdə çap etdirdiyi məqalələri (10; 90) də mövzumuz üçün çox əhəmiyyətlidir.

F.M.Əliyevin A.P.Volnskinin səyahətnaməsi əsasında yazdığı əsəri (43) xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Əsərdə A.P.Volnskinin Azərbaycanla bağlı fəaliyyəti geniş tədqiq edilmişdir. Bundan başqa XVIII əsrin birinci yarısında Azərbaycanda baş vermiş xalq azadlıq hərəkatını sistemli şəkildə tarixşünaslığımızda ilk dəfə F.M. Əliyev işıqlandırmışdır. Onun monoqrafiyasında (42) XVIII əsrin 20-40-cı illərində Azərbaycanda baş vermiş xalq azadlıq hərəkatı geniş şəkildə təsvir edilmişdir.. F.M.Əliyevin digər əsərlərinin (121; 13; 40; 41; 44) də Azərbaycan tarixinin müxtəlif məsələlərinin öyrənilməsində böyük əhəmiyyəti vardır. Həmin əsərlərdə Azərbaycanın XVIII əsr iqtisadiyyatına, ticarətinə, şəhərlərinə və siyasi həyatına dair

məsələlər araşdırılmışdır.

F.Əliyev və M.Əliyevin birgə yazmış olduqları əsərdə (14) mənbələr və arxiv sənədləri əsasında Naxçıvan xanlığının ictimai, iqtisadi və siyasi tarixi haqqında məlumat verilir, Naxçıvan xanlığının qonşu dövlətlərlə siyasi münasibətlərinə toxunulmuşdur.

Tədqiqat işində XVIII əsrin birinci yarısına aid olan bəzi problemlərin həllində T.T.Mustafazadənin əsərlərinin də əhəmiyyəti vardır. Onun 1986-cı ildə nəşr olunmuş əsərində (27) XVIII əsrin birinci yarısında Rusiya-Azərbaycan münasibətləri araşdırılır. Digər əsərində (122) isə XVIII əsrin birinci yarısında Rusiya-Osmanlı siyasətində Azərbaycanın mövqeyi və hər iki imperiyaya qarşı baş vermiş xalq azadlıq hərəkatı geniş şəkildə tədqiq edilmişdir. Əsərdə «yalançı şahzadələrin» adı ilə baş vermiş azadlıq hərəkatının tədqiqinə yenilik gətirilmişdir.

T.T.Mustafazadənin son illərdə nəşr olunmuş ümumi səciyyəli əsərində (28) XVIII yüzillikdə Azərbaycanın iqtisadi və siyasi vəziyyəti ilə əlaqədar olan məsələlər öz əksini tapmışdır.

G.N.Məmmədovanın rus konsullarının məlumatları əsasında XVIII əsrin 20-60-cı illərində Azərbaycanın Rusiya ilə iqtisadi-ticarət əlaqələrindən, bölgənin siyasi vəziyyətindən bəhs edilən əsərində (116) Nadir şahın dövründə Şirvanda, Şəkidə və Azərbaycanın digər ərazilərində baş vermiş etiraz çıxışları yeni baxışdan işıqlandırılmışdır.

Azərbaycanın XVIII əsr tarixinin ayrı-ayrı məsələlərinin öyrənilməsində P.T.Arutunyanın, A.N.Quliyevin, A.A.Əbdürəhmanovun, S.A.Məmmədovun, K.A.Pajitnovun, Q.Q.Payçadzenin, Ə.S.Sumbatzadənin, C.M. Mustafayevin, Ş.P.Həmidovanın, X.M.İbrahimbəylinin, M.Ə.İsmayılovun və L.İ.Yunusovanın əsərlərindən (25; 36; 118; 119; 129; 130; 30; 51; 155; 123; 18; 116) istifadə edilmişdir.

Tədqiqat işinə qeyd edilən əsərlərdən başqa müxtəlif illərdə nəşr edilmiş, ümumi səciyyəli əsərlər (4; 5; 6; 7; 33; 126; 127) də cəlb edilmişdir.

Tarixşünaslığımızda XVIII əsrdə Azərbaycanda olmuş rus və Qərbi Avropa səyyahlarının səyahətnamələrindən geniş istifadə edilməsinə baxmayaraq bu səyyahların əsərləri indiyədək

ayrıca tədqiqat obyektinə çevrilməmiş və elmi surətdə öyrənilməmişdir. Buna görə də həmin səyahətnamələri tədqiqat obyekti kimi seçmiş, mənbələrdə olan müxtəlif məlumatları toplayaraq sistemləşdirmiş və obyektiv həqiqəti əks etdirən monografiyanın yazılmasına cəhd etmişik.

Əsərdə ilk dəfə olaraq səyyah Şnezinin vaxtilə tədqiqatçılarının nəzərindən yayınmış səyahətnaməsindən istifadə edilmişdir ki, bunu da tədqiqatın elmi yeniliklərdən biri hesab etmək olar.

I FƏSİL

RUSİYA VƏ QƏRBİ AVROPA SƏYYAHLARI VƏ ONLARIN ƏSƏRLƏRİ HAQQINDA

XVIII əsrin əvvəllərində Səfəvilər dövləti bir çox səbəblər üzündən tənəzzülə uğramışdı. Belə bir tarixi şəraitdə Səfəvilər dövlətinin tərkibində olan Azərbaycan öz strateji mövqeyinə, təbii sərvətlərinə görə xarici dövlətlərin, o cümlədən Rusiyanın diqqət mərkəzinə çevrildi. Bu dövrdə Azərbaycana Avropa və Rusiyadan müxtəlif məqsədlərlə səyyah və diplomatların axınının başlanması buna sübutdur. Onlar bu ölkəni hərtərəfli surətdə öyrənir, onun iqtisadi və siyasi tarixinə dair qiymətli məlumatlar toplayırdılar.

Azərbaycana gəlmiş rus və Qərbi Avropa səyyahları müxtəlif peşə və vəzifə sahibləri olmuşlar. Səyyahların bir qismi bölgəyə ticarət məqsədilə gəlmişdi. Onlar ticarətlə yanaşı ölkənin iqtisadi, siyasi, mədəni həyatı ilə bağlı olan hadisələrlə yaxından tanış olmuş və bu hadisələri qələmə almışlar. Səyyahların digər qisminə siyasi xadimlər daxildir. Onlar dövlət əhəmiyyətli məsələlərlə əlaqədar olaraq Azərbaycanda olmuşlar. Bu səyyahlar zahirən dövlətlərarası iqtisadi və siyasi münasibətlərin yaradılmasına qulluq edirdilər, lakin gizli təlimata əsasən ölkənin iqtisadi, siyasi vəziyyəti ilə əlaqədar olan məlumatların toplanılması işi ilə də məşğul idilər. Başqa ölkələrə gedərək Azərbaycanın ərazisindən keçən səyyahlar digər qismə daxilidirlər. Onların içərisində elmi məqsədlərlə ölkəmizə gəlmiş, lakin fəaliyyəti kəşfiyyat səciyyəsi daşımış səyyahlar da olmuşlar. Bundan başqa dini təbliğat aparmış katolik missionerlərini də səyyahlar qisminə əlavə etmək olar. Bu missioner-səyyahlar xristian dinini təbliğ etməklə bərabər ölkədə baş verən hadisələrə biganə qalmamış və bu hadisələri qələmə almışlar. Hərbi məqsədlərlə gəlmiş səyyahların da Azərbaycanda «xidmətləri» olmuşdur.

Rus və Qərbi Avropa səyyahları müxtəlif xalqların nümayəndələri olmuşlar. Səyyahların arasında ruslar, ingilislər, fran-ıslar, polyaklar, hollandlar, almanlar və başqaları var-

dır.

Xronoloji ardıcılığa görə öyrənilən dövrdə Azərbaycanda olmuş ilk səyyahlardan biri holland rəssamı və arxeoloqu Korneli de Brüindir (1652-1726) (138, 83-85). O, 1677-ci ildə başlanmış birinci səyahəti zamanı Şərqi müxtəlif ölkələrində – Kiçik Asiyada, Kıprda, Suriyada, Misirdə və Fələstində olmuşdur.

Korneli de Brüin Azərbaycana ikinci səyahəti zamanı, 1701-ci ilin 28 iyulunda gəlmişdir. O, şimal yolu ilə 3 sentyabrda Arxangelskyə gəlmiş və buradan Moskvaya doğru hərəkət edərək 1702-ci ilin 4 yanvarında oraya gəlib çatmışdı. 1703-cü ilin 22 aprelində isə səyyah Moskvanı tərk edərək Həştərxana gəldi. Bir müddət bu şəhərdə qalan səyyah 1703-ci ilin 12 iyulunda Həştərxanı tərk edərək dəniz yolu ilə Niyazabada, sonra isə quru yolla Şamaxıya doğru hərəkət etmiş, avqustun 1-də Şamaxı şəhərinə gəlib çatmışdı. Səyyah şəhərdə öhdəsinə götürdüyü işlərini qurtardıqdan sonra səyahətini Təbriz-İsfahan istiqamətində davam etdirmişdi.

Səyahətini başa çatdırıb geri qayıdan Korneli de Brüin 1707-ci ilin may ayında yenidən Azərbaycanın Şamaxı şəhərinə gəlir. Buradan Niyazabad-Həştərxan, Saratov-Penza-Vladimir yolu ilə hərəkət edən səyyah 6 noyabrda Moskvaya gedib çatdı. O bir müddət şəhərdə yaşadıqdan sonra oranı tərk edərək vətəninə yola düşmüşdü.

Korneli de Brüin özünün səyahəti zamanı gündəliyini yazmış və çoxlu şəkillər çəkmişdir. 1711-ci ildə onun yazdığı gündəlik və çəkdiyi 300-dən çox rəsm kitab şəklində Amsterdamba çap olunmuşdur. Səyyahın gündəliyi 1714-cü ildə yenidən nəşr olundu. Sonralar Korneli de Brüinin həmin əsəri müxtəlif dillərə (fransız, ingilis, rus) tərcümə edilərək çap edilmişdir.

Korneli de Brüinin səyahətnaməsinin Azərbaycan tarixi ilə bağlı olan hissəsi Abezquz tərəfindən fransızcadan rus dilinə tərcümə edilmişdir və hal-hazırda Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun Elmi Arxivində saxlanılır (68).

Korneli de Brüinin səyahətnaməsi Azərbaycanın tarixi üçün çox qiymətlidir. Səyahətnamədə Dərbənd, Niyazabad, Şamaxı,

Gəncə şəhərləri haqqında maraqlı məlumatlar vardır. Əsərdə əsasən Şirvan və onun mərkəzi olmuş Şamaxı şəhəri haqqında çoxlu qiymətli faktlara rast gəlmək olar. Şamaxının gözəl təbiəti, xammal mənbələri, meyvələri səyyahı valeh etmişdi. Səyahətnamədə Azərbaycanın qədim tarixi abidələri, yerli əhalinin adət-ənənələri, geyimi haqqında maraqlı qeydlər də vardır.

Azərbaycana səyahət etmiş digər səyyah A.P.Volniskidir (1669-1740) (153,663-664; 138,88; 49,17-22). O, I Pyotrun başçılığı ilə rus qoşununun «Xəzərsahili əyalətlərə» yürüşünün hazırlanmasında böyük rol oynamışdı.

1715-ci ildə I Pyotr Səfəvilər dövlətilə danışıqlar aparmaq üçün İsfahana A.P.Volnskinin başçılığı ilə nümayəndə heyəti göndərməyi qərara alır (71, c.1, 4; 153, 665). Artıq 1715-ci ilin 30 mayında bu heyətin göndərilməsi üçün fərman imzalanmışdır. Səfərin məqsədi Rusiya ilə Səfəvilər dövləti arasında qarşılıqlı ticarət əlaqələri yaratmaq üçün müqavilə bağlamağa nail olmaq idi. Bundan əlavə A.P.Volniski I Pyotrdan aldığı gizli təlimatı da icra etməli idi (43, 86-90). Təlimata əsasən o, səfər edəcəyi ölkənin iqtisadi, siyasi və mədəni həyatı haqqında kəşfiyyat səciyyəli məlumatlar toplamalı idi.

Səfəvi sarayına yollanmış A.P.Volniskini 13 nəfər zadəgan, 1 nəfər katib, 2 nəfər mütərcim (tərcüməçi), 2 nəfər dəftərxana işçisi, 1 nəfər həkim, 32 nəfər səfərxana işçisi və 20 nəfər qulluqçu (cəmi 71 nəfər) müşaiyət edirdi (109,532). 1716-cı ilin 4 iyulunda Moskvadan cənuba hərəkət edən nümayəndə heyəti Həştarxandan (13 iyul – 5 avqust) dəniz yolu ilə Dərbəndə (28 avqust), oradan isə Niyazabad (30 avqust), Şamaxı (27 sentyabr – 4 dekabr), Muğan düzü (7 dekabr) və Təbriz (27 dekabr) istiqamətində hərəkət edərək Miyanə, Zəncan, Sultaniyə, Səba, Qum, Kaşan şəhərlərindən keçərək 1717-ci ilin əvvəllərində İsfahana gəlib çatır. Burada baş vəzir Fətəli xanla aparılmış danışıqlardan sonra 1717-ci ilin 30 iyununda Rusiya ilə Səfəvilər dövləti arasında 10 maddədən ibarət olan ticarət müqaviləsi bağlanır (43, 47-50). Səfəvi sarayından geri qayıtdıqdan sonra nümayəndə heyəti yenidən Azərbaycanda olur. Qışı Şamaxı şəhərində keçirmiş (1717-ci ilin 12 dekabrı – 1718-ci ilin 17 iyunu) heyət 1718-ci

ilin iyununda Niyazabada, oradan isə Rusiyaya geri qayıdır.

Nümayəndə heyətinin başçısı A.P.Volinski səyahəti zamanı gizli təlimata əsasən Səfəvilər dövlətinin, habelə Azərbaycanın iqtisadi və siyasi həyatı ilə bağlı əldə etdiyi məlumatlardan ibarət jurnal tərtib etmişdi. XVIII əsrin əvvəlləri Azərbaycan tarixinin öyrənilməsində A.P.Volnskinin 628 vərəqdən ibarət olan «Jurnal»ı qiymətli bir mənbədir (43,5).

Görkəmli rus tarixçisi Y.İ.Zevakin «Jurnal»ın Azərbaycanla bağlı olan hissəsini 1929-cu ildə çap etdirmişdir (77). Rus tarixçilərindən T.P.Buşev (74), V.İ.Lebedev (109) A.P.Volnskinin «Jurnal»ının materiallarından bəhrələnərək özlərinin əsərlərini yazmışlar. Lakin bu əsərlərdə əsasən Rusiya-İran münasibətlərinə toxunulduğundan Azərbaycana az yer ayrılmışdır.

Azərbaycan tarixşünaslığında F.M.Əliyevin A.P.Volnskinin «Jurnal»ı əsasında tariximizlə bağlı olan dəyərli monoqrafiyası məlumdur (43).

A.P.Volnskinin səyahət zamanı yazdığı gündəlik Səfəvilər dövlətinin, o cümlədən onun bir hissəsi olan Azərbaycanın iqtisadi və siyasi vəziyyəti haqqında maraqlı məlumatları ilə zəngindir. Səyahətnamədə Şamaxı, Təbriz, Qəzvin, Lənkəran, Sultaniyyə, Zəncan və digər şəhərlər haqqında materiallar öz əksini tapmışdır. Əsərdə ticarət əlaqələrinə böyük yer verilmişdir, şah zülmündən narazılıqlar, üsyanlar haqqında da xeyli məlumat vardır.

A.P.Volnskinin səyahəti zamanı onun baron P.P.Şafirovun adına yazıb göndərdiyi üç məktubu isə 1872-ci ildə çap edilmişdir (78, 941-949). Bu məktublar da Azərbaycan tarixini öyrənmək baxımından əhəmiyyətlidir.

XVIII əsrin əvvəllərində Azərbaycana səyahət etmiş səyyahlardan biri də rus zadəganı Andrian İvanoviç Lopuxindir (138,7). 1715-1718-ci illərdə A.P.Volnskinin başçılığı ilə İsfahana göndərilmiş nümayəndə heyətinin tərkibində o da olmuşdur. A.P.Lopuxin şah tərəfindən çar üçün hədiyyə olaraq verilmiş fil və bir neçə atı çara çatdırmaq məqsədilə A.P.Volnskinin göstərişinə əsasən quru yolla (Dağıstan ərazisindən) keçərək Rusiyaya qayıtmalı olur. Onu bir neçə zabitlə

birlikdə 30 əsgər müşaiyət edirdi. Dağıstanın yerli hakimləri ilə bir neçə dəfə toqquşmadan sonra bu heyət kiçik itkilər verərək Rusiyaya qayıda bilir.

A.İ.Lopuxin Şamaxıdan (1718-ci ilin 10 martı) quru yolla hərəkət edərək Niyazabada (14 mart) gəlib çatmış və buradan Dədəli, Quba (17 mart) istiqamətində səyahətini davam etdirmişdi. O, səyahəti zamanı yazmış olduğu gündəliyində gördüyü yerlərin iqtisadi və siyasi vəziyyəti haqqında qeydlərini yazmışdı. Gündəlikdə Niyazabad, Quba və Dərbənd şəhərləri, habelə şahidi olduğu hadisələri təfəssilatı ilə təsvir etmişdir. Gündəlikdə şəhərlərin coğrafi vəziyyəti, təbii sərvətləri və digər məlumatlar ətraflı şəkildə qələmə alınmışdır. Onun Səfəvilər dövlətinə qarşı ən böyük üsyanlardan birinin rəhbəri Hacı Davud haqqında qeydləri tariximizin öyrənilməsi üçün əhəmiyyətlidir.

A.İ.Lopuxinin gündəliyi 1958-ci ildə SSRİ EA-nın Dağıstan filialı tərəfindən nəşr edilmişdir (113).

A.P.Volnskinin başçılığı ilə Səfəvi sarayına göndərilmiş nümayəndə heyətinin tərkibində digər səyyah, şotlandiyalı həkim Con Bel (1691-1780) də var idi (138, 81-83). 1714-cü ildə işləmək üçün Rusiyadan dəvət almış həkim 1715-1718-ci illərdə İsfahana göndərilmiş nümayəndə heyətinin tərkibində Azərbaycanca olmuşdur. Sonralar, 1722-ci ildə C.Bel rus qoşunlarının «Xəzərsahili» ərazilərə yürüşündə də iştirak etmişdir.

C.Bel özünün uzunmüddətli səyahəti zamanı gündəliyini yazmış və vətəninə qayıtdıqdan sonra (1763-cü ildə) bu gündəliyi kitab halında çap etdirmişdi. Onun səyahətnaməsi tezliklə məşhurlaşmış və bir neçə dilə tərcümə olunaraq yenidən nəşr olunmuşdu. C.Belin əsəri 1780-ci ildə M.Popov tərəfindən fransızcadan rus dilinə tərcümə olunaraq çap etdirilmişdir (137).

C.Belin səyahətnaməsi də XVIII əsrin əvvəllərində Azərbaycan tarixini öyrənmək üçün qiymətlidir. Səyahətnamədə Dərbənd, Şamaxı, Təbriz, Bakı şəhərləri haqqında geniş məlumat verilir. Əsərdə Bakı nefti haqqında ətraflı şəkildə danışılır, Azərbaycan ipəkçiliyi və kənd təsərrüfatını geniş təsvir edən faktlara rast gəlmək olar.

Qeyd etmək lazımdır ki, orta əsrlərdən başlayaraq Avropanın müxtəlif ölkələrindən Şərqi xristianlığı təbliğ etmək üçün

missionerlər göndərilirdi. Onlar Şərqi müxtəlif ölkələrində dini təşkilatlar yaradır, xristian dinini təbliğ edirdilər. Belələrindən biri naməlum fransız missioner səyyahıdır. I Şah Sultan Hüseynin (1694-1722) hakimiyyəti illərində Gəncədə (12 fevral – 26 fevral 1708), Şamaxıda (2 mart), Bakıda, Muğan düzündə, Talışda, Rəstdə olmuş səyyah Azərbaycanın iqtisadi və siyasi vəziyyəti ilə yaxından tanış olmuş, gördükləri haqqında gündəlik yazmışdı. Onun bu gündəliyi Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun Elmi Arxivində saxlanılır (141).

XVIII əsrin əvvəllərində Azərbaycanda olmuş naməlum fransız missioner-səyyahının səyahətnaməsi tariximizin öyrənilməsi üçün qiymətli mənbədir. Səyahətnamədə səyyah gördüyü Azərbaycan şəhərləri haqqında müəyyən məlumatlar verir. Azərbaycanın zəngin təbii ehtiyatları əsərdə öz əksini tapmışdır.

XVIII əsrin əvvəllərində Azərbaycanda olmuş digər fransız missioner səyyahlarının (Maz, Başı, Fleriu və b.) əsərlərində də Azərbaycan tarixinə aid olan hissələr Abezquz tərəfindən fransız dilindən rus dilinə tərcümə olunmuşdur və Azərbaycan MEA-nın Tarix İnstitutunun Elmi Arxivində saxlanılır (79).

Missioner-səyyahların səyyahnaməsində Dərbəndin, Bakının, Şamaxının, Cavadın, Muğanın, Ərəşin iqtisadi vəziyyəti haqqında qiymətli məlumatlar vardır. Əsasən hadisələr I Şah Sülтан Hüseyn dövründən bəhs edilir. Səyahətnamədə 1721-ci ildə baş vermiş «Şamaxı faciəsi» qabarıq surətdə göstərilmişdir. Əsərdə Səfəvi-Osmanlı müharibələri haqqında da məlumat əldə etmək olar. Nadirin Muğanda şah seçilməsi mərasimi səyahətnamədə öz əksini ətraflı şəkildə tapmışdır.

Xristian dininin təbliği üçün XVIII əsrin əvvəllərində Səfəvilər dövlətində olmuş missioner-səyyahlardan biri də Y.T.Kruşinski (1675-1756). O, 1707-ci ildə xristian dinini təbliğ edən heyətlə Səfəvilər dövlətinə gəlmişdi. Y.T.Kruşinski burada bir müddət fəaliyyət göstərdikdən sonra geri qayıtmalı olur və yenidən 1720-ci ildə həmin heyətin məsul işçisi kimi Səfəvilər dövlətinə gəlir. 1721-ci ildə əfqan tayfalarının bu ölkəyə ikinci hücumu zamanı o, burada idi. Y.T.Kruşinski I Şah Sul-

tan Hüseyin (1694-1722) və onun dövlət adamları ilə yaxşı münasibət yarada bilmişdi. Əfqan Mir Mahmud Səfəvilər üzərində qələbə çaldıqdan sonra Y.T.Kruşinski əfqanlarla da münasibət qurmuşdu. O, hətta ruhi xəstəliyə tutulmuş şah Mir Mahmudun müalicəsi ilə də məşğul olmuşdu.

Y.T.Kruşinski səyahəti müddətində gördüklərini qələmə alaraq «Tarixi-səyyahi-məsihi» («Xristian səyyahın tarixi») əsərini yazmışdı. Əsər Avropada məşhurlaşmış, bir çox dillərə (ingilis, fransız, alman, türk, fars) tərcümə olunmuşdu. Azərbaycan dilinə isə ilk dəfə Şahin Fərzəliyev tərəfindən tərcümə olunaraq 1993-cü ildə çap edilmişdir (22).

Y.T.Kruşinski bu əsərində Səfəvi şahları haqqında geniş məlumat verir. Son Səfəvi hökmdarlarından olmuş I Şah Sultan Hüseyinin dövründə ölkədə baş vermiş hadisələr, əfqanların hücumları və dövlətin dağılması kimi hadisələr əsərdə öz əksini qabarıq şəkildə tapmışdır. Səyahətnamədə Azərbaycan haqqında da məlumatlar az deyil. Burada Azərbaycan şəhərləri - Təbriz, Şamaxı, Şəki, Niyazabad, Gəncə ilə bağlı olan hadisələr haqqında məlumat verilir. Əsərdə müəlifin Əfqanıstan-İran münasibətləri, habelə İranın Azərbaycan, Gürcüstan, Rusiya, Türkiyə və Dağıstanla olan münasibətləri haqqında verilən məlumatlar da diqqəti cəlb edir. Y.T.Kruşinski 1721-ci ildə Təbrizdə baş vermiş zəlzələ haqqında da məlumat verir.

XVIII əsrin birinci yarısında Azərbaycanda olmuş rus səyyahlarından biri də F.İ.Soymonovdur (1682-1780) (71, 6; 138, 59-61). O, Moskva dənizçilik məktəbini bitirdikdən sonra üç illiyə donanma işini öyrənmək üçün Hollandiyaya getmiş, oradan qayıtdıqdan sonra donanma işinə cəlb edilmişdi. I Pyotrun Xəzər dənizinin qərb sahilini əraziləri ilə maraqlanması F.İ.Soymonovun da bu işə cəlb edilməsilə nəticələndi və o, kapitan-leytenant Karl Fon Verdenlə birlikdə 1719-cu ildə bu əraziləri tədqiq etmək üçün göndərildi. Onların gərgin əməyi nəticəsində 1721-ci ildə Xəzər dənizinin qərb və cənub sahillərinin xəritəsi tərtib olundu. Həmin ildə tərtib olunmuş bu xəritə I Pyotr tərəfindən Paris Elmlər Akademiyasına hədiyyə olaraq göndərilmişdi (114, 117).

F.İ.Soymonov I Pyotrun başçılığı ilə rus qoşunlarının Xə-

zərsahili ərazilərə yürüşü zamanı qoşunların tərkibində donanma zabiti kimi fəal iştirak etmişdi. 1727-ci ilə qədər Xəzərsahili ərazilərdə fəaliyyət göstərmiş bu donanma zabiti sonrakı illərdə yüksək vəzifələrdə işləmişdir.

F.İ.Soymonov Xəzər dənizinin qərb sahillərini tədqiq etdiyi və bu ərazilərdə hərbi fəaliyyəti illərində öz xatirələrini qələmə almışdı. Onun xatirələri Q.R.Müller tərəfindən 1763-cü ildə çap edilmişdir (152).

F.İ.Soymonovun səyahətnaməsi Dərbənd, Bakı, Rəşt, Niyazabad, Salyan şəhərlərinin coğrafi təsviri ilə yanaşı ölkənin iqtisadi və siyasi həyatı haqqında zəngin, maraqlı məlumatlar mənbəyidir və XVIII əsrin əvvəllərində Azərbaycanın iqtisadi-siyasi həyatını öyrənmək baxımından çox qiymətlidir. Əsərdə Azərbaycanın təbii sərvətləri, kənd təsərrüfatı, bağçılığı, meyvəçiliyi ətraflı şəkildə şəhr edilmiş, rus qoşunlarının Xəzərsahili ərazilərə hücumları və bu əraziləri işğal etməsi kimi siyasi hadisələr qabarıq surətdə təsvir edilmişdir.

XVIII əsrin birinci rübü Azərbaycan həyatı haqqında qiymətli məlumat vermiş səyyahlardan biri də rus ordusunun zabiti İ.Q.Gerberdir (1734-cü ildə vəfat etmişdir) (138,111-114; 81, 10-11). Əslən saksoniyalı olan səyyah 1710-cu ildə artilleriya poruçiki vəzifəsində rus ordusuna hərbi xidmətə dəvət olunmuşdu. I Pyotrun başçılığı ilə rus qoşununun Xəzərsahili ərazilərə yürüşündə mayor rütbəsində rus artilleriyasında fəaliyyət göstərmiş İ.Q.Gerber rus qoşunlarının Bakı şəhərinə hücumu zamanı artilleriyaya başçılıq etmişdi. Sonralar 1727-ci ildə o, İstanbul müqaviləsinə əsasən Rusiya-Osmanlı sərhəd məsələsini həll etmək üçün təşkil olunmuş komissiyanın üzvlərindən biri olmuşdur. XVIII əsrin 20-ci illərinin sonuna kimi Xəzərsahili əyalətlərdə fəaliyyət göstərmiş İ.Q.Gerber bu ərazilərin xəritəsini tərtib etmiş, bölgənin hərtərəfli təsvirini vermişdir.

Qafqazda fəaliyyət göstərmiş İ.Q.Gerberin də Xəzərsahili əyalətlərdəki fəaliyyəti və bu əyalətlər haqqında gündəliyi məlumdur. Gündəlik onun ölümündən 26 il keçdikdən sonra (1760-cı ildə) çap olunmuşdur. İ.Q.Gerber əsərini alman dilində yazmış və əsər çap olunduğu ildə rus dilinə tərcümə edilmişdir. Sonralar 1958-ci ildə əsər SSRİ Elmlər Akademiyasının

Dağıstan filialı tərəfindən yenidən çap olunmuşdur (82).

İ.Q.Gerberin səyahətnaməsindən bir mənbə kimi istifadə etmiş Dağıstan alimi V.Q.Hacıyev səyahətnamə əsasında monoqrafiya da çap etdirmişdir (581).

İ.Q.Gerberin səyahətnaməsində XVIII əsrin birinci rübündə Azərbaycanın və Cənubi Dağıstanın ictimai-iqtisadi vəziyyəti haqqında xeyli dəyərli məlumatlar vardır. Səyahətnamədə xalqların coğrafi yerləşməsi, etnoqrafiyası, mədəniyyəti haqqında əhəmiyyətli qeydlər mövcuddur. Əsərdə bu vilayətlərin əkinçilik və maldarlığın vəziyyəti məsələləri də öz əksini tapmışdır. Səyahətnamədə Dərbənd, Bakı, Şamaxı, Salyan, Cavad, Niya-zabad, Şabran, Beşbarmaq, Müşkür, Qəbələ, Ağdaş haqqında verilən məlumatlar diqqəti cəlb edir.

Səfəvi dövlətinə qarşı silahlı çıxışlar səyahətnamədə ətraflı surətdə təsvir olunmuşdur. Hacı Davudun rəhbərliyi ilə baş vermiş ən böyük üsyan haqqında da İ.Q.Gerber geniş məlumat vermişdir.

XVIII əsrin 30-40-cı illərində Azərbaycanda olmuş səyyahlardan biri İ.Y.Lerxdir (1703-1780) (138,140-143). İ.Y.Lerx təhsilini Qall şəhərində almış və həkim sənətinə yiyələnmişdi. O, elmi məqsədlərlə Avropanın bir çox ölkələrində - Hollandiyada, Macarıstanda, Avstriyada səyahətdə olmuşdur. 1731-ci ildə öz müəllimi, həkim Hofmanın məsləhəti ilə Rusiyada işə cəlb olunan İ.Y.Lerx Xəzərsahili əyalətdə yerləşən Həştərxan korpusuna hərbi həkim kimi göndərildi.

İ.Y.Lerxin Qafqazda birinci səyahəti 1733-cü ilin aprelində Həştərxandan keçərək Dərbəndə gəlişi ilə başladı.

1734-cü ilin 25 mayında Dərbənd şəhərini tərk etmiş səyyah Şabran-Dəvəçi-Novxanı-Bakı (11 iyul), Nargin adası-Salyan (16 iyul) istiqamətində səyahətini davam etdirmişdi. İyulun 24-də İ.Y. Lerx Salyandan Bakıya qayıdır. Beləliklə, bir müddət Xəzərsahili əyalətlərdə fəaliyyət göstərmiş səyyah bu əyalətlərin Səfəvilər dövlətinə qaytarılması ilə əlaqədar olaraq geri – Rusiyaya qayıtmalı oldu.

İ.Y.Lerxin ikinci səyahəti 1745-1747-ci illəri əhatə edir. Bu dəfə o, M.M.Qolitsının başçılığı ilə Nadir şahın sarayına göndərilən rus nümayəndə heyətinin tərkibində həkim kimi fəa-

liyyət göstərmişdir. Səyyahın Azərbaycanda ikinci səyahətinin istiqaməti belə olmuşdur: Şabran 1747-ci ilin 30 yanvarı – Quba – Şabran (2 fevral) – Dəvəçi (3 fevral) – Bakı (6 fevral) – Hacı-qabul (15 fevral) – Yeni Şamaxı (21 fevral) – Muğan düzü – Qızılağac – Lənkəran – Astara (2 mart) – Rəşt.

İ.Y.Lerx səyahəti zamanı gündəlik yazmışdır. Onun səyahətnaməsindən Azərbaycanla bağlı iqtibas edilmiş hissəsi Azərbaycan MEA-nın A.A.Bakıxanov adına TİEA-də saxlanılır (112; 113).

İ.Y.Lerxın səyahətnaməsində XVIII əsrin 30-40-cı illərində Azərbaycanın iqtisadi, siyasi həyatı, təbii sərvətləri, kənd təsərrüfatı, gözəl təbiəti ətraflı şəkildə təsvir edilmişdir. Əsərdə Dərbənd, Bakı, Şamaxı, Salyan, Gəncə şəhərləri haqqında maraqlı məlumatlar vardır.

İ.Y.Lerx əsərində Nadir şahın yürüşləri, onun qoşununun dinc əhalini talaması, əhalinin acınacaqlı vəziyyəti, narazılıqlar, zülmə qarşı xalq çıxışları haqqında da məlumatlar verir.

Azərbaycanda olmuş səyyahlardan biri də 1733-1735-ci illərində Rusiya imperatoru tərəfindən İsfahana göndərilmiş nümayəndə heyətinin tərkibində cərrah-həkim vəzifəsini icra etmiş Şnezdir (138, 173-174). S.D.Qolitsının başçılığı altında işləmiş həmin heyət 7 ay müddətində Bakıda qalmış, 1734-cü ilin mart ayında İsfahana yola düşmüş, geri qayıdarkən Muğan düzündən (1734-cü ilin oktyabr) Qəbələyə və oradan Şamaxı – Gəncə istiqamətindən 1735-ci ildə Dərbəndə hərəkət etmişdir.

Şnezenin səyahətnaməsində Azərbaycanla bağlı olan məlumatlar tədqiqat işimizə cəlb edilmişdir. Onu də qeyd etmək yerinə düşərdi ki, səyyahın bu əsəri tarixşünaslığımızda ilk dəfə olaraq mənbə kimi tədqiqata cəlb edilmişdir. Əsər İ.Y.Lerxın səyahətnaməsində səyyahın adı ilə ayrıca məqalə kimi çap olunmuşdur (162, 122-127).

Şnezenin səyahətnaməsində əsasən Azərbaycanın siyasi vəziyyəti təsvir edilmişdir. Nadirin yürüşləri, Osmanlı-Səfəvi müharibəsinin acınacaqlı nəticələri əsərdə öz əksini tapmışdır. Əsərdə Dərbənd, Qəbələ, Şamaxı, Gəncə, Ərdəbil və digər şəhərlər haqqında maraqlı məlumatlar vardır.

XVIII əsrin birinci yarısında Azərbaycanda olmuş səyyah-

lardan biri də Con Eltondur (71, c.1, 221-222; 138, 104-105).

Qeyd etmək lazımdır ki, 1717-ci ildə Rusiya ilə İngiltərə arasında kəsilmiş diplomatik münasibətlər 1734-cü ildə bərpa edildi. Böyük Britaniya krallığı həmin ildə Rusiya imperiyası ilə ticarət müqaviləsi bağladı (13,101). Bu isə ingilis tacirlərinə Rusiya ərazisindən keçərək Xəzər dənizi vasitəsilə Şərq ölkələri ilə ticarət etmək imkanı verirdi. Müqavilə bağlandıqdan sonra İngiltərə ilə Rusiya arasında Xəzər dənizi uğrunda mübarizə başlandı. «Rusiya ilə rəsmi müqavilə bağlandıqdan sonra İrana, Zaqafqaziya, Hindistana və Çinə Rusiya ərazisindən daha rahat, ucuz və yaxın yol axtaran İngiltərə 1735-ci ildə özünün məxfi agentini – dəniz kapitanı C.Eltonu Rusiyaya göndərmişdi» (13, 101-102).

C.Elton 1739-cu ilin 17 iyununda Rəşt şəhərinə gələrək burada ticarətin vəziyyəti ilə tanış olur və yerli hakimlərlə əlaqə yarada bildi. Nəticədə, C.Elton 10 bənddən ibarət xahişnamə tərtib edərək Nadir şahı əvəz edən oğlu Rzaqulu Mirzəyə göndərirdi. Rzaqulu Mirzə bu xahişnaməyə müsbət cavab verdi (13, 103; 166, 44-45).

1740-cı ildə C.Elton Nadir şah tərəfindən rəsmi olaraq xidmətə dəvət olundu. Nadir şah üçün donanma yaratmağa girişmiş səyyah xidmət müqabilində hər il şahdan 6.000 tükən alırdı. C.Elton hətta admiral rütbəsinə qədər yüksəlmişdi (112, 47). Səyyah bir neçə il Nadir şahı sədaqətlə xidmət etmiş, çətin vəziyyətində onun köməyinə gəlmişdi. Lakin C.Eltonun İrandakı fəaliyyəti Rusiya hakim dairələrinin qəzəbinə səbəb olmuş və Rusiya - İngiltərə münasibətlərinə soyuqluq gətirmişdi. 1747-ci ildə Nadir şah öldürüldükdən sonra himayəsiz qalmış C.Elton bir neçə il İranda yaşamış və 1751-ci ildə öldürülmüşdü (112, 121).

İngilis səyyahı C.Elton həmkarı Vudrufla birlikdə Xəzər dənizinin qərb sahillərini tədqiq edərək onun xəritəsini tərtib etmiş, səyahəti ərzində gündəliyini yazmışdır. Onun gündəliyi çap olunmuş, başqa bir ingilis səyyahı C.Hanveyin səyahətnaməsində ayrıca bölmə kimi təqdim edilmişdir (164).

C.Elton öz yazılarında Xəzər dənizi ticarətinin əhəmiyyətindən və mənfəət gətirməsindən bəhs etməklə yanaşı Şirvan

və Gəncə vilayətləri haqqında da qeydlər etmişdir. Bu vilayətlərin ipəkçilik mərkəzi olduğunu və ticarətin qaynar nöqtəsinə çevrildiyini təsvir edən C.Elton Böyük Britaniya üçün əlverişli qazanc mənbəyinin əldə olunacağını mümkün hesab edirdi.

C.Eltonun bu qiymətli səyahətnaməsini bəzi tədqiqatçılar Ceymis Spilmanın adına çıxırdı. Lakin L.Yunusova əsərində (166,10-11) sübut etmişdir ki, əslində bu səyahətnamə C.Eltona məxsusdur. Hər iki səyahətnamədə təsvir edilən hadisələr üst-üstə düşür.Müqayisə üçün C.Spilmanın adını daşıyan və hal-hazırda Azərbaycan MEA-nın A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun Elmi Arxivində saxlanılan səyahətnaməyə baxmaq lazımdır (149).

Con Hanvey XVIII əsrin 40-cı illərinin birinci yarısında Azərbaycanda olmuş ingilis taciri və səyyahıdır (138,128-129). O, 1743-cü ildə ticarət məqsədilə Rusiya ərazisindən keçərək İrana və Azərbaycana səyahət etmişdir. C.Hanvey 1743-cü ilin noyabrın 22-də dəniz yolu ilə Astrabada gəlmiş, buradan Qəzvin-Rəşt istiqamətində hərəkət edərək 1744-cü ilin sonlarında Həştərxana qayıdır. Ticarət məqsədilə İranda və Azərbaycanda olmuş C.Hanvey ticarətdə heç bir uğur əldə edə bilmədi. Şərqdə belə bir uğursuzluq onu 1750-ci ildə vətənə qayıtmağa məcbur etdi.

C.Hanvey İngiltərəyə qayıtdıqdan sonra Xəzər dənizində ingilis ticarəti haqqında əsər yazdı. Onun bu əsəri 1753-cü ildə Londonda 4 cildə çap edildi. Əsər 1754-cü ildə Dublində ikinci dəfə yenidən nəşr edildi. 1762-ci ildə isə əsər üçüncü dəfə Londonda çap olundu. Sonralar C.Hanveyin əsəri müxtəlif dillərə tərcümə olunaraq Avropada geniş yayıldı. Monoqrafiyada Azərbaycan MEA-nın Tarix İnstitutunun Elmi Arxivində saxlanılan və L.M.Kiryakova tərəfindən ingilis dilindən rus dilinə edilmiş tərcüməsindən istifadə olunmuşdur (160; 161).

C.Hanveyin əsərində Xəzər dənizində ingilis ticarətinin tarixinə nəzər salınmış, İranın və Azərbaycanın iqtisadi və siyasi həyatı ilə bağlı maraqlı məlumatlar verilmişdir. O, səyahətnaməsində XVIII əsrin əvvəllərində Səfəvilər dövlətində baş vermiş böhran, bu böhranın səbəbləri, Əfqanların üsyanı, Səfəvilər

dövlətinin dağılması haqqında əhatəli məlumat vermişdir. Əsərdə Şirvanda baş vermiş üsyanlar, Şamaxı faciəsi, xalqın Osmanlı qoşunlarına qarşı mübarizəsi, Nadir şahla bağlı olan hadisələr öz əksini geniş surətdə tapmışdır.

XVIII əsrin birinci yarısında Azərbaycanda olmuş səyyahlar arasında şotlandiyalı həkim, cərrah Con Kukun qeydləri də diqqəti cəlb edir (138, 99).

C.Kuk 1745-1747-ci illərdə M.M.Qolitsının başçılığı ilə Nadir şahın sarayına göndərilmiş Rusiya nümayəndə heyətinin tərkibində Azərbaycanda səyahətdə olmuşdu. 1745-ci ilin 10 sentyabrında səyahətə çıxmış nümayəndə heyəti bir il müddətində Həştərxanda qaldıqdan sonra cənuba doğru hərəkətini davam etdirmişdi. Bütün heyət 470 nəfərdən ibarət idi. Həştərxandan cənuba doğru hərəkət edən nümayəndə heyəti 1747-ci ilin 20 yanvarında Dərbəndə gəlib çatmışdır. Heyətin sonrakı hərəkət istiqaməti belə idi; Dərbənd- Quba – Şabran – Dəvəçi – Bakı – Nəvahi - Yeni Şamaxı (1747-ci ilin 21 fevralı – 3 martı) – Muğan düzü – Astara – Rəşt. Rəşt şəhərində Nadir şahın öldürüldüyü xəbərini almış nümayəndə heyəti geri - Rusiyaya qayıtmalı oldu.

C.Kuk səyahət müddətində olduğu bölgələrin iqtisadi və siyasi vəziyyəti ilə bağlı gündəlik yazmış və gündəliyini C.Hanveyə vermişdi. O isə həmin qeydləri yuxarıda adı çəkilmiş əsərində çap etdirmişdir (108, 70-112).

C.Kuk səyahətnaməsində Dərbənd, Bakı, Şamaxı şəhərləri haqqında tariximiz üçün əhəmiyyətli olan məlumatlar vermişdi. Siyasi sahədə Nadir şahın zülmü, əhalinin ağır vəziyyəti və narazılığı səyahətnamədə öz əksini tapmışdır.

XVIII əsrin ortalarında Qafqazda, o cümlədən Azərbaycanda siyasi vəziyyətin gərgin olması səyyahların bu bölgəyə gəlməsinə mane oldu. Lakin 1768-1775-ci illərdə Rusiya Elmlər Akademiyasının Qafqazı öyrənmək üçün elmi ekspedisiya təşkil etməsi səyyahların bu əraziyə gəlməsinə imkan verdi. Beş elmi ekspedisiya təşkil edildi və Pallas, S.Q.Qmelin, Lepsin, Ralkom və Gildenşted kimi alimlər bu ekspedisiyaya rəhbərlik edirdilər. Təşkil olunmuş ekspedisiyaların məqsədi olduqları bölgələrin iqtisadiyyatını, etnoqrafiyasını, siyasi və-

ziyyətini kompleks şəkildə öyrənməkdən ibarət idi (83,23-24).

1768-1775-ci illərdə Rusiya Elmlər Akademiyasının təşkil etdiyi beş elmi ekspedisiyadan birinə səyyah S.Q.Qmelin başçılıq edirdi. S.Q.Qmelin (1745-1774) alman alimi, botaniki və həkimidir (138,116-120). 1767-ci ildə işləmək üçün Rusiya Elmlər Akademiyasına dəvət olunmuş S.Q.Qmelin həmin dövrdə Sibirə və Qafqaza göndərilmiş elmi heyətin tərkibində fəaliyyət göstərmişdir. O, Xəzər dənizinin qərb sahilini öyrənən qrupa başçılıq edirdi.

S.Q.Qmelinin başçılıq etdiyi qrup öz səyahətini 1768-ci ilin 23 iyununda Sankt-Peterburqdan başladı. Ekspedisiya bir neçə illiyə nəzərdə tutulmuşdu. Burada iştirak edən alimlər gündəlik yazmalı və hər ay Rusiya Elmlər Akademiyasına işin gedişi barədə məlumat verməli idilər (83,26). S.Q.Qmelinin başçılıq etdiyi qrupa 4 tələbə – Yakob Klyuçarev, S.Kraşennikov, İ.Mixaylov və S.Maslov daxil idilər. Bu heyətin tərkibində bir əzcaçı (İ.Lute), rəssam (İ.Borisov) və dərman hazırlayan (M.Kotov) da iştirak edirdilər.

Novqorod – Tver – Moskva – Tula – Voronej istiqamətində hərəkət edən heyət Həştərxana gəlib çatdı. Birinci səyahətini 1770-ci ilin 12 iyunundan başlamış dəstə Həştərxandan dəniz yolu ilə hərəkət edərək Dərbənd şəhərinə gəldi. Onlar bu şəhərdə 12 iyundan 8 iyula kimi qaldılar. 8 iyunda Dərbəndi tərk edən heyət yenidən dəniz yolu ilə Samur çayına gəlib çatdı və buradan Qubaya hərəkət etdi.

27 iyulda onlar Qubadan çıxaraq quru yolla Bakıya gəlib çatdılar və 10 avqustda bu şəhərə daxil oldular. Sonra S.Q.Qmelinin dəstəsi Bakıdan Şamaxıya doğru hərəkət etdi. Dəstə Şamaxıda 13 avqustdan – 27 avqusta kimi qaldı. Növbəti dəfə onlar Şamaxıdan Salyan (1-30 sentyabr) – Ənzəli istiqamətində hərəkət etdilər. 1771-ci ildə Gilanda olmuş S.Q.Qmelin oradan Peribazar, Rəşt, Lahican, Rudisar, Mazandaran, Balfut, Əliabad, Səriya doğru istiqamət götürdü. 1773-cü ilin yazında S.Q.Qmelin Həştərxana geri qayıtdı.

S.Q.Qmelin Xəzər dənizinin qərb sahillərini öyrənmək üçün 1773-ci ildə ikinci dəfə səyahətə başladı. O, yenidən Astrabad körfəzinə və buradan Ənzəli limanına gəldi. Bir müddət burada

qaldıqdan sonra bir qrupu yenidən tədqiqatlarını davam etdirmək üçün Gilanda saxlayaraq iki köməkçi tələbə ilə (İvan Mixaylov və rəssam Fyodr Baur) birlikdə Xəzər dənizinin qərb sahili ilə – quru yolla Həştərxana geri qayıtdı. Dəstə geri qayıdarkən yenidən Salyanda və Bakıda (1773-cü ilin dekabrı) oldu.

Qeyd etmək lazımdı ki, S.Q.Qmelinin başçılığı ilə göndərilmiş elmi ekspedisiya haqlı olaraq Qafqaz hakimlərini, eləcə də Azərbaycan xanlarını şübhələndirmişdi. Onlar bu ekspedisiyanın siyasi məqsəd güddüyünü və kəşfiyyat səciyyəsi daşdığını güman edirdilər. Buna baxmayaraq, S.Q.Qmelin və onun heyəti Quba, Bakı xanları tərəfindən qonaqpərvərliklə qarşılanmışdı. S.Q.Qmelin və onun adamları Dağıstan ərazisindən keçərkən yerli hakim Usmi Əmir Həməzə tərəfindən həbs edildilər. Bu dövrdə Usmi Rusiya dövləti ilə ixtilafda idi. S.Q.Qmelin həbsdə olarkən vəfat etdi. Yoldaşları onu Dağıstanın Qayakənd kəndi yaxınlığında dəfn etdilər (147,14).

S.Q.Qmelin səyahətinin əvvəlindən gündəlik yazmışdır. Onun başçılıq etdiyi ekspedisiyanın qarşısına ciddi elmi vəzifələr qoyulmuşdu. Səyyahın yol qeydlərində olduğu yerlərin flora və faunası, tarixi və etnoqrafiyası, kənd təsərrüfatı, maldarlığı, sənətkarlığı və hətta sənayesi hərtərəfli şəkildə təsvir edilmişdir. Onun Rusiya Elmlər Akademiyasına göndərdiyi qeydlərindən ibarət olan 3 cildlik, irihəcmli əsəri çap olunmuşdu. Səyahətnamənin üçüncü cildi (84) tariximizi öyrənmək üçün çox əhəmiyyətlidir. Burada Azərbaycanın iqtisadi, siyasi və mədəni həyatı ilə bağlı olan qeydlər öz əksini tapmışdır. S.Q.Qmelin Bakı, Dərbənd, Quba, Şamaxı, Salyan və onların iqtisadiyyatı haqqında geniş məlumat verir. Əsərdə ayrı-ayrı xanlıqlar, onların hakimləri, Fətəli xan və b. haqqında qeydlər vardır.

XVIII əsrin 80-ci illərinin əvvəllərində Azərbaycanda olmuş səyyahlardan biri də ingilis səyyahı Georq Forsterdir (138, 109-110). O, Mədrəsdə ingilis «Ost-Hind» kompaniyasında xidmət etmiş və 1782-1784-cü illərdə səyahətə çıxmışdı. G.Forster səyahətini Hindistanın Kəlküttə şəhərindən başlamış, Kəşmir – Əfqanıstan – Herat – Xorasan – Mazandaran – Bakı istiqamətində davam etdirərək Rusiya ərazisindən keçərək İngiltərəyə getmişdi.

G.Forster Azərbaycandan keçərkən Bakı şəhərində olmuş və şəhərin təbii sərvətləri, «Atəşgah» haqqında öz səyahətnaməsində məlumat vermişdir. Şirvan və onun mərkəzi şəhəri olan Şamaxı haqqında da məlumatlar əsərdə öz əksini tapmışdır.

G.Forsterin səyahətnaməsindən Azərbaycan tarixi ilə bağlı olan hissəsi Sara Aşurbəyli tərəfindən rus dilinə tərcümə edilmişdir və hal-hazırda həmin tərcümə Azərbaycan MEA-nın Tarix İnstitutunun Elmi Arxivində saxlanılır. Monoqrafiyada bu tərcümədən istifadə edilmişdir (158).

XVIII əsrin ikinci yarısında Azərbaycan haqqında məlumat vermiş səyyahlardan biri də Stepan Daniloviç Burnaşovdur (1743-1824) (71, c.1, 11-12; 138, 24-26). O, Krım xanlarının nəslindən idi və Rusiya dövlətinə xidmət edirdi. S.D.Burnaşov 1768-1774-cü və 1787-1791-ci illər rus-türk müharibələrinin iştirakçısı olmuşdur.

S.D.Burnaşov 1783-cü ilin may ayında knyaz Q.A.Potyomkin Tavriçeski tərəfindən Kartli-Kaxetiyaya – II İraklinin və I Solomonun sarayına Rusiya dövlətinin səlahiyyətli nümayəndəsi kimi göndərilmişdi. O, sarayda 1787-ci ilin oktyabr ayına qədər qulluq etmişdi.

S.D.Burnaşov Kartli-Kaxetiya sarayında yalnız hərbi-diplomat işi ilə deyil, həm də Qafqaz ölkələri haqqında geniş məlumat toplamaqla da məşğul olmuşdur. Onun «Gürcüstanın xəritəsi», «İranda Azərbaycan əyalətinin təsviri və onun siyasi vəziyyəti» adlı əsərləri çapdan çıxmışdır. S.D.Burnaşovun Azərbaycanla bağlı olan əsəri Azərbaycan MEA-nın Tarix İnstitutunun Elmi Arxivində saxlanılır (69). Bundan başqa onun müxtəlif illərdə Sankt-Peterburqa göndərdiyi məktubları A.A.Çaqareli tərəfindən çap edilmişdir (70) və monoqrafiyada həmin məktublardan istifadə olunmuşdur.

S.D.Burnaşov «İranda Azərbaycan əyalətinin təsviri və onun siyasi vəziyyəti» adlı əsərində Azərbaycanın ayrı-ayrı xanlıqları, onların siyasi vəziyyəti, coğrafi mövqeyi, bəzi tayfa və xalqlar haqqında məlumat verir.

XVIII əsrin 90-cı illərinin ortalarında Azərbaycanda olmuş və tariximiz üçün maraqlı məlumat vermiş rus səyahələrindən biri də Varvara İvanovna Bakuninadır (1773-1840) (138, 21).

O, 1796-cı ildə qraf P.Zubovun başçılığı ilə ölkəmizə hücum etmiş rus ordusu zabiti, Vladimir alayının palkovniki M.M.Bakuninin həyat yoldaşı idi. V.İ.Bakunina rus qoşunlarının Dərbəndə hücumu zamanı əri ilə birlikdə olmuşdur.

Sonralar V.İ.Bakunina rus qoşunlarının Dərbənd şəhərinə hücumu haqqında xatirələrini yazmışdır. Onun xatirələri 1887-ci ildə “Russkaya starina” jurnalında çap olunmuşdur (60). V.İ.Bakunina əsərində qraf V.Zubov da daxil olmaqla ayrı-ayrı zabitlərin xarakteri, əsgərlərin məişət məsələləri haqqında söhbət açmış, eyni zamanda Tarki, Dərbənd şəhərləri barədə geniş məlumat vermişdir. Şeyx Əli xanın əsir alınması və onun dağlara qaçması haqqında məlumat da orada öz əksini tapmışdır.

Marşal Fon Biberşteyn XVIII əsrin sonlarında ölkəmizdə olmuş səyyahlardan biridir. O, milliyyətçə alman, ixtisasca botanik idi (1768-1726) (138, 146-148).

Marşal Fon Biberşteyn 1793-cü ildə Yassıda cənubi rus ordusunun komandanı qraf M. Kaxovskinin katibi kimi Rusiya dövlətində hərbi xidmətə daxil olmuşdur. 1795-ci ildə istefaya çıxmış M.Biberşteyn sonralar Sank- Peterburqda yaşamışdır.

Lakin çox keçmədi ki, o, yenidən xidmətə başladı və 1796-cı ildə qraf V.Zubovu Qafqaza yürüşü zamanı müşaiyət etdi. O, 1797-ci ildə Qafqaza ipəkçilik üzrə müfəttiş təyin edildi. Nəticədə, M.Biberşteyn Qafqazla yaxından tanış olmuş və bölgənin iqtisadi, siyasi və mədəni həyatı haqqında qiymətli əsər yazmışdır.

Marşal Fon Biberşteynin əsərinin S.Aşurbəyli tərəfindən fransız dilindən rus dilinə tərcüməsi Azərbaycan MEA-nın Tarix İnstitutunun Elmi Arxivində saxlanılır (66).

M.Biberşteynin səyahətnaməsində Şirvanın və Dağıstanın tarixi-coğrafi təsviri verilmişdir. Səyyah Azərbaycanın kənd təsərrüfatı, əkinçiliyi, maldarlığı, bağçılığı, ipəkçiliyi, pambıqçılığı, nefti və duzu haqqında ətraflı məlumat vermişdir. Xalqın məişət məsələləri, dini və dili də səyahətnamədə öz əksini tapmışdır. Səyahətnamədə Dərbənd, Quba, Bakı, Şəki, Şamaxı xanlıqları barədə qeydlər vardır.

Qeyd etmək lazımdır ki, XVIII əsr ərzində yuxarıda göstərilənlərdən başqa bir çox rus və Avropa səyyahları da Azər-

baycanda olmuşlar. Turnfort, Şober, Qantemir, Volf, Vudruf, Buksbaum, Guldenşteyn, Qabliç belə səyyahlardandırlar (138, 184-185, 174-175, 204-205, 191-192, 87-88, 122-126, 127-128). Bu səyyahların səyahətnamələrini əldə edə bilmədiyimizə görə monoqrafiyada onlardan istifadə edilməmişdir.

Ümumiyyətlə, Azərbaycanda olmuş rus və Qərbi Avropa səyyahlarının əsərlərinin mənbə kimi təhlili iddia etməyə imkan verir ki, bu səyyahların əsərlərində toplanmış, tarixlə bağlı olan faktlar mövzunun tədqiqi işində mühüm rol oynayır. Səyahətnamələrin tədqiqindən məlum olur ki, bu səyyahların Qafqaz ölkələrinə gəlişinin əsas məqsədinin kəşfiyyat səciyyəsi daşdığına baxmayaraq, yazılmış əsərlərdə vətənimizin etnoqrafiyası, tarixi, mədəniyyəti, ictimai-siyasi, iqtisadi vəziyyəti haqqında zəngin məlumatlar toplanmışdır. Həmin məlumatların tənqidi şəkildə öyrənilməsi obyektiv tarixi həqiqətlərin üzə çıxmasında böyük rol oynayır.

İ F Ə S İ L

XVIII ƏSRİN BİRİNCİ YARISINDA AZƏRBAYCANDA OLMUŞ RUS VƏ QƏRBİ AVROPA SƏYYAHLARININ SƏYAHƏTNAMƏLƏRİNDƏ ÖLKƏMİZİN SİYASİ VƏ İQTİSADİ VƏZİYYƏTİNİN TƏSVİRİ

2.1. Siyasi vəziyyət

XVII əsrin sonlarında - XVIII əsrin əvvəllərində Səfəvilər dövləti dərin iqtisadi və siyasi böhran keçirirdi (61, 112; 132, 295-298; 134, 82-84; 135, 300; 50, 35-65; 99, 74-80). I Şah Sultan Hüseyin (1694-1722) hakimiyyəti zəifləmişdi. Dövlətin ayrı-ayrı vilayətlərinin mərkəzi hakimiyyətə tabe olmaması, paytaxtdan gələn əmr və qərarların yerinə yetirilməməsi bunun nəticəsi idi. Oğurluq və quldurluq ölkəni bürümüşdü.

Ölkədəki böhranlı vəziyyəti səyyahlar yaxşı başa düşür və hadisələri olduğu kimi qələmə almağa çalışırdılar. Onlar baş vermiş hadisələrə öz münasibətlərini bildirməyə də cəhd etmişlər. Buna görə də rus və Qərbi Avropa səyyahlarının əsərlərində ölkənin siyasi vəziyyətinin gərginliyinin və bu gərginliyin səbəblərinin ətraflı təsvirinin öz məqsədləri baxımından göstərmələri maraqlıdır.

XVIII əsrin əvvəllərində Azərbaycanda olmuş səyyahların əksəriyyəti ölkənin bərbad vəziyyətə düşməsində şahı günahkar hesab edirdilər. A.P.Volinski yazırdı: "I Şah Sultan Hüseyin dövlətin müqəddəratını baş vəziri Etimad üd Dövlə Fətəli xana həvalə etmişdi, günlərini məsciddə və hərəmxanada keçirirdi. İran (Səfəvi) dövlətinin bu başçısı kimi digər axmaq heç yerdə tapılmaz. O, əlini ağdan qaraya vurmur, bütün dövlət işlərini Etimad-üd Dövlə kimi səfehə etibar edirdi" (153, 665).

Həmin dövrdə Səfəvilər dövlətində olmuş və dövlətin dağılmasının şahidi olan polyak missioner səyyahı Y.T.Kruşinski də ölkənin dağılmasında şahı günahkar hesab edirdi: "Şah şəraba ilə aludə olur ki, dövlət işlərinin tənzim olunmasından tamamilə uzaqlaşaraq, şəhvani ləzzətlərlə məşğul olmağa başladı. Onun məclisləri xanəndələr, çalğıçılar və rəqqasələrlə zi-

nətləndi. Şah dövlət işlərinin idarə olunmasını hökumət adamlarına tapşırırmışdı. Belə bir şəraitdə zalım məzlumdan, haqq nahaqdan seçilmədi. Hər kəs öz bildiyi və nəfsinin tələb etdiyi kimi hərəkət etdi, millətin və dövlətin iç üzünü açıldı" (22, 20). Şah dövlətin idarə edilməsindən tamamilə uzaqlaşmışdı, bu isə ölkədə özbaşınalığa gətirib çıxarmışdı. Məmurular tərəfindən vəzifələr pulla satılırdı, rüşvətxorluq hər yeri bürümüşdü (160, 6).

Ölkədəki hakimiyyətsizlik və quldurluq ticarət yollarını təhlükə altında qoyurdu. Quldurlar iri ticarət yollarında özbaşınalıq edir və ticarət fəaliyyətinə mane olurdular (160, 6). Bu isə ticarətin zəifləməsinə və dövlətin gəlirinin azalmasına səbəb olurdu.

Səfəvilər dövlətinin acınacaqlı vəziyyəti barədə fikrini qeyd edən A.P.Volinski belə nəticəyə gəlmişdi ki, «şah və divan məmurları ağıllarına nə gəlirdisə, düşünmədən onu da edirdilər. Beləliklə, onlar dövlətlərini elə dağıtmışdılar ki, heç Makedoniyalı İskəndər sağ olsaydı, müharibə ilə buranı bu cür xaraba qoya bilməzdi» (153, 665).

Şahın dövlət işlərindən uzaqlaşması, əyanların özbaşınalığı, mərkəzi hakimiyyətin zəifləməsi, dövlət gəlirinin mənimlənməsi əhalinin vəziyyətinin ağırlaşmasına gətirib çıxarmışdı. İqtisadiyyat və əhalinin vəziyyəti getdikcə ağırlaşdı. İqtisadi böhran ərzaq qıtlığına və qiymətlərin kəskin şəkildə artmasına səbəb olmuşdu. 1703-cü ildə Şamaxıda olmuş Korneli de Brünin şəhərdəki bahalıqdan bəhs edərək yazırdı: «Şamaxıda hər şey həddindən artıq bahalaşmışdır. Çörək yüz ildən artıq bir müddətə 2 soldaya (italyan mis puludur, 1/20 lirədir) satıldığı halda, indi 10 soldaya satılır. Başqa mallar da bir o qədər bahalaşmışdır» (68, 16).

Ölkəni bürümüş böhran orduda da özünü göstərirdi. Ordunun nizam-intizamı demək olar ki, pozulmuşdu və əsgərlər vaxtında məvacib ala bilmirdilər (160, 6). Dövlətin və əhalinin təhlükəsizliyini qorumaq üçün artıq əhalini qarət etməklə məşğul idi. Bunun şahidi olmuş Korneli de Brünin yazır ki, «Şamaxıda qarət hissələrinə uzun müddət məvacib verilmədiyinə görə əsgərlər yalnız əhalini qarət etmək hesabına dolanırdılar» (68,16).

Şah ölkəni böhrandan çıxarmaq və dövlətin gəlirini artırmaq üçün yeni vergi siyasəti həyata keçirməyə başladı. Yeni vergi siyasətinin məzhi ondan ibarət idi ki, 15 yaşından yuxarı olan bütün şəxslər vergi ödəməli idi. Siyahıyaalma zamanı əhalinin yalnız özü deyil, əmlakı da hesaba alınır. Bundan əlavə yeni vergi növləri tətbiq edildi: «abikuran» arx çəkilişində iştirak edə bilməyənlərdən alınır. «Şahzadə ixracatı» şahzadələrin xeyri üçün, «şəş dinar» - can vergisi isə başqa dinə mənsub olanlardan alınır. (92, 18-20). Şahın həyata keçirdiyi vergi siyasəti əhalini daha da müfsizləşdirdi. Yığılan verginin əksəriyyəti saray əyanlarının və dövlət məmurlarının cibinə axırdı.

Mərkəzi hakimiyyətin zəifləməsi nəticəsində əyalətlərdə özbaşınalıq artdı. Burada nizam-intizam daha da pozuldu (160, 6). Azərbaycanda da vəziyyət eyni cür idi. Hakimlərin özbaşınalığı o dərəcəyə çatmışdı ki, vergi yığılarkən gəlirin çox hissəsi mənimsənilirdi. Korneli de Brün yazır: «İrənin ən zəngin quberniyalarından olan Şamaxı quberniyasının (bəylərbəyliyin) qubernatoru (bəylərbəyi) çox asan və yüksək yolla ətraf vilayətlərdən küllü miqdarda toplanılan vergilərin sayəsində varlanırdı» (68, 22). A.P.Volinski isə Şamaxı bəylərbəyi tərəfindən vergilərin mənimsənilməsi haqqında konkret rəqəmlər göstərərək yazırdı: «Şirvan əyalətinin Şamaxı ilə birlikdə bütün şəhər və kəndlərindən 80.000 manat (8.000 tükən) dövlət vergisi yığılır. Lakin Şirvan hakimləri əhalidən ildə iki və üç dəfə artıq vergi toplamaq yolu ilə öz ciblərini doldururdular. Mən orada olan zaman Key Xosrov adlı Şamaxı xanı 200.000 manat pul yığmışdı» (77, 12).

Azərbaycanın digər ərazilərində də vəziyyət belə idi. A.İ.Lopuxin XVIII əsrin əvvəllərində Dərbənd şəhərində olarkən bunun şahidi olmuşdu. Onun yazdığına görə, «Dərbənd sultanı guya qonaqlıq vermək adı ilə bütün qəzadan bizim üçün 1000 manatdan çox xərac yığmışdı. Lakin biz heç nə görmədik və eşitmədik. Belə axmaq hakimiyyətdən, yaxşı heç nə gözləmək olmaz» (113, 19).

Şahın ölkəni böhrandan çıxarmaq üçün həyata keçirdiyi tədbirlər heç bir nəticə vermədi. Əksinə bu tədbirlər əhalini daha da var-yoxdan çıxartdı və nəticədə narazılıq artaraq əyalət-

lərdə Səfəvi zülmünə qarşı hərəkətə gətirib çıxardı. Artıq ölkənin müxtəlif yerlərində silahlı çıxışlar başlanmışdı. 1709-cu ildə əfqan qəbilələrindən olan gilzayilərin Mir-Veysin başçılığı ilə üsyanı, özbəklərin Herat şəhərinə hücumu, kürdlərin üsyanı, Dağıstanda və Azərbaycanda başlanmış üsyanlar (22, 36-40; 160, 48-49; 99, 21; 115,182; 50,52) Səfəvi zülmünə qarşı narazılığın bariz nümunəsi idi. Səfəvilər dövlətində çox az yer tapmaq olardı ki, orada hakimiyyətə qarşı üsyan baş verməmiş olsun (153,665; 160,49).

Səyyahlar öz əsərlərində Azərbaycandakı xalq hərəkətinin, o cümlədən Şirvan əyalətindəki üsyanların təsvirinə geniş yer ayırmışlar. Şirvan və onun mərkəzi olan Şamaxı şəhəri tez-tez üsyançıların hücumuna məruz qalırdı. Belə çıxışlardan biri carlıların qiyamı idi (115,182). V.N.Leviatov üsyanın başlıca səbəbini belə təsvir edir: «Verginin ağırlığının carlılar üçün heç bir əhəmiyyəti yox idi. Çünki onlar şah xəzinəsinə vergi ödəmirdilər, əksinə, onlar dövlətin sərhədlərində gözətçi xidmətinə görə İranın (Səfəvilərin) hakimiyyəti altında olan əyalətlərə kənarından ola biləcək hücumların qarşısını almaq və yerlərdə şahın təbəəliyini saxlamaq müqabilində şahdan məvacib alırdılar. Lakin son zamanlar İranda qarışıqlıq olduğuna görə və Şirvan bəyləbəyinin bu qarışıqlıqdan sui-istifadəsi nəticəsində carlılara məvacib ödəmirdi. Bu isə 1711-ci ildə carlıların Şivrana daxil olmasına gətirib çıxardı» (110, 66). Belə məlumatı səyyahların əsərlərində də rast gəlmək olar və həmin əsərlərdə hətta şah tərəfindən onlara verilməli olan mükafatın miqdarı da göstərilir. Məsələn, Fransız missioner səyyahları bunun haqqında yazırlar: «Şirvan tez-tez müharibə fəlakətinə düşürdü. İran (Səfəvi) şahı bu tərəfdən (əyalətdən) tamamilə arxayın olmaq üçün şamxala ildə 700 tükən (42 min livr) və ya 35 min abbası təqaüd verirdi» (79, 24).

1716-cı ildə ölkənin qərbində – Tiflisdə Carxar nahiyəsində dörd kəndin 2 minə yaxın əhalisi Qanlı Şabanın və Molla Abdullanın başçılığı ilə üsyan qaldırdı. Onlar üç il müddətində bir neçə dəfə Tiflis və Gəncə nahiyəsinə gecə hücumları etdilər (65, 7).

Üsyançı dəstələr Qazax, Ağstafa, Şəmşəddil, Şəmkir, Bərdə, Qəbələ, Şəki, Şamaxı ərazilərinə basqınlar edirdilər (92,23).

1719-cu ildə Qanlı Şabanın və Molla Abdullanın başçılığı altında olan 2 minə qədər silahlı dəstələrin Şirvana basqını ilə əlaqədar olaraq burada böyük üsyan başlandı. Üsyançılar əhaldən vergi yığanları və digər şah məmurlarını yerlərdən qovurdular. Yerli hakimlərin zülmündən narazı olanlar üsyançılara qoşuldu. Tezliklə, 30 minə qədər Şirvan əhalisi üsyançılarla birləşdi (160, 67-68). Üsyanın vüsətindən qorxmuş Şirvan bəylərbəyi Həsən Əli özü başda olmaqla böyük qoşunla üsyançılara qarşı çıxdı. Bəylərbəyin qoşunu ilə üsyançılar arasında baş vermiş qızğın döyüşü C.Hanvey belə təsvir edirdi: «Xan (bəylərbəyi) 40.000 qoşunun başında Gəncə ilə Şirvan sərhəddindəki düzənlikdə üsyançılara qarşı çıxdı. Lakin o (bəylərbəyi), üsyançılara qarşı hücum hazırladığı zaman onlar (üsyançılar) gecə ikən xanı haqlayaraq, ordunun bir hissəsini qırdılar, digər hissəsi isə qaçıb ətrafa dağıldı. Bu işdə xan (bəylərbəyi) böyük zabit dəstəsilə birlikdə öldürüldü» (160,68).

C.Hanveyin bəylərbəyin qoşununun miqdarı haqqında göstərdiyi rəqəm şübhə doğurur. Belə ki, 1716-1718-ci illərdə Şamaxıda olmuş A.P.Volnskinin gündəliyində bəylərbəyin qoşununun vəziyyəti başqa cür təsvir edilir. Bu hadisənin canlı şahidi olmuş A.P.Volnskinin yazdığına görə, Şamaxı bəylərbəyi Keyxosrov xan şaha kömək məqsədi ilə qoşun toplamaq istəmiş, yalnız altı ay müddətinə 500 adam yığa bilmişdi (77,15). Bundan başqa səyahətnamələrdən görüldüyü kimi bəylərbəyin özbaşınalığı da onun xalq arasında nüfuzunun aşağı düşməsinə səbəb olmuşdu. Buna görə də, heç kim onun tərəfindən döyüşmək istəmirdi.

Azərbaycanda Səfəvi zülmünə qarşı mübərizənin digər forması mərkəzdən təyin edilmiş hakimlərin yerlərdən qovulması və onların yerinə əhali arasında böyük nüfuza malik olan adamların seçilməsi idi. Hər kənddə, hər şəhərdə, əhali etibardan düşmüş və özbaşınalıq edən şah məmurlarını hakimiyyətdən uzaqlaşdırırdı. Belə hadisənin canlı şahidi olmuş A.P.Volniski yazırdı: «Muğan düzündə ... şahsevən adlı köçəri tayfa yaşayır. Onların əsil-nəcabətli, İran mənşəli xanı (hakimi) vardı. Xan (hakim) şah tərəfindən təyin edilmişdi. Lakin keçən il 1717-ci ildə onlar hakimi qəbul etmədilər və (hakimi) öz əhalisinin içə-

risindən seçdilər, bu isə fars dilində «kələntər» adlanırdı» (77,13).

Azərbaycanın digər yerlərində də mərkəzdən təyin edilmiş hakimlərə bu cür münasibət bəslənirdi. Əhali şah fərmanını qəbul etmirdi. A.İ.Lopuxin Qubada olarkən bir daha belə hadisənin şahidi olmuşdu: «Xalq çox iradəlidir, şahı saymırlar və eşitmirlər, onlarda xan (hakim) şahın adından təyin edilir. Lakin yerli xalq o xanı (hakimi) qəbul edirdilər ki, ata və babadan varislik hüququna malik olsun. İndiki sultan Əhməd xan varislik hüququna görə yerli xalq tərəfindən seçilmişdir. O, gəncdir və yaşı 14-dən yuxarı deyil» (113, 8).

Azərbaycanın ən iri şəhərlərindən olan Təbrizdə də əhali üsyan əhvali-ruhiyyəsində idi. Bu barədə bəhs edən A.P.Volinski yazırdı: «Buranın (Təbrizin) əhalisi Şamaxı əhalisindən də iradəlidir və əhalinin böyük hissəsi üsyançıdır. Əhali başda hakimlər olmaqla ayrı-ayrı dəstələrə bölünmüşdü. Bu dəstələr bir-biri ilə döyüşürdü. Döyüş nəticəsində çoxlu ölənlər və yaralanan olurdu» (77, 17). Eyni zamanda şəhər əhalisi (bəylərbəyinin) sarayına da hücumlar edirdi (125, 247).

Mənbələrdən görüldüyü kimi, bütün narazılıqların əsil səbəbkarları şahın təyin etdiyi hakimlər idilər. Onlar əhalini təlayır və təhqir edirdilər. Bunun nəticəsində əhali şah fərmanlarını və bu fərmanlara görə təyin edilən hakimləri tanımaq istəmirdi. Nəticədə əhali özlərinin dərdlərinə daha yaxşı bələd olan yerli, nüfuzlu şəxsləri hakim seçirdi.

XVIII əsrin əvvəllərində Səfəvi feodallarına qarşı azadlıq hərəkatının əsas mərkəzi Şirvan və onun paytaxtı olan Şamaxı şəhəri idi. Bu hərəkatda Azərbaycan əhalisi ilə birlikdə Dağıstan xalqları da çıxış edirdilər. Dağıstanlılar ölkədə baş vermiş qarışıqlıqdan istifadə edərək tez-tez Şirvana və Şəkiyə hücumlar edirdilər (22,50).

Bir çox üsyan rəhbəri xalqı öz tərəfinə çəkmək üçün hərəkata dini rəng verirdi. Onlar vəziyyətin ağırlığından istifadə edərək xalqı «şiə İranına qarşı» birləşməyə çağırırdı (82,95; 59,102; 42,23; 71, c.1, 7-8). Şirvanda əhalinin əksəriyyəti «sünni» olduğuna görə burada bu çağırış uğurla nəticələnirdi.

Hacı Davud dini ayrı seçkilikdən istifadə edərək Şirvanda

Səfəvi zülmünə qarşı hərəkətə rəhbərlik edənlərdən biri idi. Hacı Davudun başçılığı ilə Şirvanda baş vermiş hərəkət haqqında istər Oktyabr (1917) çevrilişinə qədərki əsərlərdə (71; 59; 73; 93), istərsə də müasir tarixi ədəbiyyatda kifayət qədər məlumat vardır (110; 27; 122; 123). F.M.Əliyevin monoqrafiyası bilavasitə azadlıq hərəkətinə həsr olunduğundan əsərdə bu hərəkətə də mühüm yer verilmişdir (42, 21-51). Lakin demək olar ki, səyahətnamələrin əksəriyyətində Hacı Davudun başçılığı ilə baş vermiş üsyan geniş təsvir edilmişdir. Monoqrafiya səyahətnamələr əsasında yazıldığına görə o dövrdə böyük bir tarixi hadisə olmuş azadlıq hərəkətinin başçısı Hacı Davud haqqında bəzi məlumatları verməyi vacib bilirik.

Hacı Davud kimdir? İ.Q.Gerber yazırdı: « Qiyamçıların xanı Hacı Davud mənşəcə Müşkürün sadə adamlarındandır, ancaq iti ağla malikdir. O, Məkkəyə ziyarət etmişdi və ona görə də Hacı Davud adlanırdı» (82,95). 1718-ci ildə Azərbaycan ərazisindən keçib Rusiyaya gedərkən Müşkürün Dədəli kəndində gecələməli olmuş A.İ.Lopuxin Hacı Davud haqqında məlumat toplamışdır. Onun yazdığına görə, «saat 1-də Niyazabaddan hərəkət edən dəstəmiz axşam saat 5-də Dədəli kəndinə çatmışdır, ... burada (Dədəlidə) Hacı Davudun kəndində gecələdik, bizə deyirdilər ki, o, namuslu və adlı- sanlı adamdır, bu kəndin hakimidir» (113,6).

Hacı Davud üsyandan əvvəl özünə güclü müttəfiq axtarırdı. Bu məqsədlə o, Dağıstan feodalları ilə əlaqə yaratdı. Qazıkmıqlı Surxay xan və Qaraqaytaqlı Əhməd xan ona qoşuldular(59,102; 42,23). Birləşmiş üsyançı dəstələr Səfəvi qarnizonlarına hücumlar etməyə başladı. Lakin ilk silahlı çıxışlar müvəffəqiyyətsizliyə uğradı. Hacı Davud ələ keçirildi və 1719-cu ildə Dərbənd həbsxanasına salındı. Onun müttəfiqləri Surxay xan və Əhməd xan isə dağlara çəkildilər (71, c. 1, 4; 42, 23-24; 45, 21).

1720-ci ildə əlverişli vəziyyətdən istifadə edən Hacı Davud Dərbənd həbsxanasından qaça bildi (42, 24; 45, 21). O yenidən Səfəvi əleyhinə çıxışın rəhbəri oldu. Hacı Davud bu dəfə də özünə müttəfiq axtarmağa başladı. Xoş bir təsadüf nəticəsində Hacı Davud Surxay xanla yenidən görüşdü və onu öz tərəfinə

çəkə bildi. Onların görüşünü İ.Q.Gerber belə təsvir edirdi: «1720-ci ildə Mir Mahmud Qəndəhardan qoşunla hücumla keçərək şah qarşı hücum etdi. İranda hər cür düşmən hərəkatı etdi, şah isə ona müqavimət göstərmək halında deyildi. O, usmiyə pul və hədiyyə göndərdi ki, Mir Mahmuda qarşı çıxmaq üçün qoşun toplasın və ona (şaha) göndərsin. Qoşun toplandı və Qazikumikli Surxay xan onun başçısı oldu. Bunu eşidən Hacı Davud 100 nəfərə yaxın ...adam topladı, bu dəstə ilə Şirvandan keçən Surxay xanın yanına gəldi və ona dedi: «İndi bizim öz adamlarımızı varlandırmaq vaxtıdır, biz belə fürsəti əldən buraxsaq hamı bizi axmaq hesab edər. Güc bizim tərəfimizdədir, şah isə Mir Mahmud tərəfindən sıxışdırılır və heç kim bizə mane ola bilməz. Surxay (xan) onunla razılaşdı və aləmə car çəkdi ki, onların (üsyancıların) bəyi mömin müsəlmanları (sünniləri) İran (Səfəvi), qızılbaş köləliyindən azad edəcəkdir. Bütün sünnilər onlara qoşulsunlar, şüə qızılbaşları məhv etməkdə ona gömək etsinlər» (82, 95).

1720-ci ilin iyununda üsyancılar öncə Şabrana hücum edib onu ələ keçirdilər. Şəhərdə olan Səfəvi qanizonu məğlub oldu, şəhər tamamilə dağıldı (63, 352-353; 59, 90). Şabran şəhərinin üsyancılar tərəfindən dağıdılmasını İ.Q.Gerber belə təsvir edir: «İran (Səfəvi) (şahı) zamanında Dərbənd sultanı nəzarət etmək üçün Şabran qəzasına darğa təyin olmuşdu. (O), Şabranda yaşayırdı. Axırncı darğa və bütün yüzbaşılar üsyancılar tərəfindən qətlə yetirildi və əhalinin böyük hissəsi şüə məzhəbində olduğuna görə satılmaq üçün əsir aparıldı. Şabran şəhəri, həmçinin bütün qəza və kəndlər üsyancılar tərəfindən tamamilə dağıldı» (82, 90).

Şabran şəhəri ələ keçirildikdən sonra üsyancılar Xudat qalasına hücum etdilər. Xudat qalası Quba xanının iqamətgahı idi. Möhkəmləndirilmiş qala olan Xudat hiylə ilə Hacı Davud tərəfindən ələ keçirildi. İ.Q.Gerber bu hadisə ilə bağlı olaraq yazırdı: «Üsyan zamanı Hacı Davud və Surxay (xan) tərəfindən keçmiş xana qubalılarla birlikdə onlara qoşulmaq üçün müraciət edildi, lakin xan tabe olmaq istəmirdi. Yerli sakinlər iki hissəyə bölündü: Bir hissəsi xanın tərəfini saxladı, digər hissəsi isə onlardan ayrıldı. Lakin xan onları birləşdirməyə cəhd

edərək üsyançılarla danışığa başladı. Hacı Davud üsyançılarla xanın yerləşdiyi Xudat qalasına gələrək xana söz verdi ki, onunla dost olmaq istəyir və buna görə də xanla görüşə can atır. O, (Hacı Davud) və üsyançılardan bir neçə din xadimi xana and içdilər, xan onların andına inanaraq öz yaxın adamları ilə birlikdə Hacı Davudun yanına gəldi. O (Hacı Davud), yaxın adamları ilə birlikdə xanı öldürdü, Xudat (qalasını) qarət edərək dağıtdı. Bir neçə əyan və yaxud din xadimi xanın oğlunu qaçıraraq bir il yarım ərzində dağlarda saxladı. Hacı Davud gizlədilmiş xan üçün çoxlu pul vəd etsə də əyanlar 1726-cı ilə qədər xanı üzə çıxarmadılar» (82, 108).

Üsyançılar Xudat qalasını ələ keçirdikdən sonra Bakıya da hücum təşkil etdilər. Lakin Bakı ətrafındakı «Qanlıtəpə» deyilən yerdə yüzbaşı Dərgahqulu bəyin dəstəsi tərəfindən məğlub edilmiş Hacı Davud və onun müttəfiqləri geri çəkilməyə məcbur olmuşdular (59,102; 42, 25).

Bakı şəhərində heç bir uğur qazana bilməyən Hacı Davud dəstəsilə Dərbəndə hücum etdi. Dərbənd sultanı üsyançıların qorxusundan şah sarayına qaçdı. Lakin yerli əhali şəhəri üsyançılardan qoruya bildi. İ.Q.Gerberin qeyd etdiyinə görə, «burada (Dərbənddə) həmişə sultan və qubernator, həmçinin naib olurdu. Sultan həmişə şah tərəfindən İsfahandan göndərilirdi. O, Dərbəndə məxsus olan bütün qəzalarda böyük hakimiyyətə malik idi. Son sultan 1720-ci ildə Şirvanda baş qaldırılmış üsyan zamanı İrana şahın yanına qaçmışdı. Naibi Dərbəndin əslən adlı-sanlı olan şəxslərindən seçirdilər və onun vəzifəsi şah tərəfindən təsdiq edilirdi. İndiki naib üsyan zamanı Dərbənddə qalmış və 4 il üsyançılara qarşı mübarizə aparmış, şəhəri dağılmaqdan qorumuşdur» (82, 85).

Bakı və Dərbənd şəhərlərində heç bir uğur qazana bilməyən üsyançılar Şamaxıya hücum hazırlayırdılar.

Azərbaycanın ən böyük şəhərlərindən biri olan Şamaxı hücumdan qorunmaq üçün möhkəm deyildi. Şəhər hər tərəfdən açıq, divarsız və xəndəksiz idi (79, 23; 82, 94). Hacı Davudun dəstəsinin hücumundan əvvəl Şamaxıda vəziyyət çox gərgin idi. Şəhərə yaxın olan kəndlərdə ayrı-ayrı üsyançı dəstələr fəaliyyət göstərirdi. Hələ A.P.Volinski Şamaxıda olarkən yazmışdı ki,

şəhərdən dörd-beş mil məsafədə yerləşən yaxın kəndlərə üsyançılar basqınlar edir və bu kəndlər qarət olunurdu. Həmin kəndlərdə 8.000 üsyançı toplaşmışdı (77,15). Yollar o dərəcədə təhlükəli idi ki, Rusiyaya qayıdan A.P.Volninski 150 nəfərlik hərbi qüvvə müşayət etmişdi (78, 946). Digər mənbə də yuxarıdakı faktı təsdiq edərək Şamaxının ətraf kəndlərinin üsyançıların güclü hücumuna məruz qaldığını qeyd edirdi (63,359).

Belə bir vəziyyətdə – 1721-ci ilin avqust ayında Hacı Davud və onun müttəfiqləri olan Qazıkumıqlı Surxay xanın, Usmi Əhməd xanın və Əli Sultanın birləşmiş qüvvələri Şamaxı şəhərinə hücum etdilər (45,73; 42,28).

Əvvəl şəhərə üsyançıların 1.000 nəfərlik ön dəstəsi yaxınlaşdı. Üsyançılara qarşı 3.000 dəstə ilə Muğan xanı Məhəmməd xan göndərildi. İlk toqquşmada xanın dəstəsi məğlub olub şəhərə doğru geri çəkilməli oldu. Üsyançılar xanı təqib edərək şəhərin içərisinə daxil oldular. Lakin onlar burada heç bir uğur qazana bilmədilər. Küçələrin darlığı, bəylərbəyinin sarayının ağac tirlərlə əhatə olunması üsyançıları geri çəkməyə məcbur etdi (63,124).

Həmin ilin avqustun 15-də Hacı Davud 15.000 nəfərlik qoşunla Şamaxıya yaxınlaşdı. Bu qədər qoşunla böyük ticarət mərkəzi olan Şamaxını işğal etmək mümkün deyildi. Üsyan rəhbərləri də bunu başa düşürdülər. Lakin üsyan dini bayraq altında baş verdiyindən Hacı Davud Şamaxı əhalisinin sünni hissəsinin köməyinə bel bağlayırdı. Bunu C.Hanvey də özünün səyahətnaməsində təsdiq edərək yazırdı: « Qoşun 15.000 nəfərdən ibarət idi, lakin planın həyata keçirilməsi üçün kifayət deyildi, 1721-ci ilin avqustun 15-də onlar (üsyançılar) hər halda sünnilərin köməyinə ümid edərək şəhər qarşısında göründülər» (160,78; 35,64).

Şəhər üsyançı dəstələr tərəfindən mühasirəyə alındı. Əlacsız qalmış Şamaxı bəylərbəyi müdafiə olunmaq qərarına gəldi. Bu hadisənin şahidi olmuş F.Benevenyo görə, üsyançıların ilk hücumları zamanı bəylərbəyi Hüseyn xan əhalini taleyin hökmünə buraxıb şəhərdən qaçmaq istəmiş, lakin şəhərin gözetçi dəstəsi onu geri qaytarmışdı (137, 124)

Bəylərbəyinin rəhbərliyi ilə Şamaxı əhalisi üsyançılara 25

gün müqavimət göstərmişdi (160, 73). Uzun müddətli mühasirə hücum edənləri əldən salmışdı. Lakin şəhərin sünni əhalisi xəyanət edərək şəhər qapılarından birini üsyançıların üzünə açdı. Bu isə döyüşün taleyini üsyançıların xeyrinə həll etdi. C.Hanvey sünni əhalisinin xəyanətini təsdiq edərək yazırdı: «Əgər sünnilər olmasa idilər uzun sürən mühasirə yəqin ki, üsyançıları əldən salardı. Qubernatorun (bəylərbəyinin) sayıqlığına baxmayaraq, onlar (sünnilər) (şəhər) qapılarından birini üsyançıların üzünə açdılar» (160, 79; 79, 64). Şəhərə daxil olmuş üsyançılar müqavimət göstərən hər kəsi qılıncdan keçirməyə başladılar. Üsyançıların bütün qəzəbi şiələrə qarşı çevrilmişdi (79,65). Şəhərdə dəhşətli qırğın və qarət başlandı. Hətta bəylərbəyi və digər yüksək rütbəli dövlət adamları da üsyançıların qəzəbinə tuş oldular. İ.Q.Gerber bu hadisəni belə təsvir edirdi: «Güclə şəhərə daxil olmuş üsyançılar xanı və digər yüksək rütbəli adamları öldürür, habelə şiə məzhəbli digər yerli sakinləri qılıncdan keçirir, şəhəri qarət edib dağıdır, böyük var – dövlət ələ keçirirdi» (82, 95).

C.Hanvey və fransız missionerləri Şamaxıda baş vermiş dəhşətli hadisələri daha ətraflı təsvir etmişlər. Üsyançılar tərəfindən bəylərbəyinin və onun yaxın qohumlarının öldürülməsini ingilis səyyahı belə təsvir etmişdir: «Bəylərbəyi Hüseyn xanın bütün var-dövlətini gizli bir yerdə basdırdığını zənn edən (üsyançılar) onu dəhşətli işgəncə ilə öldürdülər. Onlar (bəylərbəyinin) qardaşı oğlunun və yaxın qohumlarının bədənlərini hissə-hissə doğrayaraq itlərə atdılar» (160, 79; 79, 65).

Şamaxı şəhərində qırğın nəticəsində öldürülmüş əhalinin sayının bir mənbədə 4000, digərində isə 4000-5000 arasında olduğu göstərilir (160,79; 79,65). Əgər şəhərin şiə əhalisinin bir hissəsi üsyançılar şəhərə girən zaman qaçmasa idi, ölənlərin sayı daha çox olardı (160,79).

Şamaxı şəhərində yerli əhalidən başqa müxtəlif ölkələrdən ticarət məqsədilə gəlmiş əcnəbi tacirlər də yaşayırdılar. Üsyan nəticəsində onlar da zərər çəkdiilər. Bu hadisəni C.Hanvey belə təsvir edir: « Sünnilər və şiələr şəhərin yeganə əhalisi deyildi, burada həmçinin yəhudi, erməni, hind bütperəstləri və rus tacirləri də var idi. Qalib gələnlərin (üsyançıların) şiələrə aman

vermədiklərinə baxmayaraq ədalət hissi ilə demək lazımdır ki, onlar bu adamları (əcnəbiləri) düşmənlərlə (şislərlə) qarışdıraraq salmadılar və onları əcnəbi sayaraq həyat və azadlıqlarına təcavüz etmədilər. Lakin onların əmlaklarını qarət etdilər. Ruslar daha çox qiymətli şeylər itirdilər» (160,79; 79,65-66).

Dövrün digər mənbəyi də səyyahların yazdığı bu fikri təsdiq edir. Alban tarixçisi Həsən Cəlalyan xristianların qırğına məruz qalmadığını qeyd edərək yazır ki, «erməni əhalisi, xristianlar bəzi hadisələr istisna olmaqla həm şəhərdə, həm də kənddə xüsusi qırğına məruz qalmadı, onlara aman verildi. Onların (xristianların) böyük miqdarda əmlakı qarət edildi, lakin onların uşaq və oğulları əsir götürülmədi (92,28). Hücüm zamanı rus tacirləri daha çox qarət olunmuşdu. Bu qarət zamanı rus tacirlərinin itirilmiş əmlakının məbləğinin bir sıra əsərlərdə 500.000 rubl (153,373; 42,33-34), bəzilərinə dörd milyon rubl (71, c.1, 201-202), öldürülənlərin sayı isə 5 nəfər olduğu göstərilirdi (117,51).

Lakin fransız missionerləri itkinin məbləğini bir qədər fərqli göstərirlər: «həmin gün Moskva tacirləri 50 livr olmaqla 70.000 tükən qiymətli əşya itirdilər» (79,65).

Dövrün Osmanlı mənbəyi səyyahların yuxarıda verdiyi faciəvi hadisənin nəticəsini belə təsvir edir: «Onlar (üsyançılar) Şamaxı qalasını ələ keçirdilər, vilayət hakimi Hüseyn xan həbs edildi, onun uşaq və qohumlarını öldürdülər, şəhərdə karvansaralar, bazar, evlər, saraylar, yerli əhalinin əmlakı, tacir və alverçilər qarət edildi» (65,73).

Şamaxı şəhəri üsyançılar tərəfindən zəbt edildikdən sonra Şirvanın digər əraziləri də ələ keçirildi (160,81). Şamaxının tutulması xəbəri tezliklə bütün ölkəyə yayıldı. Bundan təşvişə düşmüş Gəncə və İrəvan hakimləri şaha müraciət edərək ondan kömək istədilər. Lakin bu dövrdə şahın özünə kömək lazım idi. Üsyan etmiş əfqan tayfaları öz hücumları ilə ölkənin paytaxtını qorxu altında saxlayırdılar (92, 28).

Belə bir vəziyyətdə Gəncəli Uğurlu xan və İrəvan xanı 1721-ci ilin payızında 40.000 nəfərlik qoşunla Şirvana doğru hərəkət edərək Bərdə şəhərinin yaxınlığında, Kür çayı sahilində mövqe tutdular (92, 28). Onların məqsədi üsyançıları cəzalandırmaq

idi. Lakin üsyançılar onlardan cəld tərpnərək qəflətən Gəncə və İrəvan qoşun birləşmələrinə hücum etdilər. Fasiləsiz hücum məruz qalmış Gəncə və İrəvan birləşmiş hissələri nəhayət, qaçmağa başladılar. Bir çoxları İrəvana, digərləri Gəncəyə qaçdı. Üsyançılar düşərgəni və çoxlu sursatı ələ keçirdilər. Qaçan ordu hissələrini təqib edən üsyançılar Gəncə şəhərinə yaxınlaşaraq onu mühasirəyə aldılar (160,81). Onlar 12 gün Gəncə şəhərini mühasirədə saxladılar, lakin onu ələ keçirə bilmədilər. Şəhər əhalisi onlara güclü müqavimət göstərdi. Bundan başqa Kartli çarı VI Vaxtanq 40.000-lik qoşunla Gəncə şəhərinə yaxınlaşırdı. Yaranmış vəziyyətlə əlaqədar olaraq üsyançılar mühasirəni dayandıraraq Kürün əks tərəfinə keçməli oldular (110,74; 157,157; 130,30).

Hacı Davudun üsyançı dəstəsi fəaliyyətini daha da genişləndirərək Muğana hücum etdi. Muğanlılar kəndxuda və tayfa başçıları ilə birlikdə onlara təslim oldular (92,30). Sonra üsyançılar Ərdəbilə gedərək, burada qarət və talanlara, qətlərə yol verdilər. Onlar 17 gün ərzində Ərdəbili əldə saxlayaraq şialəri qırdılar, şəhəri qarət edərək sonsuz sayda var-dövlət ələ keçirdilər (82, 95). Yürüşlərini uğurla başa vurmuş Hacı Davud Şirvana qayıtdı. O, Şamaxı şəhərini özünün iqamətgahı elan etdi və bütün vilayəti Surxay xanla bölüşdü (82,95).

Şirvanda möhkəmlənmək üçün Hacı Davuda güclü himayəçi lazım idi. Hacı Davud və onun müttəfiqləri Şamaxı şəhərinə hücum etməzdən əvvəl kömək üçün Rusiya dövlətinə müraciət etmişdilər (143,240-241; 42,26; 122,30). Lakin Rusiya bu əraziləri özü işğal etmək niyyətində olduğuna görə Hacı Davudun müraciətinə cavab vermədi. Hacı Davudun Şirvanda möhkəmlənməsi Rusiya dövlətini bərk narahat edirdi. Güclü Rusiya imperiyası ilə üz-üzə gəlməkdən ehtiyat edən Hacı Davud özünün Şirvanda müstəqilliyini saxlamaq üçün himayədarlıq xahişlə Osmanlı Türkiyəsinə müraciət etməli oldu. Hacı Davud və Surxay xan 1721-ci ildə ilk dəfə Krım xanı vasitəsilə sultana müraciət etdilər (42,36; 122,31). Sultan Hacı Davudu danışıq üçün İstambula dəvət etdi. İ.Q.Gerber yazır ki, «1722-ci ildə rus qoşunu Şirvana yaxınlaşdığı zaman, Hacı Davud və Surxay (xan) türk himayəsini qəbul etdilər. Hacı Davud Surxay (xanı)

Şamaxıda saxlayaraq İstambula getdi ki, hər ikisi üçün xeyir axtarsın, lakin o, cəhd edirdi ki, türklər yalnız onu Şamaxı xanı vəzifəsində təsdiq etsin» (82, 95).

C.Hanvey də Hacı Davudun Osmanlı Türkiyəsinin himayəsinə keçməsi haqqında məlumat verir: «Dərbənd (şəhərinin) hökmdarın (I Pyotrun) əlinə keçməsindən qorxan Şamaxı hakimi Hacı Davud özünün sultanın himayəsinə keçməsinə təklif etmək məqsədilə İstambula nümayəndə göndərdi. Sultan Dərbəndi (Şirvanı) Hacı Davuda verdi və bununla əlaqədar olaraq at quyruğu ilə birlikdə bayraq göndərdi ...Hacı Davuda Şamaxını qorumaq üçün bir neçə (alay) osmanlı qoşunu da verildi» (160, 83-84; 82, 95). Qoşuna Sarı Mustafa paşa başçılıq edirdi (46,73).

Hacı Davud Kırım xanı səviyyəsində Osmanlı təbəəliyinə qəbul olundu və Şirvan ərazisində onun hakimiyyəti sultan tərəfindən təsdiq edildi. 1728-ci ilə qədər Şirvanda hakimlik edən Hacı Davud həmin ildə osmanlılar tərəfindən ailəsi ilə birlikdə Gəncədə həbs olundu. O,1735-ci ilə qədər Rodos adasında sürgün həyatı keçirmiş və sonra Kipr adasına gətirilmişdi. Hacı Davud həmin adada vəfat etmişdi (122,224). İ.Q.Gerber bu hadisə haqqında yazır: « 1728-ci ildə türklər bir çox günahlarına görə Davud bəyi həbs edərək Şamaxıdan apardılar. Onun yerinə Surxay xanı Şamaxının və Şirvanın hakimi təyin etdilər» (82, 94).

XVIII əsrin birinci rübündə Azərbaycan iki böyük dövlətin – Rusiya və Osmanlı imperiyalarının siyasətində əsas yeri tuturdu (121,17; 122, 23-25; 36, 21). Adı çəkilən hər iki dövlət bölgədə baş verən hadisələri diqqətlə izləyirdi və hər hansı bir fürsətdən öz məqsədləri üçün istifadə etməyə can atırdı.

Azərbaycana münasibətdə I Pyotrun başçılıq etdiyi Rusiya dövləti daha fəal siyasət yeridirdi. Bu dövrdə Rusiya dənizlərə çıxmaq uğrunda mübarizə aparırdı (36, 21; 97,6-37; 118,16; 126, 432). Rusiya imperatoru Xəzər dənizini öz daxili dənizinə çevirmək niyyətində idi.

I Pyotra qədər Rusiya dövlətinin Səfəvilər dövlətilə Azərbaycan da daxil olmaqla münasibəti iqtisadi səciyyə daşıyırdı, o cümlədən ticarət burada əsas yeri tuturdu (96,3; 43,8).

I Pyotrun ölkə daxilində keçirdiyi islahatlar Rusiya sənayesinin inkişafına çox kömək etmişdi. Bu sənayeni daha da inkişaf etdirmək məqsədilə xammal mənbələrini və satış bazarlarını artırmaq lazım idi (36, 23; 126, 599).

Rusiya dövləti Azərbaycanın zəngin təbii sərvətlərini ələ keçirmək məqsədilə bu ərazilərə can atırdı. İpək uğrunda və bu ipəyi ələ keçirmək üçün siyasi oyunlar davam edirdi. Azərbaycan ipəyinin daşınması uğrunda Rusiya ilə Osmanlı imperiyaları arasında siyasi mübarizə gedirdi. I Pyotr xam ipəyin Xəzər-Volqa yolu ilə Rusiya ərazisindən keçərək Avropaya daşınmasını istəyirdi. Eyni zamanda Azərbaycan İrana və Hindistana gedən tranzit ticarət yolu üzərində yerləşdiyinə görə Rusiya üçün onun xüsusi əhəmiyyəti var idi (121,17; 118, 65; 36, 23; 144, 376).

Azərbaycan ərazilərini xammal mənbəyi kimi ələ keçirmək istəyən Osmanlı imperiyası da burada baş verən hadisələri diqqətlə izləyir və hər vasitə ilə bu ərazilərdə fəal siyasət yeridən Rusiyaya mane olmağa çalışırdı. Şirvanda möhkəmlənmiş Hacı Davud və Surxay xanın himayə üçün sutana müraciət etməsindən istifadə edən Osmanlı imperiyası əlverişli fürsəti əldən buraxmamış, onların xahişini müsbət qarşılamışdı.

XVIII əsrin 20-ci illərinin əvvəllərində Səfəvilər dövlətinin tənəzzülü prosesi və eyni zamanda Azərbaycanda baş verən siyasi hadisələr həm Rusiya, həm də Osmanlı Türkiyəsi üçün əlverişli tarixi fürsət idi. Belə fürsətdən istifadə edən hər iki nəhəng dövlət Azərbaycanı ələ keçirmək üçün aşkar müdaxiləyə başlamışdı.

1721-ci ildə Şimal müharibəsini qalibiyyətlə başa vuran Rusiya Cənubi Qafqaza hərbi müdaxiləsi üçün əlverişli imkan qazandı (151, 143). I Pyotrun niyyəti ilk növbədə Xəzərsahili əraziləri və əsasən də Şamaxını ələ keçirməkdən ibarət idi (114,118). Uzun illər ərzində I Pyotr bu ərazilərin siyasi vəziyyəti, iqtisadi və təbii sərvətləri haqqında öz nümayəndəlikləri vasitəsilə zəruri məlumatlar toplamışdı. I Pyotr öz planını gerçəkləşdirmək üçün bölgənin xristian əhalisindən də istifadə etmək istəyirdi. Planın əsas qayəsi «xristianları müsəlmanların istismarından xilas etmək» bəhanəsilə erməniləri və gürcüləri

bu işə cəlb etməkdən ibarət idi (152, 100). İsrail Orinin rus səfiri sifətilə Səfəvi dövlətinə göndərilməsi məhz bu məqsədə xidmət edirdi. İ.Ori 1709-cu ildə Şamaxıda olmuş və yerli ermənilərlə görüşmüşdü (163, 245-250). Y.T.Kruşinskiyin yazdığına görə, Şamaxıda olarkən ona 500 nəfər erməni qoşulmuşdu. O, erməniləri inandırmağa çalışırdı ki, guya «erməni padşahları nəslindəndir və tezliklə bu padşahlığı bərpa edəcək» (22,34). Eyni zamanda gürcü çarı VI Vaxtanq Rusiya hakim dairələri ilə məktublaşır və Rusiyanı Xəzərsahili ərazilərə müdaxiləsini tezləşdirməyə tələsdirirdi. 1717-ci ildə A.P.Volinski Şamaxı şəhərində olarkən Kartli-Kaxetiya çarının nümayəndəsi Fərsədan bəylə gizli görüşərək rus qoşunları Xəzərsahili ərazilərə hücum edərkən onların müştərək fəaliyyətləri müzakirə olunmuşdu (43, 72-73; 130, 29).

Şirvanın Osmanlı himayəsinə keçirməsindən və Osmanlı Türkiyəsinin Xəzərsahili əyalətlərdə möhkəmlənməsindən ehtiyatlanan I Pyotr tarixi ədəbiyyatda «İran yürüşü» adı ilə məşhur olan yürüşünə başladı. 1722-ci ilin mayın 15-də Moskvadan hərəkət edərək 15 iyunda Həştərxana gəlmiş I Pyotr həmin gün Xəzərsahili əyalətlərə yürüşün məqsəd və məramı haqqında «manifest» imzalandı. «Manifest» Azərbaycan, türk və fars dillərində yazılmışdı (152, 58-64; 8, 31-38; 85, 187-193; 73, 211-215; 63, 116-120). F.İ.Soymonov yazırdı: «Manifest ... aid edilən bütün xalqlara hərbi yürüşün məqsədini göstərmək üçün yazılmışdı» (152, 58). «Manifest»də rus qoşunlarının guya I Şah Sultan Hüseynə köməyə gəldikləri, Hacı Davud və Surxay xanı şah qarşı çıxdıqlarına, Şamaxını ələ keçirdiklərinə və 300 rus tacirinin 4 milyon manatlıq mallarını qarət etdiklərinə görə cəzalandıracaqları göstərilirdi.

«Manifest» Dərbəndə, Bakıya və Şamaxıya yayılmaq üçün qvardiya poruçiki A.Lopuxin başda olmaqla 30 çaparla Tarki şaxxallığına göndərilmişdi (71, c. I,16; 59, 127; 57, 209).

Hazırlıq işləri görülüb qurtardıqdan sonra rus qoşunu 1722-ci ilin iyulun 18-də dəniz və quru yolları ilə Həştərxandan cənuba doğru hərəkət etməyə başladı (152, 78). Yürüşdə iştirak edən gəmilər və quru qoşunları haqqında F.İ.Soymonov ətraflı məlumat verərək yazırdı: «İstifadə edilən bütün gəmilərin sayı

442 idi, lakin imperatorun özü tərəfindən yazılmış məlumatda bu rəqəm 274 göstərilir. Ehtimal etmək olar ki, əlahəzrət bütün qayıqları donanmaya cəlb etməmişdir. Yürüşdə iştirak edən qoşunun tərkibi 22.000 piyadadan, 20.000 kazakdan, 30.000 tataradan, 22.000 kalmıkdan, 9.000 atlıdan, 5.000 dənizçidən ibarət idi. Hamısı 106.000 nəfər idi» (152, 65).

Cənuba hərəkət edən rus qoşunu Dağıstanda Andreyev yaşayış məntəqəsinin və digər 6 kəndin əhalisinin güclü müqavimətinə rast gəldi. Lakin o dövr üçün müasir olan hərbi texnika ilə silahlanmış rus hərbi hissələri qarşısında aciz qalmış yerli əhalinin müqaviməti dəf edildi və bu kəndlər rus qoşunu tərəfindən dağıdıldı (152, 81-91).

1722-ci ilin avqustun 12-də rus qoşunu Tarki şəhərinə çatanda Dərbənd naibi İmamqulu bəy tərəfindən göndərilən bir neçə nümayəndə I Pyotrun çağırışına gəldi (152, 88). Bu dövrdə Dərbənd şəhərində rus qoşununa münasibətində ikitirəlik əmələ gəlmişdi. Birinci qrupa nüfuzlu feodal Arslan bəy başçılıq edirdi. Bu qrup ruslara qarşı düşmən mövqeyində dayanmışdı və onlar Dərbənd şəhərini Hacı Davuda və Qaytaq Usmisinə təhvil vermək istəyirdi (122, 46). İkinci qrupa yüzbaşı İmamqulu bəy başçılıq edirdi. Onun tərəfdarları Dərbənd şəhərində öz mövqeyini möhkəmləndirmək üçün rus qoşununun gəlməsindən istifadə edərək onlara yaxınlaşmaq siyasəti yeridirdi.

I Pyotr ilə görüşə gəlmiş nümayəndələr onların Rusiyanın himayəçiliyinə qəbul olunmasını xahiş edirdilər. Dərbənd naibinin rus qoşununun gəlməsinə münasibətini dəqiqləşdirmək məqsədilə imperator polkovnik Naumovu bir poruçik və 12 Don kazakı ilə birlikdə Dərbənd şəhərinə göndərdi (152, 92). Avqust ayının 23-də I Pyotrun başçılığı ilə rus qoşunu Dərbənd şəhərinə çatdı. Şəhərin yaxınlığında İmamqulu bəy şəhər əyanları ilə birlikdə onun görüşünə çıxaraq şəhər qapısının iki gümüş açarını I Pyotra təqdim etdi (152, 92).

Rus qoşunu Dərbənddə yerləşdikdən sonra cənuba tərəf yürüşünü davam etdirmək niyyətində idi. Bu vaxt I Pyotr Bakı şəhərinin Rusiyameylli şəhər əyanları tərəfindən onları himayə etmək xahişi ilə məktub aldı (8, 56-59; 41, 57-60). F.İ.Soymonov Bakı şəhərindən göndərilmiş məktuba münasibətini bil-

dirərək yazırdı: « Təbiidir ki, məktub bütün Bakı əhalisinin arzusunu əks etdirmirdi və həmin məktub Bakı şəhər hakimi tərəfindən deyil, əvvəlcədən Rusiya monarxından özləri üçün mərhəmət axtaran qeyri-rəsmi və ya xüsusi şəxslər tərəfindən yazılmışdı» (152, 95).

Dərbənd şəhərində olduğu kimi Bakıda da hakim dairələr arasında Rusiyaya münasibətdə fikir ayrılığı meydana çıxmışdı. Bakı hakimi Məhəmməd Hüseyn bəyin başçılıq etdiyi dəstə Rusiyaya mənfi münasibət bəsləyirdi. Digər dəstəyə yüzbaşı Dərgahqulu bəy başçılıq etdirdi. Onlar rus qoşununun Bakı şəhərini ələ keçirməsini istəyirdilər (42, 48; 27, 25).

I Pyotr leytnant Lunini cavab məktubu ilə Bakıya göndərdi. Lakin Bakı əhalisi Lunini şəhərə buraxmadı və göndərilmiş məktuba özlərinin mənfi münasibətini bildirdi. Cavab məktubunun mətni F.İ.Soymonovun əsərində belə təsvir edilmişdir: «Bakı əhalisinin məktubu Luninindən qəbul etməsinə baxmayaraq, onu şəhərə buraxmadılar. Bir neçə saatdan sonra ona belə cavab verdilər: «Onlar (Bakı əhalisi) uzun illərdən bəri hər hansı kömək almadan üsyançılardan müdafiə olunurlar, gələcəkdə də müdafiə olunacaqlar. Ona görə (şəhərə) heç bir qoşun və bir batman azuqə belə kömək lazım deyildir» (152, 94). Lunin bu cavabla Dərbəndə qayıtdı.

Bakı əhalisinin rusların göstərəcəyi «köməyi» rədd etməsinə baxmayaraq I Pyotr cənuba doğru yürüşdən əl çəkmək fikrində deyildi. Lakin qarşıya çıxmış bəzi çətinliklər I Pyotrun geri qayıtmasına səbəb oldu. Yürüşün dayandırılmasının səbəbləri tarixi ədəbiyyatda ətraflı şəkildə təsvir edilmişdir (42,50; 122, 49). F.İ.Soymonov rus qoşunlarının geri qayıtmasını belə bir hadisə ilə izah edir: « Kapitan Karl fon Verdenin başçılığı ilə Mollakənd çayının mənsəbində unla və digər ərzaqla yüklənmiş 12 gəmi dayanmışdı. Bu gəmiləri qorumaq üçün briqadir Levaşevin başçılığı ilə 4.000 əsgər təyin edilmişdi. Gecə əsən güclü şimal küləyi nəticəsində iki saat ərzində bütün ərzaq gəmilərlə birlikdə dənizdə batdı» (152, 94). Qoşunun azuqəsinin məhv olduğunu gören I Pyotr müşavirə çağıraraq cənuba doğru yürüşün dayandırılmasını qərara aldı. O, Həştərxana geri qayıdarkən Dərbənd şəhərində polkovnik Yungerin komandanlığı al-

tında xüsusi qoşun saxlamalı oldu (152, 99-101; 104, 79; 105, 575).

Qərargəhını Həştərxanda yerləşdirmiş I Pyotrun ilk planı Rəşt və Bakı şəhərlərini tutmaq məqsədilə oraya qoşun göndərmək idi. 1722-ci ilin dekabr ayında Rəşt şəhəri işğal edildi (130,118).

General-mayor M.A.Matyuşkin Bakı şəhərinə hücum edəcək rus qoşununun baş komandanı təyin edildi. İmperator tərəfindən general-mayora yürüşün vaxtını dəqiqləşdirmək məqsədilə qısa, gizli təlimat verilmişdi. Təlimatda göstərilirdi «Yazda Kazandan 15 gəmi gələndə dörd alayla Bakıya get və oranı ələ keçir» (152, 159; 140, 250).

Bakıya hücum edəcək qoşun üç hissəyə bölünürdü. Hər hissəyə bir komandan başçılıq edirdi. Birinci heyətə baş komandan general-mayor M.A.Matyuşkin, ikincisinə general-mayor knyaz Trubetskoy, üçüncü hissəyə isə briqadir knyaz Baryatinski başçılıq edirdi. Bu üç hissəyə bölünmüş qoşunun yerləşdiyi donanmanı F.İ.Soymonov, knyaz Urusov və Puşkin idarə edirdi. Topçu dəstəsinin başçısı isə mayor İ.Q.Gerber idi (152, 159-160).

1723-cü ilin iyunun 20-də Həştərxandan yola çıxmış general-mayor M.A.Matyuşkinin 15 qekbot, 5 qalioot və bir neçə busdan ibarət donanması iyul ayının 6-da Bakı yaxınlığında lövbər saldı (152,160). M.A.Matyuşkin Rusiyaya səfir göndərilmiş İsmayıl bəyin Bakı əhalisinə yazdığı məktubunu da özü ilə gətirmişdi. Məktubda səfir əhalini Bakı şəhərini rus qoşununa təslim etməyə çağırırdı. Məktub mayor Neçayev tərəfindən şəhərə göndərildi. Lakin bakılılar mayoru şəhərə buraxmadılar. Bakı hakimi Məhəmməd Hüseyn xan rus qoşunlarının şəhərə daxil olmasına etiraz etdi. Mayor Neçayevi iki saat körpüdə saxladıqdan sonra ona belə cavab verdilər: «Bakı əhalisi şah Həzrətlərinin sədaqətli təbəələridir və demək olar ki, dörd ilə yaxındır ki, üsyançı Davuda qarşı durmuşlar. Gələcəkdə həmin üsyançı nə qədər yaşasa da, nə qədər güclü olsa da onlar qorxmayacaqlar, özlərinə maddi yardım üçün bir adam və bir batman azuqə qəbul etmək arzusunda deyillər. Səfirin məktubuna gəldikdə isə, o Rusiyada yazılmışdır. Onlar İsmayıl bəyin məsləhətini yerinə yetirmək əzmində deyillər» (152, 160-161).

Bakı əhalisindən müsbət cavab ala bilməyən general-mayor M.A. Matyuşkin hücumu hazırlamaq əmrini verdi. Bu hücum həm qurudan, həm də dənizdən aparılmalı idi. Polkovnik Ostafyevin və Bezobrazovun başçılığı ilə dörd batalyon sahilə çıxaraq, qalaya hücum etmək göstərişi aldı. Topçu dəstəsinin başçısı İ.Q.Gerber iki qekbotun və 18 funtluq çuğun topun yerləşdiyi beş digər gəminin hazırlıq vəziyyətinə gətirilməsi haqqında əmr aldı (152,161). İyulun 21-də səhər saat 7-də qoşun bir böyük botun və bir neçə busun köməklili ilə sahilə daşınmağa başladı. Bu iş elə uğurla həyata keçirilirdi ki, Bakı əhalisi onlara mane ola bilmirdi. Rus qoşunu sahilə çıxaraq topları quraşdırmağa başladı. Sahilə eyni zamanda 4 qaubiç (qısalüləli ağır top) çıxarılmışdı. Şəhərdən süvari dəstələri topların hazır olmasına maneçilik törətmək üçün hücumu keçdilər. Lakin ruslar topları vaxtında hazır vəziyyətə gətirə bilməmişdilər. O dövr üçün müasir olan artilleriyadan atılan atəşlər süvari dəstəni geri çəkməyə məcbur etdi.

F.İ.Soymonovun yazdığına görə, quruda yerləşən dəstəyə kömək üçün yeddi rus gəmisi şəhərə yaxınlaşaraq lövbər salmışdı. Rus gəmilərinin yaxınlaşdığını görən şəhər əhalisi onları toplardan atəşə tutdu. Lakin rusların güclü cavab atəşinə məruz qalmış bakılılar toplarını ataraq qaçmağa məcbur oldular. Rusların istifadə etdiyi qısalüləli toplardan (mortirdən) açılan atəş öz işini görürdü. Atılmış üç mərmidən sonra Bakı şəhərində güclü yanğın baş verdi. Həmin gün axşama qədər şəhərə 94 mərmə atıldı. Sahildə iki batalyonun yanında yenidən dörd qaubiç (qısalüləli ağır top) yerləşdirildi. Mühasirədəkilərə aman verməmək üçün onlardan şəhərə fasiləsiz atəş açılırdı. Şəhər dörd gün bombardman edildi. Lakin bütün bunlara baxmayaraq, şəhər əhalisi təslim olmaq fikrində deyildi. Rus toplarını ələ keçirmək üçün şəhərdən süvari dəstələri tez-tez hücumlar təşkil edirdi. Bu hücumlar heç bir nəticə vermədi (152,163).

Şəhərə hücumun heç bir nəticə vermədiyini görən rus komandanlığı hiyləyə əl atdı. M.A.Matyuşkin əmr etdi ki, mühasirədəkiləri aldatmaq üçün sahilə yerləşən düşərgədə həyəcan signalı vermək lazımdır. Bununla o, hücumun guya həmin düşərgədən baş verəcəyini göstərmək istəyirdi. Mühasirədəkilər

hiyləyə aldanıb öz qüvvələrini həmin yerə topladıqda gəmilərdəki rus qoşunu sahilə çıxmalı və şəhərin dağıdılmış divarlarından hücum etməli idi. Lakin bu planı həyata keçirmək mümkün olmadı. Təbiət şəhərlilərin köməyinə gəlmişdi. Gecə qurudan dənizə əsən güclü külək rus gəmilərini dənizə qovdu. Bundan istifadə edən şəhər əhalisi dağılmış yerləri bərkitdi (152,163).

Ertəsi gün rus qoşunu hücumunu dayandırmalı oldu. Həmin gün general-mayor M.A.Matyuşkinin yanına şəhərə qarşı aparan yerli sakini tutub gətirdilər. Sorğu-sual nəticəsində aydın oldu ki, o heç bir şey bilmir. Kəndlini Bakı hakiminin və sakinlərinin adına yazılmış məktubla şəhərə göndərdilər. Məktubda şəhərin bir daha təslim edilməsi tələb olunurdu. F.İ. Soymonov yazır ki, « bu məktub (şəhər əhalisinə) o qədər təsir etdi ki, o (məktub) alındıqdan sonra mühasirədəkilər dənizsahili qalada ağ bayraq qaldırdılar. Sonra isə işarə ilə bildirdilər ki, danışıq aparmaq üçün adam göndərirlər» (152,165).

General-mayor M.A.Matyuşkin zabitlə birlikdə iki silahlı qayıq sahilə göndərdi. Həmin qayıqlar dörd şəhər nümayəndəsi ilə birlikdə geri qayıtdı. Nümayəndələr ilk növbədə ruslara müqavimət göstərdiklərinə görə üzr istədilər və şəhər əhalisinin tabe olmaq niyyətində olduqlarını bildirdilər. Nümayəndələrin iştirakı ilə general-mayor M.A.Matyuşkin müqavilənin maddələrini yazdı və onları həmin müqavilə ilə şəhərə göndərdi. Şəhərin təslimi üçün gəlmiş adamlar qapıları açmaq məqsədilə mühasirənin əvvəlində tökülmüş torpaqları təmizlənməsi üçün bir neçə saat möhlət verilməsini istədilər (152, 165).

Şəhərin təslim edilməsini F.İ.Soymonov belə təsvir edirdi: "Sahildə yerləşən batalyon sıraya düzüldü. Bakı əhalisinin təqribən hamısı silahsız şəhərdən çıxdı. General-mayora xəbər verdilər ki, rusların qəbulu üçün hər şey hazırdır. Qəbul yaxşı nizam-intizamla keçirildi. Şəhər qapısı və digər yerlər silahlı keşikçilərlə tutuldu. Cümə məscidində əsgərlər üçün həbsxana təsis edildi. Rus əsgərləri boş qalmış daşdan tikilmiş erməni və hind karvansaralarında yerləşdirildilər.

Şəhərdə 80 mis və çuğun top, 2 böyük, dəzgahsız qaubiç ta-

pıldı. Bakıda həmçinin 700 nəfərlik qoşun da var idi. Bu qoşuna yüzbaşı Dərgahqulu bəy başçılıq edirdi. O, rus xidmətinə qəbul edildi» (152, 165-166).

Bakı şəhəri rus qoşunu tərəfindən 1723-cü ilin 26 iyulunda işğal edildi (152,166). Bakının işğal edilməsi ruslar üçün əsil bayrama çevrildi. Əlverişli limanda yerləşən və beynəlxalq ticarətdə böyük rol oynayan Bakının ələ keçirilməsi xəbərini almış I Pyotr Sankt-Peterburqda təntənəli mərasim keçirdi və M.A.Matyuşkini general-leytenant rütbəsinə yüksəltdi (82, 98; 105, 603).

Bakıda yerləşdikdən sonra rus qoşunu bir sıra cəza tədbirləri keçirdi. Yuxarıda göstəriləyi kimi, ruslara münasibətdə düşmənçilik mövqeyində dayanmış şəhər hakiminin başçılıq etdiyi dəstə rus qoşununun hücumuna qarşı qətiyyətli müqavimət göstərirdi. Ona görə də, Bakı təslim edildikdən sonra şəhər hakimi həbs edildi. İ.Q.Gerber Bakıda keçirilmiş tədbirləri belə təsvir edirdi: «Yüzbaşı Dərgahqulu bəy elan etdi ki, Bakı sultanı Hacı Davudla və digər üsyançılarla gizli surətdə məktublaşır. Sultan həbs edildi və Həştərxana göndərildi. Dərgahqulu bəy qızılbaşların hakimi oldu» (82, 98).

Bakı şəhəri işğal edildikdən sonra Salyan da rus qoşunlarının hücumuna məruz qaldı. Bakı komendantı briqadir Baryatinski podpolkovnik Zimbatovun başçılığı altında olan 500 nəfərlik qoşunu Salyanı ələ keçirməyə göndərdi. Zimbatov Kür çayının mənsəbinə gələrək burada əlverişli mövqe tutdu. Bu zaman Salyanı avqust ayında öldürülmüş xanın anası Fatimə xanım idarə edirdi. Səyahətnamələrdə o, naib Məhəmməd Hüseyn bəyin arvadı kimi göstərilir (111, 21). Lakin arxiv mənbələrində Fatimə xanım mərhum Salyan xanının anası kimi qeyd olunurdu (122, 146). Fatimə xanım rus qoşunlarının bu ərazilərə hücumundan çəkinərək Şamaxıya getdi, öz yerinə isə Salyanı idarə etmək üçün Məhəmməd Hüseyn bəyi naib təyin etdi (122, 146-147).

Rus qoşunlarının Salyana yürüşü zamanı şəhəri idarə edən naib Məhəmməd Hüseyn bəy Fatimə xanımın məsləhətilə hiyləyə əl ataraq rusların etibarını qazandı və podpolkovnik Zimbatovu bütün zabit heyəti ilə qonaq çağırırdı (152,185; 111,21).

Bu hadisə 1724-cü ilin 31 avqustunda baş verdi və qonaqlıqda podpolkovnik Zimbulatovla birlikdə 6 zabit və 15 əsgər iştirak edirdi (122,149). F.İ.Soymonov bu hadisəni belə təsvir edir: «Podpolkovnik heç bir hiylədən qorxmayaaraq, özü ilə müdafiə olunmaq üçün lazımı qədər əsgər götürməyərək bütün zabitlərlə birlikdə (Fatimə xanımın) dəvətilə qonaqlığa getdi. Lakin onlar masa arxasında oturub şənəndikləri zaman (Fatimə) xanımın adamları onun əmrinə əsasən siyırılmış qılınc və xəncərlə zabitlərə hücum etdilər və hamısını öldürdülər» (152,185; 111, 21). Sonra Fatimə xanımın adamları düşərgədəki rus qoşununa hücum etdilər. Rus əsgərləri qaçıb gəmilərə sığındılar. Başsız qalmış qoşun Bakıya geri qayıtdı (152, 185-186).

Fatimə xanım bu hərəkətinə görə ruslar tərəfindən cəzalandırılmadı. Əksinə, sonralar rus qoşunu tərəfindən Salyan işğal edildikdən sonra ona təqaüd verildi. Bunun haqqında İ.Lerx yazırdı: « O, (Fatimə xanım) dağlara – usminin yanını qaçdı. Lakin bu əməlinə görə xanım cəzalandırılmadı. Əksinə, əmr edildi ki, ona hər il 3.000 manat təqaüd verilsin. Bunun əvəzində (Fatimə xanım) ona məxsus olan kəndlərdən əl çəkməli idi» (111, 21).

Dərbəndi, Bakını, Salyanı, Rəşti və digər şəhərləri işğal etmiş Rusiya Xəzərsahili əraziləri rəsmi surətdə öz dövlətinə birləşdirmək niyyətini həyata keçirmək məqsədilə hiyləyə əl atdı. Həmin vaxt ölkədə baş verən üsyanların öhdəsindən gələ bilməyən II Şah Təhmasib kömək üçün Rusiyaya müraciət etməli olmuşdu. Bu məqsədlə İsmayıl bəy səlahiyyətli nümayəndə kimi Sankt-Peterburqa göndərildi (152, 120-121; 53, 452). İsmayıl bəy Rəşt şəhərində olarkən rus qoşununun Xəzərsahili əraziləri işğal etdiyini eşidən şah onu geri çağırmaq üçün çapar göndərdi. Onun gəlişinin məqsədini əvvəlcədən anlamış konsul Avramov bir bəhanə ilə çaparı qonaq çağıraraq ləngitdi. Eyni zamanda konsul bu məlumatı polkavnik Şipova və kapitan – leytnant F.İ.Soymonova çatdırdı. Nəticədə, İsmayıl bəy heç nədən xəbəri olmadan dəniz yolu ilə 1723-cü ilin yanvar ayında Rusiyaya yola salındı (152, 122).

Sankt-Peterburqa gəlmiş İsmayıl bəy rus hakim dairələrinin təzyiqi ilə 1723-cü ilin sentyabrın 12-də Rusiya ilə «Peterburq

müqaviləsi» adlanan saziş bağladı (167, 185-189; 131, 215-218).

Şah II Təhmasib «Peterburq müqavilə»sinin bağlanmasından xəbər tutdu, lakin onu təsdiq etmədi. Xəyanətkarlıqda ittiham olunan İsmayıl bəy bir daha vətənə qayıtmadı.

Rusiyanın Xəzərsahili əraziləri işğal etməsi Osmanlı imperiyasını narahat etməyə bilməzdi. Ona görə də, bu Osmanlıların Qafqaza, o cümlədən Azərbaycana yürüşünə səbəb oldu.

1722-ci ilin payızında sultan tərəfindən Osmanlı imperiyasının Asiya əyalətlərinin paşalarına Ərzurumda yığılmaq və buradan Cənubi Qafqaza hücumu başlamaq haqqında əmr olundu (42,55-56; 122, 63; 36, 35). Tiflisi işğal etmiş Osmanlı qoşunu buradan Azərbaycana gəldi (130, 32). İlk hücumu Gəncə şəhəri məruz qaldı. Lakin Osmanlı qoşunu burada güclü müqavimətlə üzləşdi. C.Hanvey yazırdı: «Bu zaman Tiflisin tutulmasından ruhlanmış sərəsgər (İbrahim paşa) Gəncəyə hücum haqqında düşündü və bu şəhəri mühasirəyə almaq arzusu ilə payızda qoşunla (oraya) hərəkət etdi. Lakin qarnizon və şəhər əhalisi özlərinə gələrək gözlənilmədən (osmanlıların) düşərgəsinə hücum etdilər. Hər tərəfdən sıxışdırılmış osmanlı qoşunu topları və ərzağı qoyaraq qaçdı. Bu döyüşdə onlar (osmanlı türkləri) 3.000 əsgər itirdilər. Sərəsgər isə uğursuzluqdan sarsılıra qoşunun qalan hissəsi ilə öz əyaləti olan Ərzuruma geri çəkildi (160, 87-88). Osmanlı hərbi hissələrinin itkiləri haqqındakı rəqəm digər mənbələrdə başqa cür göstərilir. Bəzi mənbələrdə itkilərin sayının 9.000-ə qədər olduğu (163, 364), bəzilərində isə 4.000 əsgərin öldüyü, 1.000 nəfərin yaralandığı göstərilirdi (36,36; 122, 73).

1724-cü ilin fevralında Osmanlı qoşunu yenidən Azərbaycana yürüş etdi. Bu dəfə yürüşün başlıca istiqaməti Cənubi Azərbaycan idi. 60 minlik Osmanlı qoşununun baş komandanı təyin edilmiş Van paşası Abdullanın ilk hücumuna Xoy şəhəri məruz qaldı. Bu şəhəri tutmaq üçün 3-5 minlik Osmanlı qoşunu göndərilmişdi. Osman paşanın rəhbərlik etdiyi hərbi hissələr əhalinin müqavimətini qıra bildi və şəhər ələ keçirildi. Lakin Xoy əhalisi qüvvələrini yenidən toplayaraq osmanlı qoşununu şəhərdən çıxarmağa müvəffəq oldu. Osman paşanın köməyinə göndərilmiş digər dəstə ilə birlikdə Xoy şəhəri mühasirəyə alın-

dı. Xoy əhalisi uzun müddət müqavimət göstərdi. C.Hanveyin yazdığına görə, mühasirə 2 ay davam etdi. Xoy əhalisi osmanlı qoşununa ciddi müqavimət göstərirdi. Lakin buna baxmayaraq, şəhər ələ keçirildi və qarət edildi (160,106).

Rusiyanın Xəzərsahili əraziləri işğal etməsi və Osmanlı qoşununun Azərbaycanda hərbi əməliyyata başlaması bu ölkələr arasındakı ziddiyyəti daha da kəskinləşdirdi. İşğal etdiyi ərazilərə türkləri buraxmamağa çalışan I Pyotr Osmanlı dövləti ilə danışıqlara başladı. Bu danışıqlar nəticəsində 1724-cü il iyulun 12-də İstanbulda Rusiya ilə Osmanlı imperiyası arasında müqavilə bağlandı (3,4; 71, c.1, 58-62; 73, 219-225). «İstanbul müqaviləsi»nə görə, Xəzərsahili əyalətlərin Rusiyanın tərkibinə keçməsi təsdiq olundu. Azərbaycanın digər əraziləri isə Osmanlı Türkiyəsinə güzəşt edildi.

1724-cü ilin yayında Osmanlı qoşunu Qafqazda fəaliyyətini daha da genişləndirdi. İyunun axırlarında Diyarbəkər paşası Arif Əhməd 30.000 qoşunla Arazi keçərək İrəvan şəhərinə yaxınlaşdı (160,106). Şəhər mühasirəyə alındı. Mühasirəyə alınmış İrəvan şəhərinə Osmanlı qoşunu 3 dəfə güclü hücumla keçdi. Lakin şəhərdə yerləşmiş yerli qoşun hissələri mülki əhalinin köməyi ilə bu hücumları dəf etdi. Hər iki tərəfdən çoxlu ölənlər və yaralanan oldu. İş o yerə çatmışdı ki, ölənlərin cəsədindən hava zəhərləndiyinə görə onları dəfn etmək üçün 3 gün barışıq elan olundu (160, 107).

1724-cü ilin 10 sentyabrında Osmanlı qoşunu dördüncü dəfə irimiqyaslı hücumla keçdi. Lakin bu hücum da heç bir nəticə vermədi. Bu vəziyyət osmanlıları məyus etdi. Onlar şəhərə hücum edən andan 20.000-ə yaxın adam itirmişdilər. Hava şəraitinin ağır olması onların içərisində ölənlərin sayını artırır (160,108). Osmanlıların itkilərinə baxmayaraq, onlara lazımı kömək göndərilirdi. Ayın sonlarında Ərzurum paşası Sarı Mustafa buraya əlavə qoşun gətirdi. Belə bir köməyin gəlməsi İrəvan hakimini qorxuya saldı (48, 14).

Ərzaq çatışmazlığına görə şəhərdə çoxlu əsgər və dinc əhali aclıqdan tələf olmuşdu. Şah II Təhmasibdən əhali heç bir kömək gözləməirdi. Əlacsız qalmış şəhər əhalisi danışıq aparmaq üçün oktyabr ayının I –də Osmanlı qoşununun yerləşdiyi düşə-

rgəyə nümayəndə heyəti göndərdi. Aparılan danışıqdan belə razılığa gəldi ki, şəhər hakimi və qoşun hissəsi bütün əmlakı ilə birlikdə Qarabağ sərhəddinə qədər yola salınacaq, saray əhli və müdafiədə iştirak etməyən əhali isə köhnə İrəvana göndəriləcək, əvəzində onların özlərinə və əmlakına toxunulmayacaq. Şəhər və bütün qala sursatla birlikdə osmanlılara təhvil verilməli idi. Razılığa gəlinmiş bütün maddələr yerinə yetirildi. Qarahasar paşası şəhər qoşun bölməsini sərhəddə qədər yola saldı və İrəvan xanı Şah II Təhmasibin Əhərdə yerləşən iqamətgahına getdi (160,108-109).

İrəvan şəhərini ələ keçirdikdən sonra Osmanlı qoşunu Naxçıvana və Ordubada da müdaxilə etdi. Naxçıvan əhalisi öncə danışıq aparmaq üçün nümayəndə heyəti göndərdi. Avqust ayının əvvəllərində Van paşası Naxçıvandan gəlmiş nümayəndələri qəbul etdi. Nümayəndələr saraydan kömək olmadığına və osmanlılardan qorxduğuna görə paşaya məsləhət gördülər ki, onları himayəyə götürsün. Belə olduqda paşanın əmrinə əsasən 12.000 kürd qoşunu və 1000 nəfər osmanlı hərbi dəstəsi Naxçıvana hücum etdilər. Osmanlı qoşunu bu ərazidə görünən kimi əhali osmanlılara qarşı döyüşdü və onları qaçmağa məcbur etdi.(160,110). C.Hanveyin yazdığından belə nəticəyə gəlmək olar ki, Naxçıvanda əhali Osmanlı qoşununa münasibətdə iki dəstəyə bölünmüşdü. Əgər bir dəstə danışıqlar üçün nümayəndə göndərirdisə, digər dəstə Osmanlı qoşununa ciddi müqavimət göstərirdi.

Xoy şəhərini ələ keçirən osmanlı ordu birləşməsi Təbrizə doğru hərəkət etdi. Təbriz şəhərini ələ keçirmək Osmanlı Türkiyəsi üçün strateji cəhətdən çox əhəmiyyətli idi. Bu şəhər böyük ticarət mərkəzi idi. Lakin Təbriz şəhəri hərbi istehkamlara malik deyildi. C.Hanvey bu haqda yazır ki, «Böyük hissəsinin zəlzələdən dağılmasına baxmayaraq şəhər heç bir divara, topa malik deyildi, qədim Sparta kimi onun yeganə dayağı əhalinin gücü və çoxluğu idi» (160,110).

Təbrizə edilmiş birinci hücum əməliyyatına Van paşası Abdulla Köpürlü başçılıq edirdi. Əməliyyat zamanı onun qoşunu 25.000 nəfərdən ibarət idi (160,110). Təbriz əhalisi də bu hücumu ciddi hazırlaşmışdı. Şorsu çayı sahilində Osmanlı qo-

şunu ilə şəhər əhalisi arasında ilk döyüş baş verdi. Təbrizlilərə şəhər hakimi Alay qoçu başçılıq edirdi. Lakin bu ilk döyüşdə təbrizlilər məğlub olaraq şəhərə doğru geri çəkildilər (95,31). Onları təqib edən nizami Osmanlı qoşunu Təbriz şəhərinə yaxınlaşdı və hətta onun içərilərinə daxil oldu. Şəhərə daxil olmuş qoşun hissələri əhali tərəfindən tələyə salınaraq məhv edildi. C.Hanvey baş vermiş hadisəni belə təsvir edir: «Türklər şəhərin bütün məhəllələrini ələ keçirdilər, şəhər əhalisi isə düşmənin daxil olduğu küçələri hər tərəfdən mühasirəyə aldılar, onların əsas qoşunu ilə əlaqəsi kəsildi. 4.000 Osmanlı öldürüldü» (160,110).

Bundan başqa Osmanlı qoşunu bir neçə dəfə şəhərə uğursuz hücum etdi və hər dəfə geri oturuldu. Onların hər hücumu şəhər əhalisinin ciddi müqavimətinə rast gəlinirdi.

Aramsız hücumla məruz qalmış Təbriz əhalisi hiyləyə əl ataraq gecə qəflətən Osmanlı qoşununun yerləşdiyi düşərgəyə basqın etmək niyyətinə gəldi. Lakin bundan xəbər tutmuş Osmanlı kəşfiyyatçıları vaxtında paşaya məlumat verdilər. Bu xəbəri eşitmiş paşa qoşuna geri çəkilmək əmrini verdi. Paşa qoşunu sağ-salamat aradan çıxarmaq üçün hiyləyə əl atdı. C.Hanvey yazırdı: «Qoşunun nəzərdə tutulmuş planı yerinə yetirə bilməyəcəyini hesab edən paşa həmişə edildiyi kimi düşərgədə ocaqların yandırılmasını əmr etdi. 21 sentyabrda gecə o (paşa) düşməni çaşdırmaq üçün çadırları yerində saxalayaraq səssizcə geri çəkildi. Bir neçə saatdan sonra əhali 20.000 döyüşçü ilə şəhərdən çıxdı. Onlar (şəhər əhalisi) türk qoşununun geri çəkildiyini gördükdə, o biri gün günortaya qədər rəqibi təqib etdilər, lakin onunla döyüşə girə bilmədilər» (160,111). Osmanlı qoşunu geri çəkilərək Təbriz şəhəri yaxınlığındakı «Təsuc» adlanan yaşayış məntəqəsinə çatdı. Yerli əhali burada da Osmanlı qoşununa müqavimət göstərdi. Lakin təbrizlilər məğlubiyyətə düçar oldular. Müqavimət göstərdiyinə görə Təsucda Osmanlı qoşunu kişi əhalisini qırdı, qadın və uşaqları özləri ilə apardı. Təbriz əhalisi belə vəhşilikdən qəzəblənərək, qərara aldı ki, onu (düşməni) təqib edib geri çəkilməsinə mane olsunlar. Onların yaxınlaşmasını görə paşa 8.000 adamla döyüşə girdi, türklərin böyük hissəsi döyüşdə öldürüldü və o (paşa), az saylı

qoşunla Xoya qaçdı» (160, 112).

Eyni vaxtda digər Osmanlı qoşunu Bağdad paşası Həsənin və onun oğlu Əhmədin başçılığı ilə Həmədan şəhərinə hücum etdi. İlk növbədə şəhər mühasirəyə alındı. Şah II Təhmasib həmədanlılara kömək etmək üçün Flayella xanın (?) başçılığı ilə qoşun göndərdi. Lakin osmanlılarla döyüşdə bu qoşun məğlubıyyətə uğrayaraq pərən-pərən düşdü. Bu uğursuzluğa baxmayaraq Həmədan əhalisi Osmanlı qoşununa ciddi müqavimət göstərdi. Osmanlı qoşununun tərkibində alman mütəxəssisləri də var idi və Həmədan şəhəri məhz onların yardımı ilə ələ keçirildi. C.Hanvey hadisələri belə təsvir edir: «Səngərlərin qazılmasından iki ay keçmişdi və onda xain alman öz sahəsində yerləşən minanı partlatdı. Bu fakt müdafiəçilərin taleyini həll etdi»(160,112). Beləliklə, Həmədan şəhəri ələ keçirildi.

Qışın gəlməsi ilə Osmanlı komandanlığı Azərbaycana yürüşlərini dayandırmaq məcburiyyətində qaldı. 1724-cü ilin sonunda -1725-ci ilin əvvəllərində gerçəkləşdirilmiş hərbi kampaniya nəticəsində Osmanlı Türkiyəsi Gürcüstanın və Azərbaycanın bir hissəsini ələ keçirməyə müvəffəq oldu.

Bəhs olunan dövrdə işğal edilmiş Xəzərsahili ərazilərdə ruslara qarşı çıxışlar başlandı. Çıxışların əsas mərkəzi Rəşt şəhəri idi (152,187-201).

Bakı şəhərində də ruslara qarşı çıxışlar oldu. 1724-cü ildə ruslara qarşı hazırlanan sui-qəsdin üstü açıldı. İ.Q.Gerber bunun haqqında yazırdı ki, «1724-cü ildə gizli surətdə hazırlanmış qəsdin üstü açıldı. Dərgahqulu bəy Hacı Davudla razılığa gəlmişdi ki, təyin olunmuş gündə Şamaxıdan Bakıya bir neçə dəstə göndərilsin və onların göməyi ilə özünə tabe olan qoşunla birlikdə şəhərdə olan rus qoşununu qıraraq şəhəri türk təbəəliyinə tabe etsinlər. Qəsdin üstü açılan kimi, o (Dərgahqulu bəy), Şamaxıya qaçdı, bir çox Bakı sakini edam edildi, qalanları isə Rusiyaya sürgünə göndərildilər (82, 98). Lakin 1727-ci ildə ruslar Dərgahqulu bəyin günahlarını bağışlayaraq onu Bakı sultanı təyin etdilər. 1730-cu ildə o, şah xidmətinə daxil oldu və 1732-ci ildə yenidən Bakıya qayıdaraq öz kəndi Maşağada yaşadı (82, 98). İ.Lerxin yazdığına görə, Dərgahqulu bəy növbəti ildə Təhmasibqulu xanın yanına yollandı və İrəvan yaxınlığın-

da Osmanlı türkləri ilə döyüş zamanı öldürüldü (111, 26).

1725-ci ilin ortalarında Osmanlı qoşunu yenidən hərbi əməliyyata başladı. Onlar bütün qüvvələrini Təbriz və Gəncə şəhərlərinə yönəltdilər (42,74).

Təbriz şəhərinə edilmiş birinci hücumdakı uğursuzluq Osmanlı komandanlığını ruhdan salmamışdı. 1725-ci ilin mayında Osmanlı türklərinin Təbriz istiqamətində ikinci yürüşü başlandı. Öncə Van paşası Abdulla Köpürlünün oğlu Əbdürrəhman Təbriz yaxınlığında azərbaycanlılar üzərində qələbə çaldı. O, Mərənd şəhərini və Yenus qalasını müqavimətsiz ələ keçirdi (160,112).

1725-ci ilin yayında isə Osmanlı Türkiyəsi əsas gücünü Təbriz şəhərinin alınmasına sərf etməli oldu. Abdulla Köpürlünün komandanlıq etdiyi ümumi qoşunun sayı 70.000 nəfərə çatırdı (160,117).

Osmanlı qoşununun hücum edəcəyini əvvəlcədən bilən Təbriz əhalisi bu döyüşə ciddi hazırlaşdı. Onlar ilk növbədə ailələrini və əmlaklarını Gilana göndərmişdilər (160,116-117).

Artıq 1725-ci ilin 30 iyulunda osmanlı qoşunu Təbriz şəhərinin yaxınlığında idi. Təbrizlilər tezliklə düşmənlə döyüşmək qərarına gəldilər. C.Hanvey yazır ki, «Təbriz qoşununun özəyini şəhər əhalisi təşkil edirdi. Onlar silahlı olsalar da nizamintizama vərdiş etməmişdilər. Paşa onları görəndə kimi fikirlərini başa düşdü.Şəhərdən hücum edənlərin sayı 20.000-ə, yaxud 30.000-ə çatırdı, o keçən ilki məğlubiyyətin əvəzini çıxmaq arzusu ilə, qəzəblə düşmən üzərinə atıldı.

Təbriz əhalisi güclü müqavimət göstərirdi. Döyüşən tərəflər fasiləsiz olaraq kömək alırdılar. Döyüş gecəyə kimi davam etdi və hər iki tərəfdən sıxışdırılan təbrizlilər nizamsız şəkildə geri çəkildilər. Osmanlı hərbi hissələri onları təqib edərək şəhərə girməyə müvəffəq oldular. Şəhərin içərilərində döyüş ağılaşmaz inadla yenidən qızıxdı. Əhali bu böyük şəhərin ibarət olduğu 9 müxtəlif məhəlləsində səngər qazmışdı.Həmin səngərlərdə onlar mərdlik və cəsarətlə müdafiə olunurdular. Türklərə bu səngərləri tutmaq üçün 4 gün lazım oldu. Nəhayət, avqust ayının 13-də müqavimət imkanları tükənmiş 20.000 döyüşçü son iki səngərdən də geri çəkilərək, təslim olduqlarını bildirdi-

lər. Bunun müqabilində onlara bacardıqları qədər əmlak götürərək Ərdəbilə getmək icazəsi verildi. Bu döyüşdə azərbaycanlılar 30.000-nə yaxın, türklər isə 20.000-ə yaxın döyüşçü itirmişdilər» (160,117-118).

Bu zaman digər Osmanlı qoşunu Gəncə şəhərinə hücum etdi. Gəncənin işğal edilməsi üçün Sarı Mustafa paşanın başçılığı ilə 40.000 nəfərlik qoşun toplanmışdı (160,119).

Çox keçmədi ki, Sarı Mustafa paşa Krım xanından kömək aldı. Lakin bu yardıma baxmayaraq, Osmanlı qoşunu tezliklə şəhəri ələ keçirə bilmədi. Şəhər 2 aydan çox mühasirədə qaldı. Uzun sürən mühasirə gəncəliləri əldən salmışdı. Heç yerdən köməyin olmaması və ərzaq çatışmamazlığı gəncəliləri təslim olmağa məcbur etdi (160,119).

Gəncə şəhərini işğal etdikdən sonra Sarı Mustafa paşa Şirvana doğru hərəkət etdi. Lakin burada uğur qazana bilmədi. C.Hanvey Sarı Mustafa paşanın yürüşünü belə təsvir edirdi: «Sonra Sarı Mustafa paşa üsyançıları özünə tabe etmək ümidi ilə Şirvana yola düşdü, lakin bu təşəbbüs heç bir uğur qazanmadı, hava şəraiti elə dözülməz oldu ki, onun əsgərləri dəstə-dəstə geri qaçdılarından o (paşa) geri çəkilməyə məcbur oldu» (160,119).

Təbriz şəhəri işğal edildikdən sonra Ərdəbil də (İstanbul müqaviləsinə zidd olsa da) osmanlılar tərəfindən ələ keçirildi. Ərdəbil əhalisi sultanın himayəsinə keçmək üçün Abdulla paşanın yanına nümayəndə heyəti göndərdi. Sərkərdə bilirdi ki, Ərdəbil şəhəri Rusiya ilə müqaviləyə əsasən sərhəddən kənar dadır, əmr olmadan oraya qoşun göndərmək iqtidarında deyildir. Lakin çox keçmədi ki, Abdulla paşa Ərdəbili ələ keçirmək haqqında sultandan gizli tapşırıq aldı. Ərdəbil osmanlılara təslim oldu. Bunun ardınca Urmiya şəhəri də osmanlılara könüllü təslim edildi (160, 124-125).

Beləliklə, 1722-1725-ci illərdəki müdaxilələr nəticəsində Azərbaycan Rusiya və Osmanlı imperiyaları arasında bölüşdürüldü. Xəzərsahili ərazilər Gilana qədər Rusiyanın, digər ərazilər isə Osmanlı türklərinin hakimiyyəti altına keçdi. Şirvan əyaləti isə osmanlıların himayəsi altında müstəqil idarə olunurdu.

XVIII əsrin 20-ci illərinin sonlarında 30-cu illərinin əvvəllərində görkəmli sərkərdə Təhmasibqulu xan siyasi səhnəyə çıxdı. O, ilk növbədə xalqı öz tərəfinə çəkərək əfqan tayfalarını İrandan qovdu (142,46). Sonra isə o, Səfəvilər dövlətinin sərhədlərini bərpa etmək uğrunda rus və osmanlı müdaxiləçilərinə qarşı mübarizəyə başladı (36, 53; 42, 97, 122,181).

Nadir xan ilk növbədə Osmanlı türklərini dövlətin ərazisindən qovmaq əməliyyatına başladı. 1730-cu ilin sentyabrında Nadirin qoşunu Təbrizi ələ keçirdi. Bundan sonra Ərdəbil osmanlılardan geri alındı (95,54; 71, c.1, 105; 36, 53; 161, 9).

Nadir Osmanlı Türkiyəsinə qarşı mübarizə aparmaqla bərabər işğal edilmiş Xəzərsahili əraziləri geri qaytarılmasını Rusyadan tələb edirdi. Nadirin qoşununun osmanlılara qarşı müharibədə uğurlarının şahidi olan və eyni zamanda onunla qarşılıqlı münasibətləri gərginləşdirmək istəməyən Rusiya Kürün mənəsinə qədər olan əraziləri geri qaytarmaq qərarına gəldi. Bu məqsədlə S.D.Qolitsının başçılığı ilə nümayəndə heyəti Səfəvi sarayına göndərildi (112,122; 160,142). Danışıqlar nəticəsində, 1732-ci ilin yanvar ayının 21-də Rəşt şəhərində 8 maddədən ibarət olan Rusiya-Səfəvi sülh müqaviləsi bağlandı (71, c.1, 205-206; 73, 236-247; 167, 194-202).

30-cu illərin ortalarında Nadirin hərbi fəaliyyəti daha da genişləndi. O, əsas hərbi əməliyyatları Azərbaycan ərazisində aparırdı. Ona görə də səyyahların əsərlərində görkəmli sərkərdənin bölgədə hərbi fəaliyyəti haqqında ətraflı məlumatlar verilmişdir.

1734-cü ilin əvvəllərində Nadir xan döyüş qabiliyyətli 100.000-ə yaxın əsgər toplayaraq Təbrizə doğru hərəkət etdi. O, öncə oğlu Nəsrullanı bir dəstə əsgərlə Şirvana göndərdi. Şirvanlılar Kür çayı sahilində bu qoşuna qarşı çıxdılar, lakin çoxsaylı nizami qoşunun təzyiqi qarşısında geri çəkildilər (160, 135).

Nadirin bu yürüşdə əsas məqsədlərindən biri Şirvanı «üsyançılardan təmizləmək» idi. Bu məqsədlə o, Şamaxını müqavimətsiz ələ keçirmək üçün təslim təklifi ilə Surxay xanın yanına elçi göndərdi. Lakin Surxay xan elçini qətlə yetirdi (79, 70). Surxay xanın bu əməli Nadiri bərk qəzəbləndirdi. O, 1734-cü ilin yayında Şamaxıya doğru hərəkət etdi.

Fransız missionerləri yazır ki «Təhmasibqulu xan 20.000 əsgərdən ibarət olan qoşunla yola düşdü. Onlardan 12.000 əsgər zireh geymiş... nizami döyüşçü idi. Qalanları isə sadəcə xidmətçilərdən və gənclərdən ibarət idi» (79, 70). İ.Lerxin məlumatına görə isə, Təhmasibqulu xanın 10.000 qoşunu və 53 topu vardı (111,24). Bu qoşunla Nadir xan Cavadda Kür çayından körpüdən keçərkən 8.000 şirvanlı osmanlı türklərinin köməyi ilə ona mane olmaq istədi. Lakin onlar Nadir xanın nizami qoşununu gördükdə geri çəkilməli oldular (160, 139). Nadir xanın qoşunu Kür çayını keçdikdən sonra heç bir müqavimətə rast gəlmədi. Çünki Şirvanın nizami qoşunu yox idi, dağstanlılar isə Nadirin qorxusundan iki ay qabaq dağlara çəkilməmişdilər (79, 70).

Nadir xan Şamaxı şəhərini müqavimətsiz ələ keçirdi (112, 125). Bu, da yerli əhalini qırğından xilas etdi. Bunun səbəbini fransız missioneri belə təsvir edir: «İranlılar (Səfəvi qoşunu) onların hərəkətinə heç kimin müqavimət göstərmədiyini gördükdə rahatca çayı keçdilər və qapıları onların üzünə açılmış Şamaxıya yaxınlaşdılar. İranlılara (Səfəvi qoşununa) müqavimət göstərən qoşunun artıq olmaması bu şəhər üçün xoşbəxtlik idi. Belə ki, Təhmasibqulu xan tərəfdarlarına söz vermişdi ki, əgər o, cüzi müqavimətə rast gələrsə, şəhərin qarət olunmasına icazə verəcək» (79, 70). Şamaxı şəhəri Nadirin qoşunu tərəfindən 1734-cü ilin avqust ayının 17-də ələ keçirildi (45, 79).

Nadir xan müqavimət göstərməmiş Şamaxı əhalisi ilə amansızcasına rəftar etdi. O, ilk növbədə əhalidən təzminat tələb etdi. Təzminat xanın adamları tərəfindən yerli əhalidən qəddarcasına yığılırdı. Fransız missionerləri bu hadisəni belə təsvir edirlər: «O (Nadir) (əhalidən) təzminat tələb etdi. Onlar (təzminatı) görünməmiş amansızlıqla yığırdılar, həm xristianları, həm də türkləri kişisinə və qadınına baxmayaraq qəddarlıqla döyürdülər, zərbələrdən çoxlarının canı çıxırdı» (79, 70).

Nadir Şamaxı şəhərini tamamilə dağıtdırdı. Əhalini isə Ağsuya köçürtdü. Şneze yazır ki, «Təhmasibqulu xanın əmrinə əsasən 4 ağac məsafədə, dağın ətəyində – Ağsu çayının sahilində Yeni Şamaxı şəhəri salındı və əhali oraya köçürüldü»

(162,125). İ.Lerx də iri ticarət mərkəzi olan Şamaxı şəhərinin Nadir tərəfindən dağıdılmasını qeyd edir «O, (Nadir) bu şəhəri yandırdı və xaraba qoydu. O,... Kür çayından bir günlük məsafədəki dağların ətəyində (yerləşən) düzənlikdə Yeni Şamaxı şəhərini saldırdı, onu divar və xəndəklə möhkəmləndirdi. Köhnə Şamaxının əhalisini ora köçməyə məcbur etdi» (112,23).

Şamaxı şəhəri alındıqdan sonra Nadir xan Surxay xanı cəzalandırmaq məqsədilə Dağıstana doğru hərəkət etdi. Surxay xan Nadirin qoşununun hücumu qarşısında dayana bilməyərək Dağıstanın dağlıq hissəsinə geri çəkildi. Nadir xan Surxay xanı cəzalandıra bilməsə də buradan çoxlu var-dövlət ələ keçirdi (162,125).

Dağıstanı qarət etmiş Nadir xan yenidən Azərbaycana geri qayıdarkən Qəbələdən keçərək 1734-cü ilin 13 oktyabrında Gəncə yaxınlığındakı Göykilsə kəndində qışlamaq üçün dayandı (162,125; 48,52). Eyni zamanda Gəncə şəhəri mühasirəyə alındı. Gəncə osmanlılar tərəfindən möhkəmləndirilmiş bir şəhər idi. Burada 5.000 nizami qoşun var idi (160,139). Şnezenin yazdığına görə, Nadir xan Gəncə qalasına yaxınlaşarkən 30.000 nəfərlik qoşuna malik idi. O, Gəncədə toplarla təchiz edilmiş 4.000 əsgərlə mühasirə xətti yaratdı (162,126; 160,139). Məlumatdan görünür ki, Nadir xanın qoşununun sayı xeyli artmışdı. Bu da Nadir xanın keçirdiyi səfərbərliklə əlaqədar idi. Fransız missionerlərinin yazdığına görə, «Dağıstan yürüşündən sonra İran (Səfəvi) qoşunu təqribən 10.000 döyüşçü ilə daha da gücləndi, bunlardan 4 mini bu vilayətdən (Şirvandan) yığıldı, 6-7 minlik digər hissəsi isə İranın (Səfəvi dövlətinin) müxtəlif yerlərindən səfərbər edilərək (qoşuna) birləşdirildi. Təhməsibqulu xan bu qoşunla təslim olmaq istəməyən Gəncəyə doğru hərəkət etdi. Gəncənin mühasirəyə alınmasından bir müddət keçdi və mühasirə may ayına qədər uzandı. Şəhərdə güclü qarnizon, iki və üç illik bütün ehtiyat növü vardı» (79,72).

Gəncə şəhərinin alınmasına səkkiz ay vaxt sərf olundu. Eyni zamanda Nadir xanın qoşununa rus mütəxəssisləri kömək edirdilər. Bakıdan ağır toplar, bir neçə mühəndis və zabit gəlmişdi (162,127).

Gəncənin mühasirəsinin uzun sürməsi Nadirin qoşununu

ağır vəziyyətə saldı. Qoşunun ərzaq ehtiyatı tükəndi və aclıq başlandı. Nadirin əmrinə əsasən ətraf kəndlərdən ərzaq ehtiyatı yığılmağa başlandı, xərəcə əhalidən amansızlıqla və ədalətsizliklə yığılırdı (15, 28).

Nadirin qoşununun güclü hücumlarına baxmayaraq, Gəncədə yerləşən Osmanlı qoşunu Qarsdan kömək almaq ümidilə möhkəm durmuşdu. Həqiqətən bu zaman Qarsda Abdulla paşanın başçılığı ilə Osmanlı qoşunu toplanmışdı və Gəncə mühasirəsində olan osmanlıların köməyinə tələsirdi. Nadir xan bu xəbəri eşidən kimi Gəncədə az saylı qoşun saxlayaraq Osmanlı paşasını «qarşılamağa» tələsdi. 1735-ci ilin iyulunda Eçmiadzinin şimal-şərqində Osmanlı qoşunu ilə Nadirin qoşunları arasında döyüş baş verdi (79,72; 160,144). Bu döyüşdə Nadirin qoşunu 55.000, Abdulla paşanın qoşunu isə 80.000 nəfərdən ibarət idi (141, 144-145). Tərəflər arasında baş vermiş 5 saatlıq qanlı döyüş nəticəsində Osmanlı qoşunu güclü müqavimətə məruz qalaraq geri çəkilməyə məcbur oldu (135,126). Döyüşdə olan itkilər haqqında səyyahlar müxtəlif rəqəmlər göstərirlər. Fransız missionerləri döyüşdə osmanlıların bir neçə yüksək vəzifəli zabitlə birlikdə 30.000 əsgər, Nadirin qoşununun isə bir neçə yüz əsgər itirdiyini qeyd edirlər (79,72). C.Hanveyə görə, döyüşdə osmanlı qoşunu 20.000 əsgər itirmişdi. Bunların çoxu döyüş zamanı öldürülmüş, digərləri isə əsir düşmüşdü. Nadirin döyüşçüləri 32 top, ərzaqla dolu olan arabalar ələ keçirmiş, Abdulla paşa isə 8.000 nəfərlə Qarsa qayıtmışdı (160,145). Dövrün erməni mənbəyinin yazdığına görə, döyüşdə Osmanlı qoşunu 40.000, Nadir xan isə 15-20 min əsgər itirmişdi (106,84).

Nadir xan Osmanlı qoşununu məğlub etdikdən sonra İrəvanı mühasirəyə aldı. Heç kimdən kömək gözləməyən şəhərini osmanlı qarnizonu təslim oldu. Qoşun hissələrinə Qarsa geri çəkilməyə icazə verildi. Əhalinin bir hissəsi isə Xorasana köçürüldü (160, 147; 106, 88).

Nadir xanın qoşunu osmanlılar üzərində qələbə çaldıqdan sonra yenidən Gəncəyə qayıdaraq mühasirəni davam etdirdi. Eyni zamanda Nadir Xəzərsahili Azərbaycan torlaqlarının qalan hissəsini geri qaytarmaq üçün Rusiya ilə danışıqlara başla-

dı. O, Rusiyanın Kür çayından şimalda qalan əraziləri qaytar-mamasından narazı idi. C.Hanvey yazır ki, «Deyirlər ki, Təh-masibqulu xan lovgalıqla əgər ruslar getməsələr o, süpürgə götürüb onları oradan süpürəcəkdir demişdi» (160,142). Bu mə-sələni müzakirə etmək üçün Nadir xan Hüseyn xanı rus rezi-denti ilə birlikdə Sankt-Peterburqa göndərdi (71, c.1, 126; 42,116). Uzun danışıqlardan sonra bu məsələni sülh yolu ilə həll etmək üçün Rusiya sarayı knyaz S.D.Qolitsını səlahiyyətli nümayəndə kimi Səfəvilər dövlətinə göndərmişdi. Gizli təlimata əsasən knyaz S.D.Qolitsının Səfəvilər dövlətinə gəlməsinin əsas məqsədi bu dövlətlə Osmanla Türkiyəsi arasında müharibəni daha da qızıqdırmaq idi. Fransız missionerləri onun məqsəd və məramını belə açıqlayırdılar: «...Rusiya səfirinin xalq üçün zahirdə məqsədi İran (Səfəvi) sərkərdəsinə devrilmiş şahın hakimiyyətini yenidən bərpa etmək, Rusiya ilə İran (Səfəvilər) arasında ticarət müqaviləsi bağlamağı təklif etmək idi, batində isə bu saray ilə (Səfəvi dövləti ilə) Porta arasında müharibəni qızıqdırmaq idi» (79,68-69).

Nadir xan tərəfindən qəbul edilmiş S.D.Qolitsının başçılıq etdiyi nümayəndə heyəti Azərbaycana yürüş zamanı onu müşayiət etmişdi (162) (122-127).

Nəhayət, uzun çəkən danışıqlardan sonra, 1735-ci ilin martın 10 (21)- da Gəncədə sülh müqaviləsi bağlandı və müqavilənin şərtlərinə görə qalan Xəzərsahili Azərbaycan torpaqları geri qaytarıldı (3, 9; 73, 247-255; 167, 202-207).

Bu zaman Gəncə şəhəri də təslim edildi. İravanı və hətta Gürcüstanı osmanlılardan geri qaytarmış Nadir xan hərbi əməliyyatları saxlayaraq Muğan düzünə geri çəkildi (162,127).

Səfəvi-Osmanlı müharibələri zamanı Azərbaycana böyük zərbə dəymişdi. Böyük şəhərlər və kəndlər güclü dağıntılara məruz qalmışdı. Səyyah Şneze hadisələr zamanı keçdiyi şəhərlərin və yerlərin acınacaqlı vəziyyətə düşməsinin şahidi olmuş və təsürratlarını səyahətnaməsində təsvir etmişdir. Qəzvində, Marağada, Ərdəbildə, Gəncədə və digər yerlərdə olmuş səyyah müharibənin acı nəticələrini görmüşdü. Böyük şəhər olan Qəzvinin xeyli hissəsi dağıdılmışdı (162,122). 1733-cü ilin iyulunda Marağa şəhərində olmuş səyyah oranı belə təsvir edirdi: « O

(Marağa), gözəl bir vadidə yerləşmişdi, onun möhkəm qala divarları və kifayət qədər əhalisi vardı, lakin türklər onu iki dəfə dağıtmışdılar» (162, 124-124).

Ərdəbil şəhərinin aqibəti daha acınacaqlı olmuşdur. Şəhər tamamilə dağıdılmış, orada layiqli ev qalmamışdı. Şnezenin yazdığına görə, hətta səfir S.D.Qolitsının burada yerləşməsi üçün mənzil tapılmamışdı. Ərdəbil əhalisi çox olan bir şəhər olduğu halda indi burada 200 adam yaşayırdı (162,125).

1736-cı ildə Səfəvilər sulasəsinin son hökmdarı III Şah Abbas kiçik yaşında vəfat etdi. Bu hadisədən istifadə edən Nadir Muğanda şah elan edildi (106, 148-150; 134, 319-320; 110, 106-107; 50, 63; 42, 122-125; 36, 71; 89, 89-91).

Nadirin Muğan düzündə şah seçilməsini C.Hanvey və fransız missionerləri əsərlərində ətraflı şəkildə təsvir etmişlər. C.Hanvey bu hadisəni belə qələmə almışdır: «1736-cı ildə III Şah Abbas vəfat etdi, İran (Səfəvi) təqviminə görə 10 mart «yeni il» adlanırdı. Həmin gün ənənəyə görə xan bütün əyalətlərin qubernatorlarını (başçıları) toplamış və onların (vilayətləri) necə idarə etməsi haqqında hesabatlarını dinləməli idi. Görüş Araz çayı sahili yaxınlığında – Muğan düzündə təyin edilmişdi. Burada o (Nadir xan), 100.000-ə yaxın olan hərbi qüvvənin böyük hissəsini toplamışdı. O əyanlara və qubernatorlara izah etdi ki, şah seçmək lazımdır» (160,150-151; 79,173-174).

Rusiya imperiyası, Osmanlı Türkiyəsi və əfqanlar tərəfindən işğal edilmiş torpaqları geri qaytarmaqda böyük şöhrət qazanmış Nadir xan əmin idi ki, sağlığa ondan layiqli şəxs yoxdur. Bütün silahlı qüvvələr də onun tərəfində idi. Qurultayda iştirak edənlərin əksəriyyəti tədbirin Nadir xan tərəfindən təşkil edilmiş bir oyun olduğunu başa düşürdü. Lakin qorxu hissi onları düşündüklərini deməkdən çəkindirirdi (160,151). Nadir əyanlara şah seçilməsi məsələsini həll etmək üçün 3 gün vaxt vermişdi. Üç gündən sonra nümayəndə heyəti sağlığa ondan başqa layiqli şəxsin olmadığını bildirmişdi (160,152). Fransız missionerləri bu məclisdə hadisələrin Nadirin arzu etdiyi məcrada cərəyan etdiyini, onun «Vəlinəmət titulunda dövlət başçısı təyin edildiyini və bu xəbəri yaymaq üçün dövlətin hər tərəfinə xəbər göndərildiyini» qeyd edirlər (79,74). Beləliklə,

1736-cı ilin martın 11-də Nadir Muğan düzündə yeni şah elan edildi.

Osmanlı və rus qoşunları Azərbaycandan çıxarıldıqdan sonra bu ərazilər Nadir şahın yaratdığı dövlətin hakimiyyəti altına düşdü. Aparılan aramsız müharibələr Azərbaycanı acınacaqlı vəziyyətə salmışdı. Muğanda, Təbrizdə, Gəncədə, İrəvanda və digər yerlərdə aclıq başlanmışdı, çörək çatışmırdı (106,114; 134,303; 42,131).

Nadir şah seçildikdən sonra Azərbaycandan İrana qayıdaraq Hindistana yürüş etdi (162,127; 103).

Nadir şah Azərbaycanı tərk edən zaman qardaşı İbrahim xanı oraya hakim təyin etmişdi. İran (Nadir şahın) qoşunu Qafqazdan getdikdən sonra Şimali Azərbaycanda və Dağıstanda işğalçılara qarşı üsyanlar başlandı. Bu dövrdə Car camaatlığının üsyanı mühüm hadisə idi. Onlar tez-tez Şirvanda yerləşən İran silahlı qüvvələrinə hücumlar edirdilər (35,35; 99,132-136) İbrahim xan carlıları cəzalandırmaq üçün 1738-ci ildə 40.000 nəfərlik qoşunla Car üzərinə hərəkət etdi. Üsyançılar əlverişli təbii maneədən istifadə edərək İbrahim xanın qoşununa hücumlar edirdilər. Cənub dərəsində «cəza qoşunu» qəflədən mühasirəyə düşdü. Döyüşdə İbrahim xan başda olmaqla bir çox sərkərdə öldürüldü (15, 36; 45, 85; 115, 36-37). İbrahim xanın carlılar tərəfindən öldürülməsini C.Hanvey də qeyd edirdi: «Dağıstanlılar (carlılar) bir neçə dəfə onu (Nadiri) müxtəlif təhqirlərə məruz qoymuşdular, xüsusilə onun olmamasından istifadə edərək son basqınları zamanı onun qardaşı İbrahim xanı öldürmüşdülər. Şirvan əyaləti onların hücumlarına məruz qalırdı, ona görə də bu vilayətin böyük hissəsi tamamilə viran edilmişdi» (160,164).

Nadir şah Hindistan səfərindən qayıtdıqdan sonra – 1741-ci ilin payızında Şimali Azərbaycana və Dağıstana yürüşlər etdi (160, 164; 15, 37; 165, 369; 45, 85; 50, 190; 42, 155). Bu yürüşdə iştirak edən qoşunun sayı 35.000 nəfər idi. (160,164). Nadirin qoşunu Bərdə, Qəbələ və Şahdağdan keçərək Qazıkumuğa doğru hərəkət etdi (59,147; 45,85). Nadir şah yürüş zamanı ehtiyatla hərəkət edirdi. O, qoşunu üsyançıların qəfil hücumundan qorumaq üçün yolu üstündə yerləşən təbii maneləri dağı-

dırdı. C.Hanvey yazır ki, «Nadir şah qoşunun hərəkətini asanlaşdırmaq üçün yolu üstündə yerləşən meşə sahələrini qırdırırdı və bu tədbirlərlə üsyançıları gizli sığınacaqlardan məhrum edirdi» (160, 164).

1742-ci ildə Nadir şahın qoşunu Dağıstana daxil oldu. Burada müdaxiləçi qoşun güclü müqavimətə rast gəldi. Lakin üsyançıların rəhbərləri arasında birliyin olmamasından Nadir şah bacarıqla istifadə etdiyindən üsyançılar qaçmağa məcbur oldular (42,154). Nadir şahın qoşunu tutduğu yerləri dağıtdı və qarət etdi. Ona görə də əhali evlərini taleyin hökmünə buraxaraq dağlara çəkilmiş və müdaxiləçi qoşuna güclü müqavimətini davam etdirirdi. Lakin Dağıstanın bəzi feodalları Nadir şahın qorxusundan vergi verərək itaətlərini bildirdilər (160,165).

Dağıstanda güclü müqavimətə rast gələn və qışın gəlməsi ilə əlaqədar olaraq Nadir şah bu yürüsdən müvəqqəti əl çəkməli oldu və Şirvana geri çəkildi. Nadirin qoşunu burada da yerli əhalinin hücumlarına məruz qalırdı. C.Hanvey yazığına görə , «Şirvanı qorumaq üçün bir dəstə əsgərlə burada qalmış İran sərkərdəsi üsyançıların qəzəbli hücumlarına məruz qalırdı. Onlar (üsyançılar) meşə və dağlıq yerlərdən istifadə edərək qəflədən İran qoşunlarına hücum edir və onları güclü itkilərə məruz qoyurdular» (160, 166).

Nadirin qoşununun hücumları nəticəsində Şirvan əyaləti çox ağır vəziyyətə düşmüşdü. Əhali var-yoxdan çıxmışdı, ərzaq çatışmazlığından aclıq çəkirdi. Nadir şahın qoşununun ərzaqla təmin etmək üçün bu ərazidən vergi yığmaq təşəbbüsü də bir nəticə vermədi. C.Hanvey yazırdı: «Özünün mənasız təşəbbüsündən sonra Nadir qoşununun ərzaqsız necə əziyyət çəkdiyi gördü. Şirvan yoxsulluq həddinə çatmışdı və qoşunu (ərzaqla) təmin etmək iqtidarında deyildi, ticarət karvanları haqqında da lazımi məlumat yox idi. Ona görə də o (Nadir şah), qonşuluqda faciədən əziyyət çəkən Dərbəndə hərəkət etdi (160,166). Dərbənd şəhərində yerləşən şah qoşunlarının ümidi boşa çıxdı. Nadir şah burada da qoşunu lazımi qədər ərzaqla təmin edə bilmədi. Orduda aclıq tuğyan edirdi. Nadir dəniz yolu ilə gömək almaq niyyətində idi. Şahın xidmətinə keçmiş ingilis C.Elton öz gəmisi ilə qoşunu ərzaq ilə təmin etməli idi.

Lakin ondan da bir kömək gəlmədi (160,166; 166,66). Ona görə də Nadir şah əsgərlərin bir çoxunu dincəlmək üçün Şirvana və Muğan düzünə göndərdi (165,373).

İran qoşununun Dağıstanda və Azərbaycanda uzun müddət ləngiməsi Rusiya dövlətinin narazılığına səbəb olmuşdu. Rusiya öz tacirlərinə ərzaqsız qalmış Nadir şahın ordusuna ərzaq satmasını qadağan etmişdi. Lakin yaxşı gəlir əldə etmək həvəsinə düşmüş Həştərxan tacirləri bu qadağaya məhəl qoymayaraq İran qoşununa ərzaq satırdılar (160,167). Buna baxmayaraq ərzaq çatışmazlığı özünü göstərirdi. C.Hanvey yazır ki, ərzaq çatışmamazlığından nəinki qoşun hissələri, hətta Dərbənd əhalisinin böyük hissəsi tələf olmuşdu (160,167).

Əhalinin acınacaqlı vəziyyətinə baxmayaraq Nadir şahın əmrinə əsasən qoşunun ehtiyaclarını ödəmək üçün şəhər sakinlərindən vergi yığılırdı. Vergi yığılarkən əhali bir sıra təhqirlərə və işgəncələrə məruz qalırdı. Bu hadisəni C.Hanvey belə təsvir edir: «...Təhqiramız vasitələrlə, müəyyən olunmamış miqdarda yığılan vergi, minlərlə insanı ümitsizliyə gətirib çıxarırdı. Şəhər və kənd (camaatı) şahın vergiyiğanlarının vəhşi hərəkətlərindən qorunmaq üçün dəstələrlə dağlara qaçırdı» (160,172-173).

Nadir şahın bu ərazidə uzun müddət qalması Dərbənd əhalisinin güzəranını dözülməz vəziyyətə salmışdı. Əvvəllər böyük ticarət mərkəzi olmuş bu şəhər İran qoşunlarının Dağıstana və Şimali Azərbaycana yürüşü zamanı tamamilə dağıdılmış və əhali dilənçi vəziyyətinə düşmüşdü. 1746-1747-ci illərdə Dərbənd şəhərində olmuş bir sıra səyyahlar yürüşün acı nəticələrini öz gözləri ilə görmüşlər. Məsələn, İ.Lerx yazırdı: «...1747-ci ildə orada (Dərbənddə) oldum və gözəl şəhəri dağılmış halda gördüm» (111, 8). C.Kuk isə Dərbənd şəhərinin vəziyyətini belə təsvir edir: «Dağlarla əhatə olunmuş evlərin çoxu dağıdılmışdı. Şəxsən Nadir şahın 4 il bundan əvvəl ləzgilərə (dağıstanlılara) qarşı yürüşü zamanı bu yerin fəlakətə düşər olmasını təsvir etmək çox çətindir. Biz şəhərin küçələrində və dağılmış evlərin altında qalmış atların və digər ev heyvanlarının sümüklərini gördük» (108,84).

Nadir şah və onun adamları yerli əhali ilə amansız rəftar edirdilər. Əhaliyə qarşı müxtəlif cəza tədbirlərindən istifadə

olunurdu. İ.Lerx və C.Kuk Dərbənd şəhərinin hər yerində kor edilmiş adamlara rast gəldiklərini qeyd etmişlər: «Üç il əvvəl dərbəndlilər ləzgilərlə (dağıstanlılara) birləşmək istəmiş və buna görə də Nadir şahın əmrinə əsasən o dövrdə sultan olmuş Məhəmməd xan 500-dən çox azərbaycanlının gözünü çıxartdırmışdı» (112, 46; 108, 85). Digər tərəfdən Nadir şah şəhərin tarixi abidələrini də amansızcasına dağıtdırmış və həmin daşlardan müxtəlif tikililər üçün istifadə etdirmişdi. O, Dərbənddə olarkən şəhər kənarında olan, qədim tarixə malik yazılı qəbir daşlarından saray tikdirmişdi. O dövrün səyyahı bu hadisələri belə təsvir edirdi: «(Dərbənd) divarlarının hər iki tərəfində təmtəraqlı yazıları olan, gül təsvirləri və müxtəlif fiqurlarla bəzədilmiş qəbir daşları vardı. Onların çox hissəsi qədim əsrlərin yadigarı idi. Qəbirlərin bəziləri hasarlarla əhatə edilmiş və müxtəlif yerlərdən örtülmüşdü. Bir yerdə 40 müqəddəs (adam) dəfn edilmişdi. Mərasim günlərində isə azərbaycanlılar, xüsusilə qadınlar ağ örtərək buraya ziyarətə gəlirdilər. Lakin, Nadir şah Hindistan səfərindən qayıtdıqdan sonra – 1741-1743-ci illərdə dağlı tatarları (ləzgiləri) qırmaq istədiyi zaman bu gözəl daşların da taleyi acınacaqlı olmuşdu. O, (Nadir şah) dənizin sahillərində – divarlarla əhatə olunmuş yerdə bu daşlardan özü üçün saray tikilməsini əmr etmişdi» (111,8).

Nadir şahın bu yerlərə gəlişi Dərbəndin meyvəçiliyinə də böyük zərbə vurdmuşdu. Şah qoşunu şəhərdə olan üzüm bağlarını doğramış və üzüm tənəklərindən odun kimi istifadə etmişdi (108,86). Nadir hətta xalqın adət-ənənəsini təhqir edərək şəhərdə olan məscidi anbara çevirməkdən də çəkinməmişdi (108,86).

Azərbaycana və Dağıstana edilmiş yürüşün uzanması Nadir şahın qoşununun içərisində aclığın və bir sıra xəstəliklərin artmasına gətirib çıxarmışdı. İ.Lerxin yazdığına görə, «Ordu 9 ay idi ki, məvacib almırdı. Əsgərlər yüngül geyinmişdilər və onların kürkləri yox idi. İmkani olanlar rus kazaklarından və dağlı tatarlardan soyuqdan, yağışdan qorunmaq üçün içi göndən olan keçə ayaqqabı alırdılar. Əsgərlərin çoxusunun paltarları cırılmışdı, cırıq ayaqqabıda və yaxud bir ayağında uzunboğaz çəkmə, digər ayağı yalın görkəmdə olan döyüşçülər qarda və

palçıqda hərəkət etməli olurdular. Qoşunun böyük hissəsi aclıq keçirirdi, əsgərlər bizdən çörək istəyirdilər» (112,33). Bununla bərabər yüksək rütbəli zabitlər sırası əsgərlərə qarşı amansız rəftar edirdilər. Bir əsgər xəstələnib yatanda onu ağaclarla döyür, irəli qovurdular (112,33). Orduda fərarilik artmışdı. Nadir şah fərariliyin qarşısını almaq üçün amansız cəza tədbirlərinə əl atırdı. O, qoşunundan dağlara – ləzgilərin yanına qaçmaq istəyən 700 nəfəri geri qayıtmağa məcbur etdi. Şah bu fərarilərin yanına gətirilməsini əmr etdi. Digərlərini qorxutmaq məqsədi ilə 18 addımlı, dairəvi 25-30 arşına qədər hündürlüyü olan, konussəkilli daş qüllə tikdirildi. Nadirin əmrinə əsasən 192 adamın başı 12 sıra ilə burada hörüldü (112, 70).

Ruslar tərəfindən Nadir şahı göstərilmiş yardım sayəsində qoşunun içərisində fərarilik nisbətən azalmışdı. C.Hanvey yazırdı ki, «əgər ruslar Nadir şahı kömək etməsə idilər, onun 20.000-ə qədər azalmış qoşunu fərarilik edərdi və yaxud tələf olardı» (160,166). İ.Lerx Nadir şahın Şimali Azərbaycana və Dağıstana yürüşünün acı nəticələrini qısa şəkildə belə qeyd edir: «O, uzun müddət Qafqazda qalması ilə heç bir nəticəyə nail ola bilmədi, yalnız onun ordusu tələf oldu» (112,80). Vəziyyətin çıxılmaz olduğunu görən Nadir şah Dərbənd şəhərini tərk edərək Muğan düzünə geri çəkilməyə məcbur oldu (160,180).

Nadir şahın 1741-1742-ci illər hərbi kompaniyası Azərbaycana çox ağır zərbə vurdu. Bu zərbə Şirvanda özünü daha aşkar surətdə göstərirdi. Kəndlər dağıdılmış, əkin yerləri məhv edilmiş, əhali isə dilənçi vəziyyətinə düşmüşdü. Əhalinin belə acınacaqlı vəziyyəti onların İran zülmünə qarşı mübarizəsinin daha genişlənməsinə gətirib çıxarırdı.

1743-cü ildən «yalançı şahzadələr» meydana gəlməyə başlamışdı. Əhali bu şahzadələrin təmsalında öz başçılarını görür və onların ətrafında birləşərək İran zülmünə qarşı çıxırdı. Hərəkətin əsas mərkəzi başda Şamaxı şəhəri olmaqla Şirvan əyaləti idi «Yalançı şahzadələr» haqqında tarixi ədəbiyyatda ətraflı bəhs edilmişdir (132, 335; 134, 324; 122, 156-170; 125, 250-251; 42, 164-195; 50, 204-213; 116, 42-50). Səyyahların «yalançı şahzadələr» haqqında verdiyi məlumatları yarımçıq səciiyyə daşdığına görə biz bu üsyanların yalnız acı nəticələrini nəzərdən

keçirəcəyik.

Şirvanda Nadir şahın qoşununun zülmünə qarşı baş vermiş üsyanlar əhaliyə baha başa gəlirdi: «Üsyançılara qarşı amansız rəftar edilir və bütün Şirvan əyaləti viran olunurdu» (160,190). Üsyan iştirakçalarına görünməmiş cəzalar verilirdi. Nadir şah əhalini qorxutmaq və onu üsyandan çəkəndirmək üçün üsyançıların başlarından ehram tikdirmişdi. C.Kuk belə ehramlardan birini Kür-Arazın qovuşduğu yerdə gördüyünü qeyd edir: «Burada (Kür-Araz qovşağında) Şaha qarşı üsyanda iştirak etmiş 202-yə yaxın azərbaycanlı və ləzgi rəhbərlərinin, həmçinin yoxsul adamların kəsilmiş başlarından 50 fut hündürlüyündə ehram ucalırdı» (108,107). Nadir şahın adamlarının şübhələndiyi şəxslər də müxtəlif cəza tədbirlərindən kənardə qalmadılar. Üsyanda iştirak etməkdə şübhəli bilinən adamların gözləri çıxarılır, burun və qulaqları kəsilirdi. Bunun şahidi olmuş İ.Lerx yazır: «Mən Şamaxıda əksəriyyətinin gözləri çıxarılmış və yaxud burunları, qulaqları kəsilmiş çoxlu yoxsul qoca və gənc gördüm» (112,64). Aramsız cəza tədbirləri əhalini qorxuya salmışdı. İran qoşununun zülmü əhalini evlərini qoyub qaçmağa vadar edirdi (108,108).

Belə bir vəziyyətdə Nadir şahın əmrinə əsasən əhalidən vergi yığılırdı. Şah belə hesab edirdi ki, pulu olmayan əhali üsyan etməz. Nadir şah Şamaxı əhalisindən 150.000 manat vergi tələb etmişdi (112,64-65). Şahın bu göstərişindən istifadə edən vergiyiğənlər yerlərdən ikiqat vergi yığırdılar. Dövrün mənbəsi yazırdı: «Sərdarlar və icraçılar vəziyyəti daha da ağırlaşdırırdılar və özləri üçün qazanc əldə etməyə çalışırdılar. Onlar xüsusilə tacirlərə qarşı görünməmiş ittihamlar irəli sürürdülər» (112,65).

Azərbaycanın digər ərazilərində də böhranlı vəziyyət yaranmışdı. C.Kuk Muğan düzünün əvvəlki vəziyyətini Nadir şahın Azərbaycana yürüşü zamanı ilə müqayisə edərək yazırdı: «Əvvəllər bu düzənlik çadırlarda yaşayan və böyük sürüləri idarə edən maldarların məskəni idi. Onlar atəşpərəstlik dininə sitayiş edir və sakit həyat sürürdülər. Burada həmçinin (Azərbaycan) atlarını yetişdirən müəssisə var idi. Muğan düzünün sakinləri burada İranda (Azərbaycanda) məşhur olan gözəl atlar yetişdirirdilər» (108,108). C.Kukun Muğanda atəşpərəst-

lər haqqındakı məlumatı islamdan qabaqkı dövrə aiddir. Bura antik dövrdə və ilkin orta əsrlərdə atəşpərəstlər yaşayan məskənlər olmuşdur (56, 43-44) .

Nadir şahın Azərbaycana yürüşündən zərər çəkmiş yerlərdən biri də Astara idi. Burada əhali dilənçi vəziyyətinə düşmüşdü. İ.Lerx Astarada olmuş, buranın düşdüyü vəziyyəti gözləri ilə görmüşdü: «Əhalinin əksəriyyəti yoxsul idi, onlar ac idilər və bizdən çörək istəyirdilər. Şah düyü, buğda və pul ehtiyatını onların əllərindən almışdı. Onlar bitki kökləri ilə dolanırdılar» (112, 77).

Nadir şahın apardığı fasiləsiz müharibələrdən bezmiş əhali şahın əmrlərini yerinə yetirmirdi. Ölkə bütünlüklə dağılmışdı və yoxsulluq həddinə enmişdi. Əhali yerlərdən qaçır və qiyamçıların tərəfinə keçirdi (112,86).

Aramsız müharibə ticarətə də ağır zərbə vurmuşdu. Yollar təhlükəli olduğundan karvanların gediş-gəlişi çətinləşmişdi (112,84). Yalnız yerli əhali deyil, əcnəbi tacirlər də tez-tez hücumlara məruz qalırdılar. İ.Lerx ticarətdəki vəziyyəti belə təsvir edir: «İranda (Azərbaycanda) ticarət çox pis vəziyyətə düşmüşdü. Bizim tacirlər iranlılardan (azərbaycanlılardan) borclarını ala bilmirdilər. Çünki sonuncular demək olar ki, tamamilə qarər edilmişdilər. Tezliklə xəbər alındı ki, İsfahanda, Şamaxıda, Ərdəbildə və Təbrizdə bizimkilərə aman verilməmiş, onların bütün əmlakı əllərindən alınmış və pul cəriməsi müəyyən edilmişdir» (112, 85).

Ölkənin belə vəziyyətində Nadir şah sui-qəst nəticəsində öldürüldü (50, 254). Onun yaratdığı dövlət və rejim isə tezliklə dağıldı.

XVIII əsrin 20-40-cı illərində edilən xarici müdaxilələr, Nadir şahın apardığı fasiləsiz müharibələr və ağır vergi siyasəti Azərbaycanı acınacaqlı vəziyyətə salmışdı. Ölkə iqtisadiyyatı və ticarəti bərhad hala düşmüşdü. Bu isə nəinki yoxsul əhalinin, hətta bəzi yerli feodalların narazılığına səbəb oldu və nəticədə ölkədə İran əleyhinə çıxışlar geniş miqyas almağa başladı.

Xalq azadlıq hərəkatı düşmənin zəifləməsində böyük rol oynayırdı. Nadir şahın öldürülməsi isə Azərbaycanda müstəqil xanlıqların yaranması üçün əlverişli imkan yaratdı.

2.2. İqtisadi vəziyyət

XVIII əsrin birinci yarısında Səfəvilər dövlətinin əfqan tayfaları tərəfindən məğlub edilməsi, sonrakı dövrdə bölgədə baş vermiş müharibələr, münaqişələr, xalq azadlıq hərəkatı və s. Azərbaycanın ictimai-iqtisadi vəziyyətinə mənfi təsir göstərməyə bilməzdi. Lakin bütün bunlara baxmayaraq XVIII əsrin birinci rübündə Azərbaycanın ticarətində, iqtisadi həyatında müəyyən canlanma hiss olunurdu.

Azərbaycanda qədimdən əkinçilik və heyvandarlıq əsas məşğuliyyət sahələri olmuşdur. Əlverişli iqlim şəraiti bu sahələrin inkişafına təkan verirdi. XVIII əsrin birinci yarısında ölkəmizin iqtisadiyatında kənd təsərrüfatı başlıca yeri tuturdu. Məhsuldar torpaqlarda buğda, arpa, çəltik, pambıq, zəfəran və digər bitkilər becərilirdi.

Bu dövrdə bölgədə olmuş səyyahların əsərlərində Azərbaycanın kənd təsərrüfatı ilə bağlı çoxlu məlumatlar vardır. Bu məlumatlardan aydın olur ki, ölkənin əsas əkinçilik bölgələri Şirvan, Təbriz, Quba, Dərbənd, Gəncə, Mil-Muğan düzü idi. XVIII əsrin əvvəllərində Azərbaycanda olmuş A.P.Volnski Şirvanda bol taxıl məhsulunun istehsal olunduğunu qeyd edirdi. O yazır ki, taxıl məhsulları nəinki yerli əhalinin tələbatını ödəyirdi, eyni zamanda digər əyalətlərə də ixrac edilirdi (77,12). Səyyah C.Bel də Şirvanda bol taxıl məhsullarının yetişdirildiyinin şahidi olmuşdu (62,60).

XVIII əsrin əvvəllərində Şirvanda olmuş fransız missionerləri bu ərazidə torpağın münbit olduğunu, yüksək keyfiyyətli taxıl məhsulları əkildiyini qeyd etmişlər. Bunun haqqında Maz, Başı, Fleriü yazırlar: «Orada (Şirvanda) iqlim mülayim və sağlamdır. Torpaq o qədər münbitdir ki, onu gübrələmək lazım gəlmir. Ona yalnız bir, iki il istirahət verirdilər və sonra yazda şumlayırdılar. Buna görə də bu diyarda əla taxıl məhsulları yetişdirilirdi» (79,18). Fransız missionerləri eyni zamanda qeyd edirlər ki, Şirvanda torpaq sahəsi icarəyə verilir və yetişdirilən məhsulun beşdə biri torpaq sahibinə çatırdı (79, 19).

Azərbaycanın digər ərazilərində də bol buğda, arpa becəri-

lirdi. Təbriz bu sahədə xüsusilə seçilirdi. A.P.Volinskiyə görə, bura Səfəvilər dövlətinin taxıl anbarı hesab edilirdi (77,18). İ.Q.Gerber və A.P.Lopuxin Qubanın Müşkür və Şabran mahallarında taxıl məhsullarının kifayət qədər olduğunu göstərdilər. İstehsal olunmuş taxıl məhsulları yerli əhalinin tələbatını ödəməklə bərabər, qonşu şəhərlərə də ixrac edilirdi. İ.Q.Gerber yazırdı: «Burada (Şabran və Müşkürdə) bir sıra taxıl bitkiləri və əsasən buğda bitir. Şamaxı taxılın böyük hissəsini Şabran və Müşkürdən almaq məcburiyyətində idi. Şabranla Şamaxı dağları arasında olan dar yolla araba ilə getmək mümkün olmadığına görə, taxılı satın almaq üçün hər il dəvə və atlardan ibarət olan böyük karvan oraya gedirdi» (82,88-90; 62,6). XVIII əsrin əvvəllərində Mil-Muğan düzündə də çoxlu əkin sahələrinin olması haqqında səyyahlar xəbər verirdilər (58,99; 113,101).

Kənd təsərrüfatında buğda və arpa ilə yanaşı çəltik əkinçiliyi də mühüm yeri tuturdu. Çəltiyin əkildiyi əsas bölgələr Şirvan, Təbriz və Talış idi (62,70; 79,45; 82,88). Çəltik Azərbaycan əhalisinin əsas yeyinti məhsullarından biri olduğuna görə yerlərdə əkilən bu bitki növü yerli əhalinin tələbatını ödəmirdi. Buna görə də çəltik digər ölkələrdən idxal edilirdi. Çəltiyin alınıb Gilandan Təbrizə aparılmasını C.Bel belə təsvir edirdi: «Onlar (Təbrizlilər) onu (çəltiyi) Gilan əyalətindən alırlar və orada çəltik ağılasıgmaz dərəcədə boldur» (62,70).

Azərbaycanın kənd təsərrüfatında pambıq əkinçiliyinin öz yeri vardır. Qeyd olunan dövrdə pambığın yetişdirildiyi əsas yerlər Bakı və Şirvan əyalətləri idi (141,5;114,32; 55,205). Holland səyyahı Korneli de Brün Şirvanda bol pambıq yetişdirildiyini qeyd edir (68,22). İ.Lerx Kür çayı sahillərindəki kəndlərdə və Abşeron yarımadasındakı Şüvəlan kəndində olarkən yerli əhalinin yetişdirdiyi pambıq sahələrini gözü ilə görmüşdü (111, 21-26).

Azərbaycanda süni suvarma sistemindən geniş istifadə edilirdi. Əkin sahələrini suvarmaq üçün iri çaylardan arx və kanallar çəkilirdi (134,239; 35,122; 119,48) Süni suvarma sistemindən əsasən Şirvanda, Mil-Muğan düzündə, Təbrizdə geniş surətdə istifadə edilirdi (88, 91). Kür çayı ölkəmizin suvarma sistemin-

də əsrlərlə əkin sahələrinin suvarması üçün başlıca mənbələrdən biri olmuşdur. XVIII əsrin birinci yarısında çayın müxtəlif yerlərindən əhali tərəfindən əkin sahələrinin suvarması üçün arxlar çəkilməsinin şahidi olmuş İ.Q.Gerber yazırdı: «Kür çayının sahilində bir-birinin ardınca yerləşən bütün kəndlərdə əkin sahələrini suvarmaq üçün çoxlu arxlar qazılmışdır» (82, 100). XVIII əsrin 30-cu illərində Kür çayı sahilində olmuş İ.Lerx də əhalinin buradan əkin sahələrini suvarmaq üçün arxlar çəkdiyini qeyd edirdi (111, 20). Şirvanın digər ərazilərində də suni suvarmadan geniş istifadə edilirdi. Əsas taxılçılıq bölgəsi olan Qudaba, Müşkürdə və Şabranda dağlardan axan çaylardan suvarma işində istifadə edilirdi (82, 88).

Kənd təsərrüfatında zəfəran istehsalı da mühüm yer tuturdu. Zəfəranın yetişdirildiyi bölgələr Abşeron yarımadası və Dərbənd şəhəri idi.

Abşeron yarımadasının kəndlərində bol zəfəran yetişdirilirdi. Fransız missioner-səyyahları Bakıda və onun ətraflarında zəfəran yetişdirildiyini qeyd etmişlər: «Onun (Bakının) ətrafı yumşaq torpaqlardan ibarətdir və zəfəran ilə çox zəngindir» (111,17). Burada iki növ zəfəran yetişdirilirdi. Mədəni zəfəranı xüsusi olaraq əkirdilər, yabanı zəfəran isə çöldə bitirdi. Keyfiyyətinə görə mədəni zəfəran daha qiymətli sayılırdı (134,5-6). İ.Lerx və C.Kuk da Abşeron yarımadasında bol zəfəran əkildiyinin şahidi olmuşlar (111, 17; 108,94-98).

Dərbənd şəhərində də geniş çeşiddə zəfəran əkilirdi. İ.Lerxin yazdığına görə, Dərbənd şəhərinin iqtisadi həyatında zəfəran böyük rol oynayırdı (111, 8). Zəfərandan nəinki yerlərdə istifadə edilir, habelə Rusiyaya və Şərq ölkələrinə də ixrac olunurdu. Dərbənd şəhəri 1722-ci ildə rus qoşunu tərəfindən işğal edildikdən sonra general-leytenant M.A. Matyuşkinin əmrinə əsasən polkovnik Yunqer yığılmış bir neçə sandıq zəfəranı Sankt Peterburqa göndərmişdi (152, 183). F.İ.Soymonovun yazdığına görə, «1723-cü ildə Dərbənddə 420 funt zəfəran yığılmışdır» (152, 352). Zəfərandan qiymətli bitki kimi müxtəlif məqsədlərlə istifadə edilirdi. Ondan müxtəlif parçaların, xalçaların rənglənməsində, milli xörəklərin hazırlanmasında istifadə olunurdu (87, 25).

XVIII əsrin birinci yarısında Azərbaycan iqtisadiyyatında ipəkçilik əsas yerlərdən birini tuturdu. Hələ erkən orta əsirlərdən Azərbaycan ipəyinə müxtəlif dövlətlərin böyük marağı olmuşdur (86, 1-2). «Azərbaycan ipəyi dünya siyasətinə fəal təsir göstərirdi. Bu qiymətli məhsulu ələ keçirmək məqsədilə Azərbaycanda möhkəmlənmək, bu ölkə ilə birbaşa ticarət əlaqəsi yaratmaq siyasəti bir çox Avropa və Asiya ölkələri arasında toqquşmalara, hətta müharibələrə səbəb olmuşdu» (26, 3).

Şirvan, Şəki, Ərəş, Təbriz, Gəncə, Qəbələ, Ağdaş, Quba Azərbaycanda ipəkçiliyin inkişaf etdiyi əsas yerlər idi.

XVIII əsrin 30-cu illərinin sonlarında – 40-cı illərinin əvvəllərində İranda, o cümlədən Azərbaycanda olmuş ingilis səyyahı C.Elton səyahətnaməsində yazırdı: «İranda şimal əyalətlərində, yəni Azərbaycanda yüksək keyfiyyətli xam ipək istehsal edilir. İranın cənub əyalətlərini, Məshədin ipək manufakturasını və həmçinin Türkiyəni Azərbaycan ipəyi təmin edirdi. Ən çox ipək istehsal edən əyalətlər Gilanda Rəşt şəhəri, Şirvanda Şamaxı şəhəri, Aranda isə Gəncə şəhəri idi. Bunlardan birinci iki əyalət Xəzər dənizinin cənub-qərb sahilində yerləşir, sonuncusu isə onlara bitişikdir» (164,32; 150,59).

Şirvan əyaləti ipəklə zəngin bir bölgə idi. Onun demək olar ki, bütün kənd və şəhərləri ipəkçiliklə məşğul olurdu. A.P.Volinski bu ərazidə ipəkçiliyin yüksək inkişaf etdiyini belə təsvir edir: «Şirvanda əhali daha çox ipəkçiliklə məşğul olurdu. Xüsusilə dəniz və çay kənarında elə kənd tapılmaz ki, orada ipəkçilik inkişaf etməmiş olsun» (77,12).

Şamaxı şəhərində ipək ticarəti ilə məşğul olan, müxtəlif ölkələrdən – Hindistandan, Osmanlı imperiyasından, Rusiyadan və Avropadan gəlmiş tacirlər yaşayırdı (79,23). Xam ipək buradan alınır, xarici ölkələrə ixrac edilirdi. C.Belin yazdığına görə, «bu şəhərlərdə, xüsusilə Şamaxıda xam ipəklə geniş ticarət aparılır, ətraf qəzalardan toplanılan xam ipək ingilislərin və hollandların təsis etdikləri şirkətlər tərəfindən alınır. İpəyin böyük bir qismi isə Hələb şəhərinə göndərilirdi» (62, 60).

Mənbələrin məlumatına görə, yerli əhali ipəyi nəinki xammal kimi satır, habelə ondan müxtəlif parçalar istehsal edirdi. İ.Gerber Şabranda, Qəbələdə və Ağdaşda ipək istehsal edən

müəssisələrin olduğunu qeyd edir (82, 90-96-97). Şamaxı şəhərində belə ipək parçalar toxunurdu. Bu parçalardan müxtəlif yay köynəkləri tikilirdi. İ.Lerx burada olarkən belə köynəklərdən sifariş verildiyini də göstərirdi: «Müxtəlif rəngli – yaşıl qırmızı, göy zolaqlı və gözəl görünüşə malik olan ipək parçalardan başqa şəhərlərdə az parça toxunurdu. Azərbaycanlılar ondan yay köynəkləri tikirdilər. Biz demək olar ki, hamımız belə köynəklər sifariş etmişdik. Onları tez-tez yumaq lazım gəlirdi» (111, 62).

Göstəriləyi kimi Aranın əsas şəhəri sayılan Gəncə şəhəri də ipək istehsalında aparıcı yerlərdən birini tuturdu. Naməlum missionerin səyahətnaməsində məlumat verilir ki, «...Gəncə ipək ticarətində əhəmiyyətli şəhərdir» (141,1). Gəncə şəhərində istehsal olunmuş xam ipək satılmaq üçün bölgədə böyük ticarət mərkəzi olan Şamaxıya gətirilirdi. (111,62).

Azərbaycanın bir sıra yerlərində əlverişli torpaq və iqlim şəraitinin olması bağçılığın və bostançılığın inkişafına imkan verirdi. Mənbələrdə XVIII əsrin əvvəllərində Azərbaycanda bağçılığın və bostançılığın geniş surətdə inkişaf etməsi haqqında xeyli məlumat vardır.

Şirvan bağçılığın və bostançılığın inkişaf etdiyi bir əyalətdir. Burada hər cür meyvə ağacları mövcud idi. Fransız missionerləri bu haqda yazmışlar: «Buranın (Şirvanın) dağ meşələrində və həmçinin düzənlik yerlərində bütün növlərdən olan meyvə ağacları – alma, armud, xırda və fövqəladə dərəcədə şirin gavalı, zoğal, meşə qozu, ərik, turş dad verən şaftalı bitir. Heyvalar fövqəladə ölçüdə iridir, insan başı böyüklüyündə növü olur» (79, 20). Fransız missionerlərinin yuxarıda qeyd edilən məlumatlarını A.P.Volinski də öz səyahətnaməsində təsdiqləyirdi. O da öz növbəsində Şirvanda çoxlu üzüm və hətta Osmanlı əyalətində görmədiyi bol meyvələr haqqında bəhs edir (77,12).

Şirvanda bostançılıq heç də bağçılıqdan geri qalmırdı. Burada əkilən müxtəlif növ tərəvəz bitkilərini fransız missionerləri Fransada yetişdirilən tərəvəz bitkilərilə müqayisə edirlər: «Orada (Şirvanda) tərəvəz meyvə kimi boldur, yemiş və xiyar çox dadlıdır, iridir və insan üçün ziyanlı deyil. Burada mərəşüyüd, ispanaq və ümumiyyətlə, Fransada bitən bütün bostan bitkiləri

yetişdirilir. Çuğundur 3 və ya 4 funt çəkiyə çatırdı. Bəzən burada ağ göbələyə də rast gəlmək olurdu» (79,20).

Səyyahlar Şirvan əyaləti ilə yanaşı Azərbaycanın digər bölgələrində də meyvəçiliyin və bostançılığın inkişaf etdiyini əsərlərində göstərmişdilər. F.İ.Soymonov və İ.Q.Gerber bu barədə məlumat verərkən Dərbənd şəhərini xüsusilə qeyd edirdilər. İ.Q.Gerber Dərbənddə bağçılığın və bostançılığın xeyli inkişaf etdiyini qeyd edərək göstərir ki, «yerli əhali şəhərin hər iki tərəfində kifayət qədər əkin sahələrinə malikdirlər. Hər cür tərəvəz bitkiləri üzüm və digər meyvələr – alma, armud, şaftalı, nar, həmçinin şəhərin yaxınlığında qarpız, yemiş də bitir» (82,86; 152,36-37).

Gəncə də meyvəsi bol olan bir ərazi idi . Burada çoxlu üzüm bağları vardı və üzümdən keyfiyyətli şərab hazırlanırdı (68, 22).

Azərbaycan üzümü şirinliyinə, dadına görə daha məşhur idi. Bu üzümdən əla keyfiyyətli şərab hazırlanırdı. Mənbələrdə Azərbaycan şərabının Avropa şərabı ilə müqayisəsinə dair maraqlı qeydlərə rast gəlirik. Dərbənd üzümündən əla keyfiyyətli şərab hazırlanması haqqında fransız missionerləri bəhs etmişlər: «Avropadakı kimi üzüm yetişdirən üzümçülər bol üzüm yığırlar, əgər yığım zamanı ona onda bir qədər su qarışdırsalar, üzümdən tünd şərab əldə etmək olar. Qara üzüm iki növdür: biri çox balacadır, digəri isə iridir, ağ üzüm isə tumsuzdur» (79,19).

Dərbənd şəhəri rus qoşunları tərəfindən işğal edildikdən sonra I Pyotr yerli üzüm növləri ilə maraqlanmışdı. O, hətta Dərbənd üzümündən keyfiyyətli şərab istehsal etmək məqsədilə macar ustalarını bu işə cəlb etmişdi. F.İ.Soymonovun yazdığına görə, «macar ustaları deyirdilər ki, Dərbənd yaxınlığında torpaq şoran olduğuna görə, üzüm duzlu olur. Ona görə də ondan hazırlanan şərabı macar şərabı ilə müqayisə etmək olmaz» (152,183-184). Lakin digər səyyah - İ.Lerx isə əksinə olaraq Dərbənd üzümündən əla şərab hazırlandığı haqqında məlumat verirdi. Dərbənd şəhərinin hər tərəfinin üzüm bağları ilə əhatə olduğunu qeyd edən İ.Lerx bu üzümdən yüksək keyfiyyətli şərab istehsal edilməsindən bəhs edir. O, yazırdı: «Şərab burqund və şampan şərabını yada salır. Hətta onlardan da

tündür, onu qızdırdıqda spirt kimi yanır» (111, 8).

Dərbənd şəhərindən başqa Şamaxıda da yetişən üzümdən yüksək keyfiyyətli şərab hazırlanırdı. Mənbələr bu şərabın saxlanılması üsulları haqqında də məlumat verirlər. C.Bel yazır: «Şamaxının ətrafında üzüm yetişdirilir. Florensiyada bitki yağının saxlandığı kimi onu (şərabı) böyük küplərdə saxlayırdılar. Onlar (yerli əhali) küpün ağzını möhkəm bağlayaraq öz bağlarında basdırırdılar» (62, 60-61).

Bəhs olunmuş mənbələrdən görüldüyü kimi, Azərbaycan xalqı şərab istehsalında heç də Avropadan geri qalmırdı, əksinə yerli şərab keyfiyyətinə görə Avropa şərabından üstün idi.

Kənd təsərrüfatının ən mühüm sahələrindən biri maldarlıq idi. Şamaxı, Quba, Ərdəbil, Dərbənd, Salyan, Cavad, Qəbələ, Ağdaş, Təbriz başlıca maldarlıq bölgələri idi. Mənbələrdə kənd təsərrüfatının bu sahəsinin xeyli inkişaf etməsi haqqında ətraflı məlumat vardır. Mal-qara həm ev şəraitində, həm də köçmə tərzdə inkişaf etdirilirdi. İ.Gerber Dərbənddən başlayaraq Müşkür, Niyazabad, Şabran, Beşbarmaq, Qəbələ, Ağdaş, Şamaxı ərazilərində maldarlığın inkişaf etdiyini bildirirdi (82,86-96). Köçmə maldarlıq əsasən Muğan düzündə geniş yayılmışdı. Burada məskunlaşmış şəhsevənlər köçmə həyat tərzini keçirdiklərindən əsasən çadırlarda yaşayırdılar. Onlar yay aylarında öz mal-qara sürülərini Təbrizə və başqa yerlərə otarmağa aparır, qış aylarında isə yenidən Muğan düzünə qayıdırdılar (77,12-13; 62,64; 160,15; 82,99). Maldarlıqdan başqa Azərbaycan atçılığı ilə də məşhur idi (77,13). Bu məlumatı İ.Gerber də səyahətnaməsində təsdiqləyir. O, qeyd edir ki, şəhsevənlərin və muğanlıların bütün İranda məşhur olan gözəl atları var idi (82,100).

Azərbaycan nəinki kənd təsərrüfatı məhsulları, habelə faydalı qazıntıları ilə də zəngin olan bir ölkədir. Faydalı qazıntılardan neft və duz hasilatı daha çox olduğuna görə səyyahların səyahətnamələrində nəzərə çarpacaq dərəcədə təsvir edilmişdir.

Abşeron yarımadası neft hasilatının əsas mərkəzi idi (57, 224-232; 13, 34-36). Burada neft qədim zamanlardan hasil edilirdi (129, 4-14). Nadir yanacaq növü olan neftin çıxarılması müxtəlif dövlətlərin bu əraziyə can atmasına səbəb olmuşdur. Bakı şəhərində və onun ətrafında olmuş səyyahlar buranın zə-

ngin ağ və qara neftə malik olduğunu göstərirdilər.

Quyulardan hasil olunan neftdən əldə edilən gəlirin əhəmiyyətini anlayan I Şah Sultan Hüseyn (1694-1722) 1711-ci ildə Bakının neft və duz mədənlərinin xüsusi şəxslərə icarəyə verilməsi haqqında fərman imzalamışdı. (38, 2 cildə, I cildə əlavə, 1077). Bunun nəticəsində şah neftdən küllü miqdarda vergi alırdı. XVIII əsrin əvvəllərində Bakıda olmuş fransız missionerləri Bakının neftlə zəngin olması və ondan əldə olunan gəliri belə qiymətləndirirdilər: «Onun (Bakının) əsas sərvəti faydalı qazıntılardan ibarətdir. Bunları neft çıxarılan quyular təşkil edir ki, şahın ildə neftdən aldığı gəlir 12.000 tümənə (10 min dinara bərabər) və ya 60.000 abbasıya çatır, abbası təqribən 20 suya (fransada frankın iyirmidə birinə bərabər pul), tümən isə 50 livrə (qədim fransız gümüş pulu) bərabərdir» (79,17). Keyfiyyətinə görə neft ağ və qara növə bölünür. Ağ neft daha yüksək qiymətləndirilirdi və baha qiymətə satılırdı. Fransız missionerləri bunun haqqında maraqlı məlumat verir: «Neft bir növ yağdır, su ilə birlikdə çıxarılır, sonra onu ayırır, kanallar vasitəsilə axıdıldılar. O (neft), qara və ağ olur. Ağ neft yüksək qiymətləndirilir, daha yaxşı satılır və ixrac edilirdi. Qara neftdən isə yerlərdə istifadə olunur, əhali ona israfçılıqla yanaşır, onu baş barmağı qalınlığında olan fitildə – lampalarda yandırır» (79,17).

C.Bel və İ.Lerx yerli əhalinin nefti ayırmaq yolu ilə ondan şəffaf rəngli ağ neft almaq bacarığı haqqında səyahətnamələrində məlumat verirlər. İ.Lerx qeyd edir ki, «Əhali nefti ayırmaqla ondan «spirtə» bənzər, ağ neft alır. Neft tez yanır, o, tünd qonur rəngdədir, lakin ayrılarkən sarı rəngə çalır. Ağ neft bir qədər bulanıqdır, lakin ayrıldıqda spirt kimi şəffaf olur və tez alovlanır» (111,31-32; 62,49).

Neft çıxarıldıqdan sonra böyük və dərin anbarlarda saxlanılırdı. Hələ 1683-cü ildə Bakıda olmuş alman səyyahı E.Kempfer neftin saxlandığı anbarları ətraflı şəkildə təsvir etmişdi. Onun təsvirinə görə belə anbarlardan birinin uzunluğu 17 addım, eni isə 7 addım idi. Anbarın hər iki tərəfində oraya düşmək üçün nərdivanlar vardı (102,41).

XVIII əsrin birinci yarısında Bakıda olmuş İ.Lerx və

C.Kuk da neftin böyük və dərin anbarlarda saxlanması haqqında məlumat verirlər. İ.Lerx yazır ki, «işğaldan əvvəlki dövrlərdə neft 15 dərin, daş anbarda saxlanılırdı. Onlardan çoxusu dağılmışdır, lakin anbarlarda hələ də neft və su görmək olar» (111, 32; 108, 94).

Abşeron yarımadasında çıxarılan neft müxtəlif ölkələrə də ixrac edilirdi. Neft dəniz yolu ilə İrana, Orta Asiyaya, Dağıstana, Şimali Qafqaza, Hindistana, Osmanlı Türkiyəsinə, Rusiyaya və hətta Qərbi Avropaya aparılırdı (102,42; 57,227). Tuluqlara doldurulmuş Bakı neftini hər gün at, qatır və gəmi vasitəsilə uzaq şəhərlərə aparılaraq baha qiymətə satılırdı (150,10). İ.Lerx və C.Kukda öz səyahətnamələrində neftin ixrac edilməsindən bəhs edirdilər (111,31; 108,94).

Səyahətnamələrdə neft quyularının sayı və ondan əldə olunan gəlirin miqdarı haqqında qeydlər də vardır.

Azərbaycanın Xəzərsahili vilayətləri Rusiya tərəfindən işğal edildikdən sonra neft quyularının sayı və ondan əldə olunan gəlirin miqdarı xeyli azaldı (82, 99). Bu faktı təsdiq edən İ.Lerx yazır: «İran (Səfəvi) şahı dövründə bu quyuların sayı 52 idi, ona görə də bu məhsulla böyük ticarət aparılırdı, indiki dövrdə isə quyuların yalnız 26-sı saxlanılır» (111,31). Neft quyularının dərinliyi ilə maraqlanmış İ.Lerx bu haqda ətraflı məlumat verir: «Quyuların dərinliyi 20 sajenə (1 sayen – 3 arşına və ya 2,134 metrə bərabər uzunluqla ölçüsüdür) yaxındır, onlardan biri bir qədər zəngindir. Hər gün 500 batman neft verir» (111,32). İ.Lerx 8 sajen dərinliyi olan quyuya da rast gəldiyini qeyd edir. Onun yazdığına görə, general Şipov 90 sajen dərinliyində olan quyuyu tapmışdı (111,32). Burada qara neftə nisbətən ağ neftə daha üstünlük verilirdi. Rusiya işğalı dövründə ağ neft quyularının qorunması işinə unter – zabitlə birlikdə 12 əsgər cəlb edilmişdi. Ağ neft quyularının sayı beş idi (111, 28).

Neftdən küllü miqdarda gəlir əldə edilirdi. Səyahətnamələrdə Səfəvi şahı dövründə əldə edilən gəlirlə Rusiyanın bu əraziləri işğal etdikdən sonrakı gəlir müqayisəli şəkildə göstərilmişdir. Bu müqayisələrdən görüldüyü kimi rus işğalı dövründə neftdən əldə olunan gəlir xeyli azalmışdı. Fransız missionerləri şah dövründə neftdən əldə edilən gəlirin 12.000 tuman, İ.Gerber isə

50.000 rubl və ya 5000 tümən olduğu haqqında məlumat verirlər (79,17; 82,99). F.İ.Soymonov isə ruslar Bakını işğal etdikdən sonra neftdən əldə edilən gəlirin 20.000 rubl və ya 2000 tümən olduğunu göstərir (152,174) İ.Gerberin yazdığına görə, neftdən əldə olunan gəlirin azalmasının səbəbi çar icra orqanlarının tətbiq etdikləri iltizam sistemi olmuşdur (82, 99; 55, 203). Neftdən məişətdə geniş şəkildə istifadə edilirdi. Əhalinin neftdən istifadə etməsindən bəhs edən C.Kuk yazır: «Azərbaycan xalqı və digər qonşu xalqlar onu biz lampada yağdan istifadə etdiyimiz kimi istifadə edirlər və ya ondan yemək hazırlanması zamanı istifadə edirlər. Onu elə çox alırlar ki, hər ailəni artıqlaması ilə təmin edirdi. Tez yandığına görə və yangından qorunmaq üçün onu evin yaxınlığında olan torpaqla örtülü gil qablarında saxlayırlar» (108,101). İ.Lerxin göstərdiyinə görə, Bakı rus qoşunları tərəfindən ələ keçirildikdən sonra hər əsgərə 7 batman, kapitana 50 batman, qərargah zabitinə 100 batman, polkovnikə 130 batman odun əvəzinə işlətmək üçün neft verilirdi (111,15).

Ağ neft müalicə əhəmiyyətinə malik idi. Bu neftdən müxtəlif xəstəliklərin müalicəsində istifadə edilirdi. Ağ neftdən dərman kimi istifadə edilməsini İ.Lerx belə təsvir edirdi: «Neft zərərsizdir, çanaqda və oynaqların ağrısında ondan dərman kimi istifadə edirlər. Mən ağ nefti oynaqların ağrısı zamanı və daş xəstəliyinə qarşı stəkanla, şərab kimi içildiyini görmüşəm, xəstələr özlərini yaxşı hiss edirlər» (111,14). C.Kuk da bura gəlmiş rusların ağ neftdən müxtəlif xəstəliklərin müalicəsi üçün istifadə etmələri haqqında məlumat verir: «Ağ neft Abşeron yarımadasında da vardır. ... Ruslar onu ürək xəstəliyinin müalicəsi üçün dərman kimi içirlər, lakin o (insanı) sərxoş edir. Deyirlər ki, ondan öskürəyə, sinə xəstəliyinə, baş ağrısına və zöhrəvi xəstəliyə qarşı istifadə etmək olar. O (neft), sınıq, qıcolma, oynaq və digər xəstəliklər üçün yararlıdır, lakin onu yalnız ağrıyan yerə tətbiq etmək lazımdır. O (neft), qanın tərkibinə tez daxil olur və qısa müddətli, güclü ağrı baş verir» (108,101-102).

Neftdən müxtəlif növ parçalardan ləkələri təmizləmək üçün də istifadə edilirdi. C.Kukun məlumatına görə, «O (neft), həmçinin ipək və yun parçalardan yağlı ləkələri təmizləmək üçün

spirt xüsusiyyətinə malikdir» (108,101-102).

Abşeron yarımadası duz istehsalı ilə də məşhur idi. Duz Bakı yaxınlığındakı göllərdən hasil edilirdi. Yüksək keyfiyyətli duz yarımadaının qərb sahilində yerləşən Masazır gölündən yığılırdı (57, 203-204).

XVIII əsrin əvvəllərində Azərbaycanda olmuş fransız missionerləri Bakıda hasil edilən duzun keyfiyyətinin Fransada istehsal edilən duzla eyni olduğunu göstərərək yazırdılar: «Duz bir gölün duzlu suyundan Fransada dəniz suyundan əldə olunduğu kimi hasil edilir» (79, 6). İ.Gerberin məlumatına görə, «duz Bakı yaxınlığında bir neçə göldən əldə edilir, o, günəşin istisindən keçirilməklə hasil edilir» (82,98). İ.Lerx də Novxanı kəndi yaxınlığında 5 verst (1,06 bərabərdir) ərazini əhatə edən göldən duz hasil olduğunu qeyd edir (111, 12).

XVII əsrin 80-cı illərinin əvvəllərində Bakıda olmuş alman səyyahı E.Kempfer öz əsərində duzun yığılması üsulları və ixrac edilməsi haqqında ətraflı şəkildə bəhs etmişdir. Onun məlumatına görə, «əhali duzu ağac alətin köməyi ilə qazıb təmizləyir, onu bellə götürür, arabalara yükləyir və gölün qərb sahilinə gətirirdilər. Buradan duz arabalarla və dəvələrlə Bakıya, digər şəhərlərə aparılırdı. Duz Bakıdan dəniz yolu ilə Həştərxana, İrana və digər ölkələrə ixrac edilirdi» (102,52). Səyyahların məlumatından göründüyü kimi, Azərbaycan nefti kimi duzu da tanınırdı və xarici ölkələrə də satılırdı.

Azərbaycan zəngin balıq ehtiyatına malik olan bir ölkədir. Balıqçılıq da ölkənin iqtisadiyyatında müəyyən rol oynamışdır. Salyanda və Cavadda Kür çayı sahilində balıq vətəgələri yerləşirdi (71, c.1, 91). Buradan bol balıq tutulub, satılırdı. Qeyd edilən vətəgələrdən gəlir əldə etmək üçün şah onları iltizama vermişdi. Bu haqda İ.Gerber yazır: «Salyanda balıq tuturdular. İran (Səfəvi) şahı dövründə balıq vətəgələri 15.000-rubla iltizama verilmişdi» (82,100).

Kürlə Araz çayının qovuşduğu yerdə olan Cavadda nadir balıq kürüsü, nəvə balığı əldə edilirdi və bu məhsullar müxtəlif ölkələrə ixrac olunurdu. Azərbaycanın balıq kürüsü bütün Şərqi ölkələrində məşhur idi və xəzinəyə çoxlu mənfəət gətirirdi. Bu haqda fransız missionerləri daha ətraflı məlumat verirdilər:

«Cavad böyük kənddir, Arazla Kürün qovuşduğu yerdən yarım kilometr aralıda yerləşir. Orada, 400 tükənə iltizama verilmiş (vətəgədə) bol balıq tutulurdu. O (balıq), noyabrın əvvəllərindən martın sonuna qədər tutulurdu. Başqa aylarda balıq nadir hallarda ələ düşür. Balıqçılar əsasən nəərə və kürü balığına daha çox fikir verirdilər. «Kavlar» adlanan kürü balığı qurudulmuş halda demək olar ki, bütün Şərqdə satılırdı. Kürüsüz nəərə balığı «uzunburun» adlanır (79, 40).

Azərbaycanda tutulmuş balıq həm ölkə daxilində, həm də xarici ölkələrdə yaxşı satılırdı. İ.Gerberin yazdığına görə, Şirvan əhalisi Salyanda tutulmuş balıqla təmin olunurdu (82, 100).

Azərbaycanın iqtisadi həyatında şəhər ticarəti və sənətkarlığı böyük rol oynayır. Azərbaycan şəhərləri Asiyadan Avropaya gedən ticarət yolu üzərində yerləşdiyinə görə müxtəlif dövlətlərin diqqət mərkəzində idi. Burada dünyanın hər yerindən gəlmiş tacirlərə və işgüzar adamlara rast gəlmək olardı. Şamaxı, Təbriz, Dərbənd, Gəncə, Bakı, Ərdəbil Azərbaycanın ən mühüm şəhərləri idi (57,194-264; 13,34-43). Lakin XVIII əsrin birinci yarısında baş vermiş siyasi hadisələr Azərbaycan şəhərlərini güclü dağıntıya məruz qoymuş və şəhər iqtisadiyyatını dağıtmışdı. Mənbələrdə həmin şəhərlər, onların ümumi görünüşü, beynəlxalq ticarətdə tutduqları mövqeyi, əhalisi və s. haqqında xeyli məlumatlar vardır.

Səyyahların yazdığına görə, XVIII əsrin birinci yarısında Azərbaycan şəhərləri arasında Şamaxı şəhəri mühüm yer tuturdu. Şəhər beynəlxalq miqyasda tanınan ticarət mərkəzi idi. Şəhərdə müxtəlif dövlətlərdən gəlmiş işgüzar adamlar yaşayırdılar. Şamaxı bu baxımdan səyyahları çox maraqlandırmışdı.

XVIII əsrin əvvələrində Şamaxıda olmuş Holland səyyahı Korneli de Brün onun ümumi mənzərəsini belə təsvir edirdi: «Şamaxı şəhəri dağın ətəyində yerləşir, əhatə dairəsi 4 lyeyə (franqsada təqribən 4,5 km bərabər uzunluq ölçüsü) bərabərdir, 35 il əvvəl divarlarını zəlzələ dağıtdığına görə şəhər tamamilə açıqdır. Orada (Şamaxıda) gözəl binaların olmağına baxmayaraq, məscidlər çoxdur, onların hamısı kiçikdir və hündür deyildi, şəhərin ətrafından görünür. Bu şəhərdə evlər yastı damlıdır, daşdan və ya torpaqdan tikilmişdir. Görünüşü pisdir, əksə-

riyyəti alçaqdır və damına əl ilə toxunmaq mümkündür. Onlardan ən yaxşılarının içərisi təmizdir, xalça və digər əşyalarla bəzədilmişdir» (68,19-20). C.Bel isə Şamaxının ümumi mənzərəsi ilə bərabər buranın əhalisinin etnik tərkibi haqqında da məlumat vermişdir. O, yazırdı: «Şamaxı şəhəri 40-cı şimal enində yerləşir. O, qədimdə Midiyanın bir hissəsini təşkil edirdi. Hazırda isə «Şirvan» adlanan böyük bir əyalətin paytaxtıdır. Şəhər dağın ətəyində amfiteatr şəklində salınmışdır. O, (Şamaxı) böyükdür. Lakin canişinin (bəylərbəyinin), hakimin və bəzi varlı tacirlərin evlərindən başqa (şəhərdə) evlər pis tikilmişdir. Onun küçələri dar və əyridir. Şəhərin əsas əhalisini aranıqlar (azərbaycanlılar) təşkil edirdi. Orada habelə varlı gürcülər və ermənilər vardı. Yerli əhali türk dilində, məmurlar isə fars dilində danışır» (62,59; 79, 23). Mənbələrdə bu şəhərin əhalisinin sayı haqqında məlumat verilməmişdir. Lakin Şamaxı əhalisinin çox olması haqqında mülahizə yürütmək olar. C.Belin belə bir məlumatı maraqlıdır ki, 1717-ci ildə yoluxucu xəstəlik nəticəsində 8 ay ərzində Şamaxıda və onun ətraflarında 70.000 insan vəfat etmişdi (62,124). Həmin dövrdən bəhs edən digər bir məlumatda Şamaxı şəhərində 7.000-ə yaxın evin olduğu qeyd olunur (79, 23).

Şamaxının ümumi mənzərəsi ürəkəçən şəkildə olmasa da o, ticarətin qaynar məntəqəsi idi. F.Əliyev bunu təsdiq edərək qeyd edir ki, «Şamaxı şəhəri yalnız Azərbaycanda və Zaqafqaziyada deyil, habelə beynəlxalq miqyasda aparılan ticarətdə əhəmiyyətli rol oynayır» (79,37). Burada müxtəlif ölkələrdən gəlmiş tacirlərə rast gəlmək olardı. Şəhər bazarlarında həm qərb, həm də şərq ölkələrindən gətirilən mallar satılırdı. XVIII əsrin əvvəllərində Şamaxıda olmuş fransız missionerləri bunun haqqında yazmışlar: «Şamaxıda ticarət mərkəzi kimi özünə layiq möhtəşəm evlərin və gözəl məscidlərin olmamasına baxmayaraq, bu şəhər böyük ticarət mərkəzidir və Moskvadan, İrandan gətirilən malların saxlandığı yerdir. Burada moskvalıların (rusların) karvansarayları və ya dükanları vardır. Onlar öz ölkələrindən buraya qalay, mis, xəz və s. gətirirdilər. Tatarlar isə (Şamaxıda) at və qul satmaqla məşğuldurlar» (79,23).

Şamaxı şəhəri yalnız Rusiyadan deyil, habelə Avropa ölkə-

lərindən-İsveçrədən, Hollandiyadan və Şərqi ölkələrindən gəlmiş tacirlərin görüş yeri idi (79,30). Əcnəbi tacirlər Şamaxının xam ipəyi ilə maraqlanırdılar. Əsas ticarət obyektini xam ipək idi. C.Bel Şamaxıda əsasən xam ipəklə və pambıqla ticarət edildiyini göstərirdi (62,60). Şamaxıda dəri ilə də ticarət aparılırdı. Tülkü dərisi bu sahədə daha məşhur idi. Bu haqda fransız missionerləri yazmışlar: «Ev heyvanlarından başqa meşələrdə çoxlu vəhşi donuz, maral, tülkü, canavar vardı. Şamaxıda xeyli tülkü dərisi satılırdı. Bu dərilər alınıb Həştarxana və Ərzuruma aparılırdı» (79, 21).

Lakin böyük ticarət mərkəzi olan Şamaxı şəhəri XVIII əsrin birinci yarısında iki dəfə dağıntıya məruz qalmışdı. Birinci dəfə 1721-ci ildə Hacı Davudun başçılığı ilə üsyançılar şəhəri ələ keçirərək ona böyük ziyan vurmuşdular. İşgüzar adamların malları qarət edilmiş və ticarət tənəzzülə uğramışdı. Şamaxının üsyançılar tərəfindən ələ keçirilməsinə qədər və bundan sonrakı vəziyyətini müqayisə edən İ.Gerber yazırdı: «İran (Səfəvi) (şahı) dövründə burada böyük ticarət aparılırdı, ipək zavodları və manufakturalar var idi. (Burada) hər cür bahalı parça, xalça toxunur və digər (şeylər) düzəldilirdi. Buraya (Şamaxıya) iranlılardan, ruslardan, türklərdən, hindlilərdən, ermənilərdən və digər xalqlardan olan əcnəbi tacirlər də ticarət etməyə gəlirdilər və (burada) yaşayırdılar. Onlar Şamaxıda böyük var-dövlət yığmışdılar. Yerli əhali də təmin olunur və varlanırdı. Lakin indi hər şey dəyişmişdir. Üsyançılar bütün şəhəri, manufakturanı və ticarəti dağıtmış, yerli əhalini öldürmüş və sağ qalanları isə qovmuşlar. İndiki yerli üsyançı əhali ticarətə meyl etmir və (onlar) şəhərin qarət edilməsi zamanı böyük sərvət əldə etmişlər» (82, 94).

Şamaxı şəhəri ikinci dəfə daha böyük fəlakətlə üzləşmişdi. 1734-cü ildə Nadir xanın hücumu zamanı şəhər tamamilə dağıdılmış, əhalisi ilə «Yeni Şamaxı» adlanan Ağsuya köçürülmüşdür (111,35: 108.139). Köhnə Şamaxı əvvəlki ticarət mərkəzi kimi əhəmiyyətini itirmiş və bu funksiya Yeni Şamaxıya keçmişdir. Lakin Yeni Şamaxı da 1743-ci ildə Şirvanda baş vermiş üsyan zamanı Nadir Şahın qoşunları tərəfindən dağıdılmış, ticarətə böyük zərbə dəymişdi. Bunun şahidi olmuş

İ.Lerx yazırdı: «Şəhərdə tacirlər üçün üç xarab karvansara tikilmişdi. O zaman qarışıqlıq üzündən və ölkənin hər yerində olduğu kimi burada da həddindən artıq pul (kömürük) alındığından Yeni Şamaxıda tacir az idi» (112,61). Bütün bu zərbələrə baxmayaraq, əhali təsərrüfatın əsasını təşkil edən sənətkarlıq və ticarətdən əl çəkməmişdi. Belə ki, İ.Lerx şəhərdə ipəkçi, toxucu, misgər, sərrac, başmaqçı, nəqqaş dükanlarında qızgın iş getməsi haqqında məlumat verirdi (112, 62).

XVIII əsrin birinci yarısında siyasi vəziyyətin qeyri-sabitliyi, ticarət yollarının təhlükəli olması buraya digər ölkələrdən tacirlərin gəlməsi işini çətinləşdirdi. Nəticədə Şamaxı şəhərinin beynəlxalq ticarətdə əhəmiyyəti azalmışdı. Şəhər ona dəymiş zərbdən uzun müddət ərzində dirçələ bilmədi.

XVIII əsrin birinci yarısında Azərbaycan şəhərləri arasında Gəncə də ticarət və sənətkarlıq mərkəzi kimi şöhrət qazanmışdı. Gəncə əsrlər boyu Qarabağ bəylərbəyliyi mərkəzi olmuşdur. Bu şəhər özünün gözəlliyi və böyüklüyü ilə ölkədə özünəməxsus yeri tuturdu. XVII əsrin sonlarında Gəncə şəhərində olmuş səyyah Avriq Filip onu «İranda (Səfəvilər dövlətinin) ən böyük və gözəl şəhərlərindən biri» adlandırmışdır (37,1). 1703-cü ildə Azərbaycanda olmuş digər səyyah Korneli de Brün Gəncə şəhərinin böyük və zəngin olmasını ətraflı şəkildə təsvir etmişdir. O, Gəncəyə valeh olduğunu gizlətməyərək yazırdı: «... Gəncə şəhəri Şamaxıdan 50 lyö aralıdır. Gəncə Şamaxıdan dörd dəfə böyükdür, (şəhərdə) əksəriyyəti iki mərtəbədə ibarət olan çoxlu daş ev, yaraşlıq, geniş küçələr, gözəl bazarlar, böyük karvansaralar və bəylərbəyinin geniş sarayı vardır, şəhərin içərisindən gözəl çay axır, (Gəncədə) çoxlu bağlar, yaxşı şərab, həddindən artıq meyvələr mövcuddur. Akasiya, sərvi və şam ağacları bitir. Gəncəni İranda (Səfəvilər dövlətinin) ən əhəmiyyətli şəhərlərindən biri hesab etmək olar» (68, 23).

Lakin səyyahların əsərlərində Azərbaycan şəhərlərinin əhalisi haqqında məlumat verilmir. Bu, Gəncə şəhərinə də şamil edilir.

Gəncə dəmir, mis, qurğuşun, duz və s. kimi faydalı qazıntılarla zəngin idi. Buradan həm metal məmulatı, həm xammal,

həm də hazır əmtəə xarici bazarlara ixrac edilirdi (39, 47). Gəncə öz ipəyi ilə də məşhur idi. A.P.Volinski Azərbaycanda olarkən Gəncə tacirlərindən biri ona Gəncədə heç də Şamaxıdan az ipək istehsal edilmədiyini söyləmişdi. Tacir bildirmişdi ki, Gəncə tacirləri ildə xaricə 100 tay ipək göndərirdilər(14, 41). Lakin əsrin 20-30-cu illərində Azərbaycanda cərəyan etmiş siyasi hadisələr Gəncə şəhərinə və onun ticarətinə mənfi təsir göstərmişdir. 1735-ci ildə Gəncədə olmuş səyyah Şneze şəhəri acınacaqlı vəziyyətdə görərək yazırdı: «Gəncə (əvvəllər) böyük şəhər olmuşdur. Lakin hazırda o, çox dağılmışdır. (Şəhərdə) yalnız dağılmış evlər və karvansaralar gözə dəyirdi» (68,126).

XVIII əsrin birinci yarısında Bakı Azərbaycan şəhərləri içərisində özünəməxsus mövqeyə malik olmuşdur. Bakı Xəzər sahilindəki əlverişli limanda yerləşmişdi. Səyyahlardan Korneli de Brüin, İ.Lerx, C.Kuk öz əsərlərində bunu təsdiq edirlər (68,51; 111,13; 108, 93). Bakı şəhəri haqqında S.Aşurbəylinin əsərlərində (54; 57) ətraflı məlumat verildiyinə görə burada mənbələrin həmin şəhər haqqında yazdıqları ilə kifayətlənəcəyik.

Bakının ümumi mənzərəsini təsvir edən İ.Gerber onun ikiqat divarlarla əhatə olduğunu qeyd edir (82,97; 111,13). F.İ.Soymonovun qeyd etdiyi kimi, Bakıdan neft, duz, zeytun, zəfəran və digər məhsullar ixrac olduğuna görə, Bakı limanı ticarət məqsədilə bu şəhərə gələn gəmilərlə dolu olurdu (152,43).

Bakı şəhəri atəşpərəstliyin mərkəzlərindən biri idi. Suraxanı kəndində Atəşgah yerləşirdi (12, 38-39). Hər il Hindistandan buraya atəşpərəstlər ibadətə gəlirdilər. İ.Lerx və C.Kuk Bakıda olarkən Atəşgaha getmiş və oda sitayət edənlərin həyat tərzini tanış olmuşlar (111, 27-28; 108, 97-99).

XVIII əsrin birinci yarısında Azərbaycanın ən böyük şəhəri Təbriz hesab olunurdu. Təbriz özünün tutduğu coğrafi və strateji mövqeyinə görə Şərqi ilə Qərbi arasında yeganə rahat yol, məntəqələrdən biri idi (13, 42). Mənbələr bu şəhərin böyüklüyündən və zənginliyindən xeyli bəhs etmişlər. Hələ XVII əsrin 70-ci illərində Təbrizdə olmuş səyyah Jan Şarden səyahətnaməsində şəhərin ümumi mənzərəsi, evlərinin və əhəlinin sayı haqqında ətraflı şəkildə bəhs etmişdir. O yazmışdı: «Şübhəsiz-

dir ki, Təbrizin gözlərimiz önündə canlanan mənzərəsi onun haqqında yüksək fikir yaradır. Bu həqiqətən də böyük və nəhəng şəhərdir. Bu, mövqeyinə, böyüklüyünə, zənginliyinə və əhalisinin sayına görə Səfəvilərin ikinci şəhəridir. O, ... dağın ətəyindəki düzənlikdə yerləşir. ...Onun nə divarları, nə də müdafiə istehkamları vardır. Şəhər doqquz məhəlləyə bölünmüşdür» (32,71-72). Daha sonra onun yazdığına görə, «Təbrizin 15 min evi və 15 min dükkanı vardı... Təbrizdə çoxlu saraylar, cazibədar binalar görmədim. Lakin Asiyanın digər şəhərlərində olduğu kimi burada da kifayət qədər bazar vardır» (32, 72).

J.Şarden Təbriz əhalisinin 550 min nəfərdən ibarət olduğunu göstərir. O, sonra qeyd edir ki, bəzi adamların dediyinə görə, onun əhalisinin sayı bir milyon yüz mindən çoxdur (32,72).

XVIII əsrin birinci yarısında da Təbriz özünün əvvəlki böyüklüyünü və zənginliyini saxlayırdı. 1717-ci ildə Təbrizdə olmuş A.P.Volnski şəhərdə daşdan və palçıq kərpicdən tikilmiş 36.000-ə yaxın evin olduğunu qeyd edirdi (77,17). C.Bel isə Təbriz şəhərinin ümumi mənzərəsini belə təsvir edir: «Təbrizin küçələri dar və əyridir, evlər günəşin altında qurudulmuş palçıqdan və doğranmış saman qarışığından düzəldilmiş kərpicdən tikilmişdir. Evlərin döşəməsi xalça və palazla örtülmüşdü. Varlıların saraylarının qarşısında kərpicdən tikilmiş dörd künc otaqlar vardı» (62, 69).

Lakin böyük və zəngin olan Təbriz şəhəri 1721-ci ilin martın 26 -da baş vermiş zəlzələ nəticəsində böyük dağıntıya məruz qalmış və xeyli insan tələf olmuşdu. Missioner səyyah Y.T.Kruşinskiyin yazdığına görə, zəlzələ zamanı 90 min adam həlak olmuşdur (22, 50). Digər səyyah C.Hanvey isə bu zəlzələ zamanı 100.000-ə yaxın insanın həlak olduğunu qeyd edirdi (160,76). Səyyahların göstərdikləri rəqəmlərdən göründüyü kimi Təbriz şəhəri həm böyük, həm də əhalisi çox olan bir şəhər olmuşdur.

Təbriz şəhəri zəlzələdən sonra da öz gözəlliyini və böyüklüyünü saxlayırdı. C.Hanveyin qeyd etdiyinə görə, «Zəlzələ nəticəsində şəhərin böyük hissəsinin dağılmasına baxmayaraq, o Şərqin ən gözəl şəhərlərindən biri kimi qalırdı» (160,76).

Təbriz şəhəri iqtisadi cəhətdən də zəngin idi. Dövlət buradan külli miqdarda mənfəət əldə edirdi. A.P.Volnski yazırdı:

«İranda (Səfəvilər dövlətində) ən zəngin vilayətlərdən biri Təbrizdir. Ticarət məqsədilə Təbrizə böyük karvanlar, xüsusilə Türkiyədən çoxlu tacirlər gəlirdi. Təbriz şəhəri daxil olmaqla dövlət bu vilayətdən hər il 100.000 tükən, rus pulu ilə 1.000.000 rubl gəlir əldə edirdi» (77, 18).

Təbrizin iqtisadi həyatında tikinti materialları istehsalı da böyük yer tuturdu. Şəhərin ətrafında mərmər karxanaları vardı. I Pyotr Xəzərsahili ərazilərə yürüş ərəfəsində Azərbaycanın digər sərvətlərlə bərabər tikinti materialı olan mərmərlə də marqlanmışdı (114, 17).

Hələ XVII əsrin 70-ci illərində Təbrizdə olmuş səyyah J.Şarden mərmər karxanalarının ətraflı təsvirini vermişdir. O, qeyd edirdi ki, «şəhərin ətraflarında ağ mərmər hazırlayan böyük karxanalar mövcuddur. Orada şəffaf-ağ mərmər növü vardır. Deyilənlərə görə, şəffaf-ağ mərmər yavaş-yavaş donan mineral bulaqların suyunun təsiri altında əmələ gəlir» (32, 76).

A.P.Volinski və C.Bel də J.Şardenin mərmər haqqındaki fikrini təsdiqləyirlər. Onlar səyahətnamələrində mərmərdən ətraflı surətdə bəhs etmişlər. A.P.Volinski yazır: «Təbrizdən 3 günlük məsafədə bataqlıq var. Burada mərmər əmələ gəlir. Mən eşitmişəm ki, yay aylarında daş böyüklüyündə quyu qazır, onun içərisini mahud ilə kip örtür, bataqlığa su buraxırdılar. Bir neçə vaxtdan sonra (su) daşa çevrilirdi. Həmin daş mən özüm görmüşəm» (77,18). C.Bel habelə qeyd edir ki, «Təbrizdən dörd və beş mil aralı düzənlikdə yerləşən Rəşt çayına kiçicik çaylar axır. Bu çayların suyu mərmər əmələ gətirir. Əhali onu (mərməri) özünə lazım olan ölçüdə kəsir» (62, 71).

Mərmər tikinti üçün əvəzsiz material idi. Əhali onu lazımı qaydada əldə etdikdən sonra evlərin tikintisində istifadə edirdi.

XVIII əsrin birinci yarısında ölkənin əhəmiyyətli şəhərlərindən biri də Dərbənd idi. O, həm də ticarət mərkəzi olmuşdur. Şəhər müxtəlif ölkələrdən gəlmiş iş adamları ilə dolu idi (82, 86). Dərbənd şəhəri dəniz kənarında yerləşirdi. Holland səyyahı Korneli de Brüin Dərbənd şəhərini belə təsvir edir: «Dərbənd şəhəri dənizin qərb sahilində yerləşir, dairəvi sahəsi bir yarım lüdüdür. Dağdan dənizə qədər üç qapı var, lakin yalnız

ikisi açılır, şəhər daş divarlarla müdafiə olunurdu» (108,1). Səyyahların məlumatına görə, «Dərbənd şəhəri yuxarı, iki hissədən ibarət olan orta və dənizkənarı olmaqla dörd hissəyə bölünmüşdü. Yuxarı hissədə sultanın evi yerləşirdi, digər iki hissədə yerli əhali yaşayırdı. Burada çoxlu məscid və karvansaralar vardı. Dənizkənarı hissədə heç kim yaşamırdı» (82,86; 152,37).

Dərbənd şəhəri dəniz kənarında yerləşsə də limanı əlverişsiz idi. Sualtı daşlar, qayalar burada gəmilərin dayanmasına maneçilik törədirdi (82, 86).

XVIII əsrin birinci rübündə Dərbənd şəhərini səfəvi şahları tərəfindən təyin edilmiş sultan idarə edirdi. Sultanın 600 nəfər süvarisi və 1000 nəfər piyada qoşunu vardı (82,85). Lakin dərbəndlilərin hamısı hərbi işi yaxşı bilirdi və lazım gəldikdə 5000-ə qədər döyüşçü toplanırdı (113,30).

Ticarət mərkəzi kimi şöhrət qazanmış Dərbənd də digər Azərbaycan şəhəri kimi siyasi vəziyyətin dəyişməsinin qurbanı oldu. 1741-1743-cü illərdə Nadir şahın Şimali Azərbaycana və Cənubi Dağıstana yürüşü zamanı Dərbənd şəhəri güclü dağıntıya məruz qalmış və əhəlinin vəziyyəti ağırlaşmışdı.

Ərdəbil, Quba, Salyan, Lənkəran, Astara, Cavad şəhərləri də XVIII əsrin birinci yarısında sənətkarlıq və ticarət mərkəzləri idi. Lakin mənbələrdə həmin şəhərlər haqqında məlumat çüzdür.

Azərbaycanın iqtisadi həyatı və şəhərləri XVIII əsrin birinci rübündə hələ də kifayət qədər yüksək inkişaf səviyyəsində idi. Lakin səyahətnamələrdən göründüyü kimi, sonrakı siyasi hadisələr Azərbaycanın iqtisadi həyatına böyük zərbə vurdu.

Səyahətnamələrin təhlilindən belə nəticə çıxır ki, Azərbaycan iqtisadiyyatının əsas sahələri olan kənd təsərrüfatı, bağçılıq, bostançılıq və digər sahələr XVIII əsrin birinci rübündə müəyyən inkişaf səviyyəsində idi. Beynəlxalq ticarətdə böyük rol oynayan Azərbaycan təbii sərvətləri- xam ipəyi, nefti və duzu ilə şöhrət tapmışdı. Xüsusilə xam ipəyi əldə etmək üçün Qərb və Şərq ölkələrindən iş adamları Azərbaycana axışırdı. Ticarət yolu üzərində yerləşdiyinə görə ölkənin şəhərləri dövrün Şərq ölkələrinin şəhərlərindən heç də geri qalmırdı.

Azərbaycanın strateji mövqeyi, təbii sərvətləri, əlverişli

coğrafi şəraiti ilə bağlı bir sıra iri dövlətlərin siyasi maraqlarının burada toqquşmasına gətirib çıxarmışdı. XVIII əsrin birinci yarısında Azərbaycanda olmuş rus və Qərbi Avropa səyyahları bütün bu məsələləri məharətlə təsvir etmişlər. Səyyahların əsərlərindən məlum olur ki, Azərbaycanın iqtisadi həyatında baş verən inkişaf və tənəzzül daha çox siyasi vəziyyətlə bağlı olmuşdur.

III FƏSİL

XVIII ƏSRİN İKİNCİ YARISINDA AZƏRBAYCANDA SIYASI VƏ İQTİSADI VƏZİYYƏT

3.1. Siyasi vəziyyət

XVIII əsrin 40-cı illərin sonlarında (1747-ci ildə) Nadir şah öldürüldükdən sonra onun silah gücünə yaratdığı dövlət dağıldı. «Həmin dövrdə Azərbaycan əsr yarım əvvəl itirdiyi müstəqilliyi yenidən əldə edir, lakin tarix səhnəsində vahid bir dövlət kimi deyil, müstəqil və yarıməsli xanlıqlardan ibarət olub, siyasi və iqtisadi pərakəndəliyə məruz qalmış ölkə kimi çıxış edir» (12, 3).

XVIII əsrin ikinci yarısında Azərbaycan ərazisində 20-yə yaxın xanlıq yaranmışdı. Xanlıqlar haqqında tarixşünaslığımızda kifayət qədər tarixi əsər mövcuddur (34; 35; 40; 9; 12; 120; 123; 136).

Lakin səyahətnamələrdə xanlıqlar dövrü tarixi haqqında qiymətli məlumat verildiyindən, monaqrafiyada onların bu məlumatlarını digər mənbələrlə müqayisəli şəkildə təsvir etməyə çalışmışıq.

Azərbaycan xanlıqları İran təcavüzünə, təzyiqinə qarşı mübarizə şəraitində yaranırdı. Hər bir vilayətdə yerli hakimlər tərəfindən hakimiyyət ələ keçirilir və həmin vilayətlərdə birbirindən asılı olmayan siyasi qurumlar meydana çıxırdı (59,154).

Xanlıqların yerləşdiyi ərazini «Aderbican» adlandıran S.D.Burnaşov bu bölgənin yerləşdiyi sərhədləri belə təsvir edirdi: «Aderbican» adı altında olan torpaqların indiki vəziyyəti – şimaldan başlayaraq Gürcüstanla, şərqdən Xəzər dənizi, cənubdan Arazdan yarım günlük məsafədə yerləşən Gilan vilayətilə, qərbdən Türkiyə ilə sərhəddir» (69,1). Eyni zamanda S.D.Burnaşov xanlıqları müstəqil və asılı, güclü və zəif qruplara bölürdü (69,1).

Azərbaycan xanlıqları içərisində öncə yaranmış güclü siyasi qurum Quba xanlığı idi. Digər xanlıqlara nisbətən bu siyasi qu-

rumun tarixi daha qədimdir. Xanlığın yaranması və onun hakimləri haqqında rus səyyahı yazırdı: «İran (Səfəvi) dövlətinin burada «xan» titulu daşıyan hakimləri vardı. Quba xanlığının sonuncu sülaləsi Xudat qalasının əsasını qoymuş Əhməd xanın törəmələridir. Bu kiçik xanlığın kiçik mərkəzində Əhməd xanın xələfləri, oğlu Həsənəli və sultan Əhməd xan yaşayırdı. Sultan Əhməd xan XVIII yüzilliyin əvvəllərində Dağıstanda və Şirvanda ümumi qarışıqlıq zamanı qayınatası tərəfindən öldürülmüşdü. Sultan Əhmədin kiçik yaşlı oğlu, varisi Hüseyinli xan dağlara aparılmış və orada tərbiyə olunmuşdu. Sonra məşhur Nadir şahın himayəsi altında Quba taxtına əyləşmişdi» (64, 123).

Quba xanlığının ilk mərkəzi Xudat qalası olmuşdur (59, 154). Lakin Nadir şahın ölümündən sonra ümumi çaxnaşmadan qorxan Xudat əhalisi özlərinin kiçik mərkəzini tərk edərək indiki Qubanın yerləşdiyi əraziyə köçdü və bu zamandan Qubanın əsası qoyuldu (64,172). Lakin son dövr tədqiqatları sübut etmişdir ki, Quba xanlığının ilk mərkəzi heç də Xudat qalası deyil, əvvəldən Quba şəhərinin özü olmuşdur (27,35-37; 122,102-103)

Hüseyn Əli xanın dövründə Quba xanlığı müstəqilləşdi. M.Biberşteynin məlumatına görə, Quba xanlığı «Rubas və Ataçay çayları arasında yerləşən Şirvanın bir hissəsini əhatə edirdi və Ləzgistan dağları içərisində ən gözəl və əhalisi çox olan dövlətdir. Quba şəhəri onun mərkəzidir» (66, 13).

Hüseyn Əli xanın ölümündən sonra onun oğlu Fətəli xan (1758-1789) hakimiyyətə gəldi. Fətəli xan dövrünün görkəmli dövlət xadimi olmuşdur. Onun güclü bir şəxsiyyət olması səyyahların da nəzərindən qaçmamışdı. S.Q.Qmelin səyahətnaməsində onun haqqında ətraflı məlumat verərək yazırdı: «Fətəli xan Hüseyn Əli xanın oğludur. Hüseyn Əli xan Nadir şahın dövründə Quba şəhərini idarə edirdi. I Pyotr bu ərazidə olarkən o, bu qəzanın hakimi təyin edilmişdi. Ölümündən sonra torpaqları oğlu Fətəli xan üçün vərəsə qalmışdı. Onun 30-a yaxın yaşı vardı» (84, 23). Fətəli xan dərin ağıla malik olan, igid, bacarıqlı və yorulmaq bilməyən bir şəxsiyyət olmuşdu (72, 203). O, xanlığın hüdudlarında güclü ha-

kimdiyyətə malik idi. S.Q.Qmelin onun hakimiyyətini belə səciyyələndirir: «Onun hakimiyyəti qeyri-məhdud olmuşdu. Əsarəti altında olduğu bütün şəhərlərdə bağları və əkin sahələri vardı. Gəlirini dəqiq təyin etmək mümkün deyildi, çünki o, vergini vəziyyətə müvafiq surətdə yığırdı. Vergi mal-qaradan, atdan, hər cür yaşayış vasitəsindən, buğdadan, çəltikdən və digər məhsullardan ibarət idi» (84,23-24).

Quba xanlığının gücü onun güclü qoşuna malik olması ilə də bağlı idi. Qoşun yerli əhalidən ibarət olmuşdur. Lakin onun tərkibində muzdlu hərbiçilər də qulluq edirdilər. Quba xanlığının əhalisinin hərbi cəhətdən şöhrəti vardı, xüsusilə Şahdağ ətrafında yaşayan əhali hərbi cəhətdən ləzgilərdən (dağıstanlılardan) az fərqlənirdi (66,13). Bu şimal xanlığının qoşununun sayı haqqında səyyahlar müxtəlif rəqəmlər göstərirlər. Məsələn, S.Q.Qmelin yazırdı: «Deyirlər ki, onun (Fətəli xanın) qoşunu qırx minə çatır. Qoşun yalnız «qul» (məaf) adlanan azərbaycanlılardan təşkil olunmayıb, onun böyük hissəsi pul alıb hərbi xidmətdə olan, «muzdlu tatar» adlanan ləzgilərdən ibarət idi» (84, 24). S.D.Burnaşov isə fərqli rəqəmə istinad edir: «Quba xanlığı güclü xanlıqlardan sayılır, lazımı qədər varlıdır. Onun daimi qoşunu 3.000 adamdan ibarətdir, lakin öz qonşularına – Nuxa (Şəki), Şirvan və Şuşa (Qarabağ) xanlıqları əleyhinə çıxdıqda Dağıstan hakimlərini və ləzgiləri göməyə çağırırdı» (69, 2). Bundan başqa Fətəli xanın güclü mühafizə dəstəsi var idi. Bu dəstə xanı və onun ailəsini daimi qoruyurdu (84,92). Göründüyü kimi, Quba xanının daimi qoşunu göstərilən rəqəmdən xeyli az olmuşdur. Bu qoşun digər xanlıqlara hücum edərkən muzdlu adamların hesabına artırılırdı.

Güclü hakimiyyətə malik olmuş qubalı Fətəli xan tez bir zamanda Azərbaycan torpaqlarını birləşdirmək üçün fəaliyyətə başladı. Onun fikri bütün Azərbaycanı fəth etmək idi (64,173).

Quba xanlığına öncə birləşdirilən ərazi Salyan oldu. Nadir şahın dövründə Salyanda naiblik yaradılmışdı. Şah devrildikdən sonra isə Salyanda hakimiyyət İbrahim xan Rudbarlının əlinə keçmişdi (84, 114). Salyanın Quba xanlığına birləşdirilməsində Fətəli xan böyük rol oynamışdı. Rus hərbiçisi, mayor A.Q.Serebrov yazır ki, «Salyan hakimi Əhməd xan öldükdən

sonra hakimiyyətə İbrahim xan gəldi. Quba xanı Hüseyn Əli onun bu ərazidə hakim olmasını istəməyərək 1.000 nəfərlik qoşunla oğlu Fətəli xanı Salyana göndərdi. O, İbrahim xan Rudbarlıyı qaçmağa məcbur etdi, Fətəli xan buraya Kəlbəli xanı naib təyin etdi» (146, 182-183). Salyan Quba xanlığına 1757-ci ildə birləşdirildi. Uzun illər ərzində bu ərazi Quba xanlığının tərkibində olmuşdur.

Salyan Quba xanlığına birləşdirildikdən sonra Fətəli xan Dərbənd xanlığını da ələ keçirdi. Strateji cəhətdən əlverişli mövqeyə malik olan bu xanlıq Dağıstanla sərhəddə yerləşirdi. Nadir şahın ölümündən sonra Dərbənd özünü müstəqil xanlıq elan etmişdi. Burada Məhəmməd Hüseyn xan hakimiyyətdə idi (71, c.1, 249). Lakin yerli əhali və Dərbənd əyanlarının əksəriyyəti onun hakimiyyətindən narazı idi. Dərbəndlilər Məhəmməd Hüseyn xandan yaxa qurtarmağın yolunu axtarırdılar və tezliklə bu, onlara müəssər oldu (84, 23).

Fətəli xan dərbəndlilərin narazılığından istifadə edərək bu xanlığın torpaqlarını ələ keçirmək üçün bəhanə axtarırdı. Tezliklə, belə bir fürsət ələ düşür. Belə ki, dərbəndlilər Məhəmməd Hüseyn xanın qardaşı Tahir bəyin əhali ilə pis rəftarından tənqə gəlmişdilər. Xanlıqda olan bu özbaşnalıqdan cana gələn şəhər əhalisi kömək üçün Fətəli xana müraciət edirlər. 1759-cu ildə onların xahişi ilə Dərbənd üzərinə yürüş etmiş Fətəli xan qısa müddətli döyüşdən sonra şəhəri işğal edir. Məhəmməd Hüseyn xan həbs edilir və öz istəyinə uyğun olaraq yaşamaq üçün Bakıya göndərilir (59, 158).

Dərbənd xanlığının tabe edilməsində Dağıstanın bəzi hakimləri Fətəli xana hərbi cəhətdən gömək göstərmişdilər. Dərbəndin mühasirəsində Tabasaran qazısı, qaraqaytağlılar, Fətəli xanın qayını usmi Əmir Həmzə və habelə Tərki Şamxallığı da iştirak etmişdilər (146, 183).

Dərbənd alındıqdan sonra Fətəli xan şəhərin idarə edilməsi işini arvadı Tuti Bikəyə tapşırırmışdı. Dərbəndin birləşdirilməsi Quba xanlığı üçün böyük əhəmiyyətə malik idi. M. Biberşteyn yazır ki, Şirvanda mülklərinin Dərbənddən daha geniş olmasına baxmayaraq, Fətəli xan və xələfləri Dərbəndə həmişə əsas mülk kimi baxırdılar. Adətən ora (Dərbənd şəhəri) onların

iqamətgahı idi (66, 3).

Fətəli xan Dərbəndi və Salyanı öz xanlığına birləşdirdikdən sonra Şamaxı xanlığını ələ keçirmək uğrunda mübarizəyə başladı. Bu mübarizədə Şəki hakimi Hüseyn xan onunla müttəfiq oldu və nəhayət, 1767-ci ildə Şamaxı xanlığı ram edildi. Bunun haqqında aşağıda bəhs edəcəyik.

Bacısını Bakı xanına ərə vermiş Fətəli xan bu xanlığı da özündən asılı vəziyyətə saldı.

Beləliklə, Fətəli xan planlı şəkildə, mərhələlərlə həyata keçirdiyi «Hiyləgər siyasətin, dostluq və nigah ittifaqının köməyi ilə bir sıra döyüşlərdən sonra Dərbənd və Şamaxı xanlıqlarını işğal etdi» (64, 173).

Fətəli xan Şimal-şərqi Azərbaycan torpaqlarını birləşdirdikdən sonra Qarabağ xanlığını itaətə gətirmək üçün mübarizəyə başladı. O, qonşu xanlıqlarla münasibətlərində Qazıkmıqlı Mahmud xanla, Şamxal Murtuz Əli ilə ittifaqda idi. Quba xanı Avar hakimi Ömər xanla və Şuşalı İbrahim xanla barışmaz düşmən idi. Lakin o, Nuxa və Şamaxı xanları ilə müəyyən bir işdə müvəqqəti razılığa gələ bilirdi (69, 2).

Fətəli xanla İbrahim xan arasında bir neçə dəfə döyüş baş vermiş, lakin bunların heç bir nəticəsi olmamışdı (146,187-188). Nəhayət, bu iki nüfuzlu xanı barışdırmaq üçün Bakı xanı Məlik Məhəmməd xan 1779-cu ilin əvvəllərində Şuşaya getdi. Lakin İbrahim xan onu həbs etdirərək iki il müddətində Şuşa həbsxanasında saxladı. Qohumunu xilas etmək üçün Fətəli xan müttəfiqləri ilə, 8.000 qoşunla İbrahim xana qarşı çıxdıqdan sonra – 1781-ci ildə Bakı xanı əsirlikdən azad olundu (35, 286; 71, c. 2, 73-75).

Fətəli xan öz dövlətinin sərhədlərini hətta Cənubi Azərbaycana qədər genişləndirə bilmişdi. O, müvəqqəti də olsa Ərdəbili və Meşkini ələ keçirmişdi (35, 184-185; 71, c. 2, 140-141).

Qarabağ xanı İbrahimxəlil xanı cəzalandırmaq üçün Qabarağa qoşun yeritmiş Fətəli xan gözlənilmədən xəstələndi və 1789-cu ildə – 54 yaşında, Bakıda vəfat etdi (146,188; 64,174). Onun ölümündən sonra oğlu Əhməd Quba xanlığının taxtacına yiyələndi. 1791-ci ildə Əhməd xanın vəfatından sonra isə hakimiyyətə Şeyx Əli xan gəldi (66, 2).

Nadir şahın yaratdığı dövlət süqut etdikdən sonra Azərbaycanda yaranmış siyasi qurumlardan biri də Bakı xanlığı idi. S.Q.Qmelin yazırdı ki, «Nadir şahın hakimiyyəti dövründə Bakı şəhərini sadə xalqın içərisindən çıxmış əslən Gilandan olan Qalem (?) adlı bir nəfər şəxs idarə edirdi. Şahın ölümündən sonra Bakı şəhərini görkəmli şəxslərdən olan Mirzə Məhəmməd xan ələ keçirir. O, 6 il bundan qabaq vəfat edib. Onun vəfatından sonra şəhərdə hakimiyyətə indiki xan Məlik Məhəmməd xan gəlmişdi» (84,82). Bakı xanlığının ərazisi Sumqayıt çayının sağ sahilini əhatə etməklə bütövlükdə Abşeron yarımadasını tuturdu (66,15). Xanlığ əsasən kəndlərdən ibarət idi. Mənbələrdə bu kəndlərin sayı müxtəlif rəqəmlərlə göstərilmişdir. S.D.Burnaşov Bakı xanlığında 40 (69,5), M.Biberşteyn 30 (66,16), P.Q.Butkov 36 (72,120), İ.Berezin isə 39 kənd (64,228) olduğunu qeyd edirlər.

Bakı xanlığı zəif hərbi qurumlardan biri hesab olunurdu. Xanlığın qoşununun ümumi sayı 500 nəfərdən çox deyildi (69,5).

Bakı xanı elan edilmiş Məlik Məhəmməd xan qubalı Fətəli xanın bacısı Xədicə Bikə ilə evlənmişdi (84, 82-84; 69, 5). Bu isə Bakı xanlığını Quba xanlığından asılı vəziyyətə salmışdı (69, 5; 71, c. 2, 70-71). «Nigah diplomatiyasından» istifadə edən Fətəli xan bacısının əli ilə Bakı xanlığının işlərinə müdaxilə edirdi. Bakı xanı isə bütün həyatı boyu Fətəli xana sədaqətini hifz etdi. Çünki Fətəli xanın bacısı öz əri üzərində hökmranlıq edirdi (71, c. 2, 251). S.Q.Qmelin XVIII əsrin 70-ci illərində Bakıda olarkən Bakı xanının Fətəli xanın himayəsi altında olduğunu qeyd edirdi. Onun yazdığına görə, Bakı şəhərindən çox da uzaqda olmayan Saray kəndində Quba xanlığının xüsusi silahlı dəstəsi yerləşirdi. Bu silahlı dəstənin saxlanması üçün Bakı əhalisi xüsusi vergi verirdi (84, 59). Bakı xanlığı vergini müxtəlif şəkildə ödəyirdi. Vergi pulla, minik heyvanları ilə, zəruri hallarda silahlı dəstə verməklə yerinə yetirilirdi (84, 83).

Məlik Məhəmməd xanın əhali arasında nüfuzu yox idi. Onun adamları vergi yığarkən yerlərdə özbaşınalıq edərək əhali arasında narazılıq yaradırdılar. Şəxsən bunun şahidi olan S.Q.Qmelin yazırdı: « Onlar (əhali) şikayət edirdi ki, o(xan),

xalqın üzərinə o qədər vergi qoymuşdu ki, bu vergini vermək heç cürə mümkün deyildi... Hakimlər pulu çox sevdikləri üçün heç zaman ədalətə nail ola bilməzsən deyirlər» (84,84). Əhali ədaləti bərpa etmək üçün tez-tez Fətəli xana şikayət edirdi. Bakı əhalisinin xahişi ondan ibarət idi ki, Fətəli xan ancaq vergi yığmaqla kifayətlənməsin və həmçinin şəhərin özünü idarə etsin (84, 84).

Əhalinin narazılığından istifadə edən Fətəli xan bacısı Xədicə Bikənin vasitəsilə Məlik Məhəmməd xanın hakimiyyətini getdikcə məhdudlaşdırmışdı. S. Q.Qmelin Bakı xanının nüfuzunu belə qiymətləndirir: «Quba (xanlığının) hakimiyyəti altında Bakı xanının səlahiyyəti şəhər rəisi vəzifəsindən yuxarı deyildi» (84,84).

1784-cü ildə Məlik Məhəmməd xanın vəfatından sonra onun az yaşlı oğlu Mirzə Məhəmməd xan elan olundu (38, c. 4, 573; 57,287). Əslində xanlığı onun anası Xədicə Bikə idarə edirdi (57,287).

Çox keçmədi ki, Məlik Məhəmməd xanın qardaşı oğlu Hüseyinqulu xan taxt-tac uğrunda mübarizəyə başlayır. Lakin Quba hakimi Şeyx Əli xanın işə qarışması nəticəsində Bakı xanlığı II Mirzə Məhəmməd və Hüseyinqulu xan tərəfindən iki təsir dairəsinə bölündü (59, 172; 57, 289-290). M.Biberşteyn Bakıda olan zaman artıq xanlıq taxtının Hüseyinqulu xana məxsus olduğunu göstərirdi (66, 16).

XVIII əsrin ikinci yarısında Azərbaycanda yaranmış siyasi qurumlardan biri də Şamaxı xanlığı idi. Əvvəllər xanlıqda iki-hakimiyyətlik hökm sürürdü. 1748-ci ildə Hacı Məhəmməd Əli bəyin başçılıq etdiyi bir dəstə Yeni Şamaxıda hakimiyyəti ələ keçirir (84,90). Onun atası Səfi Nəbi Zərnəvai vaxtilə İran (Nadir şahın) şahının xəzinəsində vergiyığan və həmçinin qoşunu ərzaqla təmin edən şəxs olmuşdu (59,155). Köhnə Şamaxıda isə Xançoban tayfasından olan Məhəmməd Səid xan hakimiyyətə gəlmişdi. S. Q.Qmelin onun nüfuzlu ailədən çıxması haqqında yazırdı: «Məhəmməd Səid xanın atası Əliverdi bəy Nadir şahın dövründə yaşamışdı və tanınmış əyan idi. Dağıdılmış Şamaxı şəhərinin ətraflarında ona məxsus çoxlu kəndlər var idi. (Onun) mülkü Ağsu çayından Altıağac kəndinə, şər-

qədən isə Nəvai kəndinə qədər uzanırdı. Əliverdi bəy Nadir şahın dövründə vəfat etmiş və mülkünü öz oğlu Məhəmməd Səid xana miras oymuşdu» (84,90-91).

Şamaxı xanlığının yaranması Məhəmməd Səid xanın adı ilə bağlıdır. Məhəmməd Səid xan atasının varisi olduqdan sonra təbəələri ilə birlikdə dağıdılmış Köhnə Şamaxıya gəlmiş və şəhərin yuxarı hissəsində sağ-salamat qalmış 15-ə yaxın evlərdə məskunlaşmışdı. Şamaxı şəhərində məskunlaşan xan tezliklə şəhərin abadlığına başladı. Azərbaycanın müxtəlif yerlərindən gəlmiş qaçqınlar hesabına şəhər əhalisi çoxaldı. S.Q.Qmelinin yazdığına görə, «Şamaxı şəhərində məskunlaşan əhali yavaş-yavaş onu əvvəlki vəziyyətinə gətirməyə çalışdılar və çoxlu evlər tikdilər...» (84,91).

Köhnə Şamaxıda hakimiyyətini möhkəmləndirən Məhəmməd Səid xan çox keçmir ki, Yeni Şamaxını da öz xanlığına birləşdirir. Bunun günahkarı Yeni Şamaxının xanı Hacı Məhəmməd Əli xanın özü olmuşdu. Yeni Şamaxının əhalisi öz xanlarından bərk narazı idilər və onu hakimiyyətdən uzaqlaşdırmaq qərarına gəldilər. S.Q.Qmelin yazırdı: «Bundan ötrü şəhər əyanları 1761-ci ildə Köhnə Şamaxıya Məhəmməd Səid xanın yanına gələrək bildirdilər ki, Hacı Məhəmməd Əli xan qanunlara əməl etmədiyindən, sərxoşluqla məşğul olduğundan onlar xana tabe olmaq istəmirlər. Ona görə də, onlar Məhəmməd Səid xana məsləhət görürlər ki, o, Yeni Şamaxını öz hakimiyyəti altına alsın» (84, 91-92). Bu imkanı əldən buraxmaq istəməyən Məhəmməd Səid xan qoşun toplayaraq Yeni Şamaxıya hücum edərək onu işğal edir. Hacı Məhəmməd Əli xan həbs edilərək xüsusi nəzarət altında Köhnə Şamaxıya göndərilir. Bir ildən sonra o, burada 80 yaşında vəfat edir. Yeni Şamaxını ələ keçirən Məhəmməd Səid xan yenidən Köhnə Şamaxıya qayıdır və Yeni Şamaxıya naib təyin edir (84, 92).

Şamaxı xanlığı şimaldan Dərbəndlə, şərqdən Xəzər dənizi və Bakı xanlığı ilə, cənub-qərbdən Kür çayı ilə, şimal –qərbdən isə Şəki xanlığı ilə həmsərhəd idi (69, 4; 66, 16). Şamaxı xanlığı təbii ehtiyatlarına görə ən zəngin xanlıqlardan biri idi (66,16). Lakin hərbi-siyasi cəhətdən bu xanlıq zəif hesab olunurdu. Onun qoşununun sayı 2.000-ə qədər idi və lazımı qədər muzzdlu

qoşundan istifadə etmək imkanı məhdud idi (69, 5).

Hər iki Şamaxını bir mərkəzdə birləşdirən Məhəmməd Səid xan çox keçmir ki, özü də Quba xanının hücumuna məruz qalır. Öz qarşısına Azərbaycan torpaqlarını birləşdirmək vəzifəsini qoymuş qubalı Fətəli xan Şamaxı xanlığının ərazisini ələ keçirmək məqsədilə bir neçə dəfə Şamaxıya hücum etmişdi. S.Q.Qmelin Fətəli xanın bu əraziyə hücumu üçün bəhanəsini belə təsvir edirdi: «Quba xanı Fətəli xan Şamaxını ləzgilərin və tatarların (dağıstanlıların) hücumundan qoruduğunu bəhanə edərək şamaxılılardan vergi tələb edirdi. Lakin Məhəmməd Səid xan bu vergini verməkdən imtina edir. Ona görə də xanlar bir-biri ilə düşmən olur və Fətəli xan Şamaxıya hücum etmək fikrinə düşdü» (84,92). Belə olduqda 1766-cu ildən başlayaraq onlar arasında silahlı toqquşmalar baş verdi (35, 217). Lakin Fətəli xan uzun müddət uğur qazana bilmədi. Çünki bu mübarizədə Şəki hakimi Hüseyn xan Şamaxı xanına böyük yardım edirdi. S. Q.Qmelin bildirir ki, Şəki xanının köməyi ilə Şamaxının müdafiəsi o qədər möhkəmləndirilmişdi ki, Quba xanı artıq ümitsiz vəziyyətə düşmüşdü. Lakin çox keçmir ki, Məhəmməd Səid xanla Hüseyn xan arasında ziddiyət əmələ gəlir və Hüseyn xan Fətəli xana xəbər göndərir ki, Şamaxını tutmaq vaxtıdır. Bu işdə ona kömək etməyə hazır olduğunu bildirir (84, 92-93).

1768-ci ildə Fətəli xan Hüseyn xanla birlikdə iki tərəfdən hücum edərək Şamaxı şəhərini mühasirəyə aldı. Üç gün keçməmiş çıxılmaz vəziyyətdə qalmış Məhəmməd Səid xan Fətəli xana təslim oldu, onun qardaşı Ağası xan isə şəkili Hüseyn xanın yanına qaçdı. Lakin Hüseyn xan Ağası xanı kor etdirdi. Fətəli xan isə Məhəmməd Səid xanı həbs etdirərək onu Dərbəndə göndərdi, şəhərin əhalisini isə Ağsuya köçürdü (84,93-94; 146, 184-185; 59, 160). Kor edilmiş Ağası xan Kür çayı sahilində yerləşən «Elovna» deyilən yerdə məskən saldı (146,184-185). S.Q.Qmelin isə onun yaşadığı yeri Muğan düzündə yerləşən «Karabav» adlandırır (84,93).

Qələbədən sonra Şamaxı xanlığının ərazisi müttəfiqlər arasında bölüşdürüldü. Yeni Şamaxının kiçik bir hissəsi Şəki xanlığının hakimiyyəti altına keçdi. Köhnə Şamaxı isə Quba xanı-

nın ixtiyarına verildi (59,160). Fətəli xan Köhnə Şamaxını idarə etmək üçün qardaşı Abdulla bəyi oraya hakim təyin etdi. Lakin Abdulla bəy vəzifəsindən sui-istifadə edərək əhali arasında narazılığı daha da artırdı. Hadisələrin canlı şahidi olmuş S.Q.Qmelin yazır: «Xan (şəhərdə) olmadıqda onun yerini komendant – naib tuturdu. Bu vəzifə (Şamaxı) zəbt olunduqdan sonra xanın (Fətəli xanın) qardaşı Abdulla bəyə verilmişdi, lakin artıq bir ildir ki, xan (Abdulla bəydən) narazıdır. Deyirlər ki, Abdulla bəy bəzi hallarda xana xəyanət edirmiş, onsuz da çox olmasına baxmayaraq, camaatın üzərinə qoyulan vergini daha artırmış və daha bir sıra nalayiq işlər görmüş və s. Onun bir neçə dəfə özgə arvadlarını zorladığını da göstərirlər. Buna görə də Fətəli xan Abdulla bəyi həmin vəzifədən kənar etmiş, bu işi Bakı xanına həvalə etmişdir. O, həmin vəzifəni mən (Şamaxıda) olduğum zaman qəbul etdi» (84, 97).

Lakin şamaxılılar Quba xanlığının hakimiyyətini qəbul etmək istəmirdilər. Məhəmməd Səid xanın qardaşı Ağası xan öz tərəfdarları ilə tez-tez Şamaxıya hücumlar edirdi (84, 93). Lakin bu hücumlar uğursuzluqla nəticələnirdi. Belə olduqda Ağası xan yollarda quldurluq edərək qarət etmək yolunu tutdu (84, 110). S.Q.Qmelin 1770-ci ilin yayında Şamaxıdan Salyana və Rəştə gedərkən onu başda yüzbaşı olmaqla Quba xanlığının xüsusi dəstəsi müşaiyət etmişdi (84, 110). Şamaxılıların qiya-mından ehtiyat edən Fətəli xan Dərbənddə əsirlikdə olan Məhəmməd Səid xanı yenidən Şamaxı hakimi vəzifəsinə təyin etdi. Tezliklə o, Fətəli xana qarşı çıxdı. Fətəli xan onu hakimiyyətdən məhrum edərək Salyana göndərdi. Məhəmməd Səid xan burada öldürüldü (146, 186-187).

Şamaxı xanlığı bir neçə il ərzində Fətəli xanın təyin etdiyi hakimlər tərəfindən idarə olunmuşdu. Quba xanının ölümündən sonra Ağası xanın oğlu Qasım Şamaxıda hakimiyyəti ələ keçirdi, lakin o da öz növbəsində qardaşı Mustafa xan tərəfindən hakimiyyətdən kənar olundu (66, 18).

Şəki xanlığının yaranması və təşəkkülü prosesi Azərbaycanın digər müstəqil siyasi qurumlarına nisbətən daha əvvəllərə gedib çıxır. 1743-cü ildə Şəki əhalisi Nadir şahə qarşı mübarizəyə başlamışdı. Şəki əhalisi üç ilə yaxın bir müddətdə Hacı Çə-

ləbinin başçılığı ilə şahın qoşununa qarşı döyüşdü (16, 14; 11, 25; 110, 118-120; 35,97).

Şah qoşunu Şəkidən geri çəkildikdən sonra Hacı Çələbi Şəkinin müstəqil xanı oldu (16,15). Onun hakimiyyəti dövründə Şəki xanlığı Azərbaycanın siyasi həyatında böyük rol oynamışdı.

Şəki xanlığı şimalda Qazıkumıq torpaqları ilə, qərbdə Gəncə xanlığı və Car-Balakən camaatı ilə, cənubda Kür çayından yarımgünlük məsafə ilə, şərqdə isə Şamaxı xanlığı ilə həmsərhəd idi. Nuxa şəhəri xanlığın mərkəzi idi (69, 4; 66, 19).

1755-ci ildə Hacı Çələbi vəfat etdi (11, 26; 16, 15). Onun ölümündən sonra xanlıq xeyli zəiflədi. XVIII əsrin 80-cı illərində S.D.Burnaşov Şəki xanlığını zəif xanlıqlar sırasına daxil edərək yazırdı: «Bu kiçik torpaqların sahibi Məhəmməd Həsən müstəqil, lakin zəif xandır. Döyüş meydanına 2.000-dən çox adam çıxara bilmir. Gəliri lazımı qədər olmadığına görə, müəyyən bir tədbir üçün ləzgilərdən (dağıstanlılardan) ibarət olan muzdlu qoşun toplaya bilmir» (69, 4). XVIII əsrin 90-cı illərinin ortalarında Şəkiddə Səlim xan hakimlik edirdi (66, 19).

Gəncə xanlığı Gəncə bəylərbəyliyiinin zəminində yaranmışdı. XVIII əsrin ikinci yarısında Nadir şahın hakimiyyətinin süqutundan sonra bəylərbəyinin yerində xanlıq yarandı. Şahverdi xan Ziyad oğlu Gəncə xanı oldu (35, 14). Gəncə xanlığı həm hərbi-siyasi cəhətdən, həm də iqtisadi baxımdan strateji əhəmiyyətli xanlıqlardan biri olmuşdu. Gəncə şəhəri böyük ticarət mərkəzi idi (69, 8).

Gəncə xanlığı siyasi, iqtisadi əhəmiyyətinə görə Quba, Qarabağ xanlıqları və Kartli-Kaxetiya çarı II İrakli arasında mübarizə obyektinə çevrilmişdi (69, 8). Gəncə uğrunda müharibələr nəticəsində xanlığa böyük zərər dəymişdi və ona məxsus olan bəzi torpaqlar əldən çıxmışdı. Belə ki, əvvəllər Gəncəyə tabe olan Qazax, Şəmşəddil və Şəmkir əraziləri gürcü çarlarının «himayəsi altına» keçmişdi (69, 9). Mövcud olan ədəbiyyatda Gəncə xanlığının II İraklidən asılı olduğu göstərilirdi. Halbuki bu asılılıq həmişə nominal səciyyə daşmışdı.

Qarabağ xanının və Kartli-Kaxetiya çarı II İraklinin birləşmiş qüvvələri tez-tez Gəncə xanlığına hücum edirdilər. Lakin

əhali xanlığın müdafiəsinə qalxaraq müdaxiləçilərə müqavimət göstərirdi. Bu haqda S.D.Burnaşov yazırdı: «İbrahim xan hücum edərək Gəncə hakimi Məhəmməd xanı tutmuş və şəhəri çar II İrakli ilə birlikdə idarə etməyə başlamışdı. Lakin 1784-cü ildə xan nəslindən olan Hacı bəy əhalini ayağa qaldıraraq II İrakli və İbrahim xan tərəfindən təyin olunmuş hakimləri xanlıqdan qovmuşdu» (69,8).

Azərbaycanda yaranan xanlıqlardan biri də Qarabağ xanlığı idi. Qarabağ xanlığı Azərbaycanın müstəqil siyasi qurumları içərisində ən güclülərindən biri olmuşdu. Bu xanlığın banisi Pənah Əli xan idi. O, əsasən Cavanşir elinin Sarıcalı tayfasından olmuşdu (69,31). S.D.Burnaşov Pənah Əli xan haqqında belə yazır: «Çaykəndin böyüyünün oğlu Pənah Əli xan Nadir şahın ölümündən sonra ətrafına qüvvə toplayaraq Qarabağda möhkəmləndi və xan adlandı» (69,6).

Qarabağ xanlığı şimaldan Gəncə və Şəki xanlıqları ilə, cənub-şərqdə Muğan çölü ilə, cənubda Qaradağla və qərbdə isə Naxçıvan xanlığı ilə həmsərhəd idi (69,6).

Pənah Əli xan Qarabağda möhkəmləndikdən sonra öncə «Xəmsə» məliklərini özünə tabe etdi (23,37-39; 11,112). 1748-ci ildə tikilmiş Bayat qalası xanlığın ilk iqamətgahı olmuşdu. Lakin xarici təzyiqlərə məruz qalan xan dövlətin mərkəzini «Şahbulaq» adlanan yerə köçürdü (23,34). Bu qala da düşmən hücumunun qarşısını almaq üçün möhkəm olmadığı üçün xanlığın mərkəzi 1757-ci ildə tikilmiş Şuşa şəhərinə köçürüldü (30, 57-61).

Şuşa şəhəri salındıqdan sonra xanlıq daha da gücləndi və hətta qonşu əraziləri işğal etdi. S.D.Burnaşov yazır ki, «onun (Pənah xanın) oğlu İbrahim Xəlil xan məlik Şahnəzərin qızı ilə evlənərək Şuşa şəhərini tikdirdi. O, Naxçıvandan və Qarabağdan çoxlu kənd qopardaraq... Şuşa xanlığını yaratdı» (69, 6).

Pənah Əli xanın vəfatından sonra hakimiyyətə gəlmiş İbrahim Xəlil xanın dövründə Qarabağ xanlığı daha da gücləndi və ərazicə xeyli genişləndi. Artıq İbrahim Xəlil xan Azərbaycanda müstəqil və güclü hökmdar idi və 7.000 nəfərlik qoşuna malik idi (69,6).

Qarabağ xanlığı qonşu xanlıqların bəziləri ilə dostluq əlaqələri saxlayır, bəziləri ilə isə rəqabət aparırdı. Qubalı Fətəli xan, Xoylu Əhməd xan və Gəncə xanı Rəhim xan Qarabağ xanı İbrahim Xəlil xanla düşmənçilik edirdilər. İbrahim Xəlil xan Avar xanı ilə dost və qohum olmuşdu. Naxçıvan hakimi Abbasqulu xan ondan asılı idi. Çar II İrakli İbrahim xanla 26 il dostluq etmişdi (69, 7).

XVIII əsrin ikinci yarısında Şimali Azərbaycanda yaranmış xanlıqlardan biri də Naxçıvan xanlığı idi. 1747-ci ildə Nadir şahın dövləti süquta uğradıqdan sonra kəngərli tayfa başçısı Heydərqulu xan yerli feodallara arxalanaraq şah tərəfindən təyin olunmuş Ağa Həsəni hakimiyyətdən uzaqlaşdırıb özünü Naxçıvan xanlığının müstəqil hakimi elan etdi (64, 20).

Naxçıvan həm ərazi, həm də hərbi cəhətdən zəif xanlıq olduğuna görə Qarabağ xanlığını özü üçün himayəçi seçmişdi. S.D.Burnaşov Naxçıvan xanlığının sərhədlərini təsvir edərək göstərirdi ki, « o, şimaldan İrəvan xanlığı ilə, şərqdən Qarabağla, cənub-şərqdən Təbriz və Xoy xanlıqları ilə həmsərhəd idi. Naxçıvan xanlığının qoşununda döyüşçülərin sayı 1.000 nəfərə çatırdı (69, 10). S.D.Burnaşov Naxçıvan xanlığının sərhədlərini göstərərək qeyri-dəqiqliyə yol vermişdi. O, Təbriz xanlığını Naxçıvan xanlığının qərbində göstərirdi. Əslində xanlıq qərbdən Maku xanlığı, cənub – şərqdən isə Qaradağ xanlığı ilə həmsərhəd idi.

Lənkəran xanlığı Azərbaycanda yaranmış siyasi qurumlar içərisində ərazicə kiçik, hərbi cəhətdən isə zəif xanlıqlardan biri olmuşdu. İ.Berezin yazır ki, «O, (Lənkəran) Böyük Pyotrın vaxtında İranda (Səfəvilər dövlətində) qarışıqlıq düşərkən işğal edilmişdi, lakin Nadirlə sülh bağlandıqdan sonra geri qaytarılmışdı. Nadir (şahın) ölümündən sonra burada müstəqil Lənkəran xanlığı yarandı» (64, 326). Lənkəran xanlığı «böyük olmayan meşəlik ərazidə Gilan ilə Qaradağ (xanlığı) arasında yerləşir, burada 4.000-ə qədər ev vardı. Onun hakimi Qara xan yaxşı möhkəmləndirilmiş yerdə yaşayır, şəhəri yoxdur, müstəqildir, lakin zəifdir və varlı deyildi. Qoşununda döyüşçülərin sayı 2.000-ə qədərdir. Lənkəran xanlığı Gilan, Quba və Qarabağ xanları ilə müttəfiqdir və heç kimlə düşmənçilik etmir» (69,

11).

XVIII əsrin II yarısında Azərbaycanın şimal hissəsində yaranmış xanlıqlarla eyni vaxtda cənubi Azərbaycanda da müstəqil dövlət qurumları əmələ gəldi. Cənub xanlıqları şimala nisbətən sabit deyildilər. Bu xanlıqlar İranda taxt-tac uğrunda gedən mübarizələrin girovuna çevrilmişdilər (110, 308).

XVIII əsrin 50-ci illərində İran taxt-tacını ələ keçirmək uğrunda Astrabad və Mazandaran hakimi qacar tayfasından olan Məhəmməd Həsən xan, zəndlərdən olan Cənubi İran hakimi Kərim xan Zənd və Urmiyalı Fətəli xan Əfşar arasında mübarizə başlandı. Bu mübarizədə Kərim xan Zənd qalib gəldi və «vəkil» adı ilə taxt-taca yiyələndi (110,307). Yuxarıda adı çəkilmiş hakimlər arasında baş vermiş mübarizə nəticəsində Cənubi Azərbaycan xanlıqları bu və ya digər hakimin əsarəti altına düşürdülər.

Azərbaycanın cənub vilayətində yaranmış müstəqil siyasi qurumlardan biri Təbriz xanlığı idi. Təbriz ərazisinə və əhalisinin sayına görə Azərbaycanda böyük xanlıqlardan biri idi. Xanlığın mərkəzi olmuş Təbriz nəinki Azərbaycanın, habelə bütün Şərqi gözlə və zəngin şəhəri idi (69, 12). Təbriz xanlığı şimalda onu Naxçıvanla ayıran Araz çayı, şərqdə Qaradağ və Ərdəbillə, qərbdə Xoy torpaqları, cənubda isə Marağa ilə həmsərhəd idi (69,12).S.D.Burnaşov Təbriz xanlığının sərhədləri məsələsində də qeyri dəqiqliyə yol vermişdi. Əslində Təbriz xanlığı şimaldan Qaradağ xanlığı ilə, cənubdan Marağa xanlığı ilə, qərbdən və şimali qərbdən Xoy və Urmiya xanlıqları ilə, şərqdən isə Ərdəbil və Sərab xanlıqları ilə həmsərhəd idi.

XVIII əsrin 80-cı illərinin əvvəllərində Təbriz xanlığını Xudadat xan idarə edirdi. 1785-ci ildə Xoy hakimi Əhməd xan Təbrizi ələ keçirərək Xudadat xanı əsir etdi. Lakin o, Əhməd xanın ölümündən sonra əsirlikdən azad edildi və yenidən Təbrizdə hakimiyyətə gəldi. Təbriz xanlığı müstəqil və güclü idi. Onun qoşununda 10.000-ə qədər döyüşçü vardı (69, 12).

Cənubi Azərbaycan xanlıqları arasında Urmiya xanlığı özünəməxsus yer tuturdu. Bu xanlığın əsasını Əfşar tayfa başçılarından olan Fətəli xan qoymuşdu (9, 24; 34, 34-42). O, Nadir şahın əmisi oğlu idi. Görkəmli sərkərdə olmuş Fətəli xan Əfşar

tez bir zamanda Azərbaycan torpaqlarını birləşdirmək uğrunda mübarizəyə başladı (9,108, 112, 117, 124).

Lakin bu mübarizədə Fətəli xan Əfşar Məhəmməd Həsən xan Qacar, Kərim xan Zənd kimi görkəmli sərkərdələrlə üz-üzə gəlmişdi. (69,9).

XVIII əsrin 80-cı illərində Məhəmmədqulu xan Urmiyanın hakimi idi. Məhəmmədqulu xan müstəqil siyasət yeridirdi və lazımı qədər hərbi gücə malik idi. Onun qoşununda döyüşçülərin sayı 4-5 minə çatırdı (69,13).

Urmiya xanlığı şimaldan Xoy xanlığı ilə, şərqdən Marağa, qərbdən Osmanlı Türkiyəsi ilə həmsərhəd idi. Bu xanlığ Marağa və Xoy xanlıqları ilə dostluq münasibətləri saxlayırdı, Təbriz xanlığı ilə isə düşmənçilik edirdi (69,13).

Cənubi Azərbaycan xanlıqlarından biri də əsası Dünbülü tayfa başçıları tərəfindən qoyulmuş Xoy xanlığı idi (9,36-39). Xanlıq şimaldan Naxçıvan və İrəvan xanlıqları ilə, cənubdan Urmiya gölü, şərqdən Təbriz xanlığı, qərbdən Osmanlı imperiyası ilə dövlət sərhəddinə malik idi (69,13). XVIII əsrin 80-cı illərində Xoyun hakimi olmuş Əhməd xan çox güclü, zəngin və Azərbaycanda hörmət qazanmış bir şəxs olmuşdu. O, döyüşçülərinin sayını 4.000-ə çatdırmışdı və zəruri hallarda kürdlərdən ibarət olan muzdlu dəstələr toplayırdı (69, 13).

Marağa xanlığı XVIII əsrin ikinci yarısında yaranmışdı. Nadir Şahın ölümündən sonra Əliqulu xan Müqəddəm özünü Marağanın xanı elan etmişdi (9,22). XVIII əsrin 80-cı illərində Marağanı Əhməd xan idarə edirdi. Əhməd xan da digər xanlar kimi müstəqil siyasət yeridən, zəngin və geniş torpaq mülklərinə malik olan güclü xan idi. Onun silahlı qüvvələrinin tərkibində 3.000 nəfərədək döyüşçü vardı. Marağa xanı kürdlərdən ibarət olan muzdlu qoşun toplamaq imkanına da malik idi. Marağa xanı Xoy və Urmiya xanlıqları ilə dostluq edirdi (69,13).

Ərdəbil xanlığının banisi Şahsevən tayfasının başçısı Nəzərəli xan olmuşdu (69,13; 9,22). Nəzərəli xanın vəfatından sonra 1792-ci ildə Ərdəbil xanlığının taxtına onun oğlu Nəsirəli xan çıxarıldı. Bu xanlıq Gilanla Təbriz xanlığı arasında, çox da böyük olmayan ərazidə yerləşirdi. 1748-ci ildə şahsevən tayfasının hakimi Nəzərəli xan onu işğal etdi. Nəzərəli xan müstəqil

siyasət yürüdü, lakin o qədər də güclü və zəngin deyildi. Onun qoşununda döyüşçülərin sayı 2.000-ə çatırdı (69,11).

XVIII əsrin ikinci yarısında Azərbaycanda yaranmış dövlətlərdən biri Qaradağ xanlığı idi. Xanlığın banisi qaraman tayfasının başçısı Kazım xan olmuşdu (1747-1752) (69,21). XVIII əsrin 80-cı illərində hakim seçilmiş Mustafa xanın iqamətgahı Əhər şəhəri idi. Mustafa xan tez-tez Qarabağlı İbrahim Xəlil xandan və Xoy xanı Əhməd xandan asılı vəziyyətə düşürdü. O, hətta İbrahim Xəlil xanla müharibədə əsir alınmışdı. Onun torpaqlarının bir hissəsini İbrahim Xəlil xan, digər hissəsini isə Əhməd xan idarə edirdi. Sonralar hər iki xanın razılığı əsasında Mustafa xanın hakimiyyəti ilə bu xanlıq yenidən bərpa edildi. Mustafa xan döyüş meydanına 2.000-ə qədər döyüşçü çıxara bilirdi (69, 11).

XVIII əsrin ikinci yarısında cənubi Azərbaycan ərazisində Sərab, Maku xanlıqları da yaranmışdı. Lakin səyyahların əsərlərində həmin xanlıqlar haqqında məlumat verilmədiyinə görə onlardan bəhs etmək imkanımız yoxdur.

Xanlıqların arasında baş verən məhəlli müharibələr bəzi xanlıqların siyasi cəhətdən zəifləməsinə gətirib çıxarırdı. Bu isə sərhədlərin tez-tez dəyişməsi ilə nəticələnirdi. Səyyah S.D.Burnaşovun məlumatına görə, «Xanlıqların vəziyyəti, sərhədləri, aralarındakı münasibətlər, ittifaq və müharibələr, qonşularına nisbətən yerləşməsi sabit deyildi. Sərhədlər fasiləsiz müharibələr nəticəsində daim dəyişirdi» (69, 14).

Xanlıqlarda ali hakimiyyət bilavasitə xanlara məxsus idi. Onlar öz kiçik feodal dövlətlərində qeyri-məhdud hakim hesab olunurdular. Qanunverici hakimiyyət xanın əlində cəmləşmişdi, daxili və xarici məsələlərlə bağlı olan bütün işlər xan tərəfindən həyata keçirilirdi. Xanlıqların idarə üsulu feodal sisteminə, hakimiyyət prinsipi isə mütləqiyyət rejiminə əsaslanırdı (66,52).

Xanların yanında xüsusi məsləhət şurası - Divan yaradılmışdı. Divan xan başda olmaqla yüksək vəzifəli şəxslərdən və onların köməkçilərindən ibarət idi. Divanda mühüm, dövlət əhəmiyyətli məsələlər müzakirə olunurdu. Burada müharibə və sülh, vergi yığılması, qatı cinayətlər kimi bu və ya digər məsələlər həll edilirdi (66,52).

Xanların qeyri-məhdud hakimiyyətinə baxmayaraq, məsləhət şurası olan divan bəzi xanlıqlarda onların hakimiyyətini məhdudlaşdırırdı. Məsələn, qubalı Fətəli xan, qarabağlı İbrahim Xəlil xan mütləq hakimiyyətə malik idilərsə, Şamaxı xanlığında vəziyyət başqa cür idi. Bu xanlıqda iri feodalların hakimiyyətə təsiri güclü idi. Şamaxı xanı divanın məsləhəti olmadan müəyyən ciddi məsələlərin həllində sərbəst hərəkət etməkdən ehtiyat edirdi. M.Biberşteyn yazırdı: «Adətən şərq müstəbidliyindən danışılmasına baxmayaraq, bu müstəbidlik İranın (Azərbaycanın) daxilində böyük hakimlər tərəfindən tətbiq edilir, bu ölkənin kiçik hakimləri həqiqi mütləq hakimiyyətə malik deyildilər. Düzdür, Şirvan xanları öz təbəələri üzərində nüfuzə malikdir, lakin onlar bəylərdən və özünə hərbi şöhrət qazanmış şəxslərdən ibarət olan divanın razılığı olmadan müəyyən bir iş görməkdən çəkinirdilər» (66,52).

«Divan» məsləhətçi şurası kimi müəyyən olunmuş funksiyalara malik idi. M.Biberşteyn «divan»ın funksiyasını belə təsvir edirdi: «Divanın qanun məsələlərində, xüsusilə cinayət işlərində məşvərət etmək hüququ var idi. Əgər xan sonsuz səlahiyyətlər sahibi kimi birinə cəza verərdisə, bu hal bəd əməl kimi qiymətləndirilirdi və əgər o, adət-ənənənin əleyhinə olaraq öz hökmünü bu şəkildə göstərməklə davam edərdisə, həmin yerdə Məhəmməd şəriəti qanunlarından başqa bir qanun qüvvədə deyildisə, bu hərəkət xan üçün faciə ilə nəticələnmə bilərdi» (66, 52-53).

Xanlıqlarda daxili vəziyyət müxtəlif idi. Daha güclü xanlar «divan»sız da qanun və qərarlar verirdilər. Onlar dövlət işlərini şəriksiz idarə edirdilər. Xanların hüquqları «divan» tərəfindən məhdudlaşdırılsa da nəticə xanın istəyi əsasında əldə edilirdi. «Divan» üzvləri xanın öz adamları olduğuna görə müəyyən məsələlərdə razılıq əldə olunurdu. M.Biberşteyn yazırdı: «Xanlıqların və hökmdarların hakimiyyətinin məhdudlaşdırılması əhəlinin istismarına və yoxsulluğuna heç də təsir etmirdi. Əyanlar və sərkərdələr hökmdarların dövlət və qanunçuluq işlərinə böyük təsir göstərərək bütün məsələlərdə hökmdarla asanlıqla razılaşırdı, onların öz rəiyyətinə, xüsusilə xristian məzhəbindən olanlara, erməni və yəhudilərə qarşı zülmü daha da

artırmalarına, qonşuları çapıb talamalarına göz yumurdular. Hökmdar və xanların fars hakimlərinə etinasızlığı belə halları daha da artırırdı. Fars hakimləri bu cür hallara son qoymaq, sərəncamındakı qoşunlarla bütün ərazini tam halında birləşdirmək, xanların cəzasızlığını və zülmünü aradan qaldırmaq əvəzinə özbaşınalığın daha da genişlənməsinə şərait yaradırdılar» (66, 53).

İnzibati cəhətdən xanlıqlar mahallara bölünürdü. Mahalları isə xanın təyin etdiyi naiblər idarə edirdi. Naib təsərrüfat işlərinə nəzarət edir, vergilərin vaxtında yığılması və mükəlləfiyyətlərin yerinə yetirilməsi üçün xan qarşısında hesabat verirdi (110,48). Mahallar isə öz növbəsində kəndlərə bölünürdü. Kəndləri kəndxudalar idarə edirdi. Ona kömək üçün kəndxudanın yanında onbaşı fəaliyyət göstərirdi (84,98). Xanların silahlı qüvvələri süvarilərdən və piyadalardan ibarət idi. Bundan əlavə xanlar (xüsusilə güclü xanlar) lazım gəldikdə muzdlu tutulmuş hərbi dəstələrdən istifadə edirdilər (69, 24).

Xanlar əhalini itətdə saxlamaq üçün maaflardan ibarət olan xüsusi dəstələr saxlayırdılar (38, c.3, 470; 133, 43-46). Məafilər hər cür vergi və mükəlləfiyyətlərdən azad olunmuşdular. M.Biberşteynin səyahətnaməsində Quba xanlığı haqqında bəhs olunarkən bəzi kəndlərin əhalisinin vergilərdən azad olduğu və bunun müqabilində xanın qoşununda məaf kimi qulluq etdiyi göstərilirdi (66,13).

Azərbaycan xanlıqları müstəqil xarici siyasət yeritməklə öz nüfuzlarını gücləndirməyə çalışırdılar.

XVIII əsrin ikinci yarısında müstəqil xanlıqlara parçalanmış Azərbaycanı işğal etmək üstündə Rusiya imperiyası və İran bir-biri ilə mübarizə aparırdılar.

Kərim xan Zənd vəfat etdikdən sonra (1779) İran taxtacını ələ keçirmək uğrunda Zənd və Qacar tərəfdarları arasında qanlı döyüşlər baş verdi. XVIII əsrin 80-cı illərinin əvvəllərində siyasi səhnəyə çıxmış Ağa Məhəmməd xan Qacar qısa vaxt ərzində zəndlərin müqavimətini qıraraq İran taxtacına sahib oldu. O, dövlətin sərhədlərini genişləndirmək məqsədilə, Azərbaycan xanlıqlarını özünə tabe etmək üçün mübarizəyə başladı. Bu mübarizə nəticəsində Ağa Məhəmməd xan Qacar

XVIII əsrin 90-cı illərinin əvvəllərində Cənubi Azərbaycan xanlıqlarının demək olar hamısını özünə tabe etdi (110, 308).

Bu dövrdə II Yekaterinanın başçılıq etdiyi Rusiya imperiyası Cənubi Qafqazı, o cümlədən Azərbaycanı öz nüfuz dairəsinə daxil etməyə çalışırdı. Öncə Rusiya Azərbaycana münasibətdə «incə, ehtiyatlı siyasət» yeridirdi (123, 72-73). Rus diplomatları və kəşfiyyatçıları bölgədə baş verən hər bir hadisə haqqında öz dövlətlərinə məlumat verirdilər. Rusiya imperiyası xanlıqlar arasında gedən ara müharibələrinə bilərəkdən müdaxilə edirdi. Öncə bu dövlət xarici siyasətdə gözləmə mövqeyi tuturdu. Lakin Ağa Məhəmməd şah Qacarın İran taxt-tacını ələ keçirməsi və onun əvvəlki sərhədlər hüdudunda dövləti bərpa etmək cəhdləri Rusiyanı Cənubi Qafqaz, o cümlədən Azərbaycan uğrunda daha fəal siyasət yeritməyə sövq etdi.

Ara müharibələri baş verən zaman Azərbaycan xanlıqlarının bəziləri İrana və Rusiyaya, bəziləri isə Osmanlı Türkiyəsinə kömək üçün müraciət edirdilər. Xanlar Rusiyaya münasibətdə ehtiyatlı hərəkət edirdilər. Onlar bu dövlətə etibar etmirdilər. Bunun səbəbini S.D.Burnaşov belə izah edir: «Azərbaycanın bütün müstəqil xanlarının Rusiya barəsindəki fikirlərinin ümumi mahiyyəti eyni idi. Onlar hakimiyyətlərinin Rusiya tərəfindən qəsb olunacağından ehtiyat edirdilər və rusların Avropa idarəçilik qaydalarını onların (xanlıqların) hüdudlarına gətirəcəyindən çox narahat idilər. (Xanların) bu təhlükə qarşısındakı vahiməsi onları türklərlə danışıqlara sövq edirdi» (69, 2).

Azərbaycanın nüfuzlu dövlət xadimlərindən biri hesab olunan qubalı Fətəli xan Rusiya dövlətinə münasibətdə ehtiyatlı siyasət yeridirdi. S.D.Burnaşov yazırdı: «Fətəli xan ruslara qarşı çıxmaqla onlar tərəfindən ölkəsi üzərində sahiblik hüququndan məhrum edilməsindən qorxaraq özünü Rusiyaya meyilli kimi göstərirdi» (69,3). Xanların Rusiyaya inanmamasında dini amil də böyük rol oynayırdı. «Onlar ehtiyat edirdilər ki, rusların buraya qədəm qoyması ilə islam dini ləğv ediləcəkdir. Nəinki İranda, hətta Türkiyədə əvvəlcə yayılmış yanlış şayəyə görə, Dərbənd xristianlar tərəfindən ələ keçirildikdən sonra burada yerli hakimiyyətin və islam dininin ləğv edilməsi labüddür» (69, 3). Bütün bunlar sübut edir ki, Azərbaycan xanlıqları Ru-

siyaya heç vaxt meyl etməmişlər. Xanlıqların məqsədi öz müstəqilliyini qoruyub saxlamaq üçün qonşu iri dövlətlərdən birini özünə müttəfiq edilməsindən ibarət olmuşdu. Lakin həmin dövlətlər Azərbaycan torpaqlarına həmişə «öz əraziləri» kimi yanaşdığından xanların bu siyasəti heç bir nəticə verməmişdi.

Osmanlı sultanı da Azərbaycanda baş verən hadisələri diqqətlə izləyirdi. Daxilən dərin böhran keçirən və eyni zamanda Rusiya imperiyasından ehtiyat edən osmanlılar cərəyan edən hadisələrə fəal müdaxilə edə bilmirdilər (31).

Azərbaycan xanlıqlarının ərazilərini İran dövlətinə birləşdirmək uğrunda ən fəal çıxış edən Ağa Məhəmməd şah Qacar idi. İran dövləti ənənəvi olaraq Azərbaycana «əzəli və əbədi ərazisi» kimi yanaşırdı. Buna görə də Ağa Məhəmməd şah Qacar məktub göndərərək xanları öz tərəfinə çəkmək istəyirdi. O, 1793-cü ildə Azərbaycan xanlarına fərman göndərərək onların tabe olmasını tələb etdi. «Ağa Məhəmməd şah gözəl bilir ki, Azərbaycan xanları arasında birlik və onların birgə müdafiə olunmaq barədə müqavilələri yoxdur. Ara müharibələri onları bir-birinə qarşı qoymuşdu. Xanlar hətta belə ağır məqamda da qüvvələrini birləşdirməyə vasitə tapa bilmədilər» (110,165).

Quba, Gəncə və Bakı xanları şəxsi hakimiyyətlərini saxlamaq naminə Ağa Məhəmməd şah Qacar fərmanını müsbət qəbul etdilər. Həmin dövrdə Quba hakimi Şeyx Əli xan ikibaşlı siyasət yeridirdi. O, hakimiyyətini saxlamaq üçün gah İrənlə, gah da Rusiya ilə danışıqlar aparırdı. 1795-ci ilin may ayında Ağa Məhəmməd şah Qacarı elçisi Dərbənddə gəldi. Şeyx Əli xan elçini hörmətlə qarşıladı və şaha tabe olduğunu bildirdi. (110,166)

Eyni zamanda Şeyx Əli xan Rusiya dövləti ilə də danışıqlar aparırdı. Ruslara inamsızlıq hissi onu danışıqları dayandıрмаğa məcbur etdi. Bu hadisəni V.İ. Bakunina belə təsvir edirdi: «1795-ci ilin payızında Dərbənd hakimi Şeyx Əli xan Məhəmməd şah Qacara qarşı yardım olmaq ümidi ilə öz səfirini imperatriçanın yanına göndərdi. Qudoviç dekabr ayında Dərbənd şəhərinə qoşun göndərmək əmri aldı. Mənə elə gəlir ki, general S. çox az bir qoşunla ora göndərilir. Onlar bu qış yürüşü zama-

nında soyuqdan zərər çəkərək nəhayət, Dərbəndə çatırlar. Şeyx Əli xan Ağa Məhəmməd xana qarşı mübarizədə qoşunun əhəmiyyətsiz olduğunu başa düşərək və (şahın) qəzəbindən qorxaraq (şəhər) qapılarının bağlanmasını əmr etdi» (60, 347).

Qarabağ hakimi İbrahim Xəlil xan Azərbaycan xanları içərisində Qacarlar əleyhinə olan ittifaqın təşkilatçısı kimi çıxış edirdi. Bu siyasətdə onu Xoy və Urmiya xanları müdafiə edirdilər. Qarabağda İbrahim xanın qohumu, Avar hakimi Ümmə xanın qoşunu yerləşirdi. O, Kartli-Kaxetiya çarı II İrakli ilə dostluq əlaqəsi saxlayırdı (115,73).

Rusiya dövləti regionda yeritdiyi siyasətdə Ağa Məhəmməd şah Qacara qarşı çıxmış İbrahim Xəlil xandan istifadə etmək niyyətində idi. Rusiya generalları onunla əlaqə yaratsalarda İbrahim xan ruslara da etibar etmirdi. S.D.Burnaşovun knyaz Q.A.Potyomkin-Tavriçeskiyə yazdığı məktubdan görünür ki, İbrahim Xəlil xan ruslara heç də inanmır və hətta onlardan çəkinirdi. (70, 20).

1795-ci ilin iyulunda Ağa Məhəmməd şah Qacar 85.000 qoşunla Qarabağa hücum etdi. İbrahim Xəlil xan əhalinin yardımını ilə müdaxiləçi qoşuna qarşı mübarizəyə qalxdı. Şuşa şəhəri Ağa Məhəmməd şah Qacarin qoşunu tərəfindən mühasirəyə alındı. Mühasirə 33 gün davam etdi. Qalaya bir neçə dəfə hücum olsa da şah qoşunu heç bir müvəffəqiyyət əldə edə bilmədi (23, 49-52; 110, 170).

Ağa Məhəmməd şah Qacar Gəncəli Cavad xanın xahişi ilə Şuşa şəhərinin mühasirəsindən əl çəkərək Tiflisə hücum etdi (23,52). 1795-ci ilin 12 sentyabrında şəhərə daxil olmuş İran qoşunu onu dağıtdı. Şəhər əhalisinin yarısı qırıldı, qalanı isə əsir alındı (76, 12-14).

Ağa Məhəmməd şah Qacarin Tiflisi işğal etməsi Rusiya dövlətinin bu ərazidə fəallaşmasına təkan verdi. Rus qoşunu ilə üz-üzə gəlməkdən çəkinən şah noyabr ayında Tiflisi tərk edərək qışlamaq üçün Muğana gəldi. Burada dincələn Ağa Məhəmməd şah Qacar eyni zamanda Azərbaycan xanlarını itaətə gətirmək üçün tədbirlər görürdü. O, Mustafa xanı cəzalandırmaq üçün Şirvana Süleyman xanın başçılığı ilə qoşun göndərdi. Qoşunu şəkili Məhəmməd Həsən xan müşaiyət edirdi (110, 172).

Şirvan hakimi Mustafa xan İran şahına tabe olmaqdan boyun qaçıraraq, şahın göndərdiyi fərmana etinasız yanaşmışdı. Buna görə də Ağa Məhəmməd şah Qacar Mustafa xanı cəzalandırmaq üçün fürsət axtarırdı. O, məhz Muğanda dincəldiyi vaxt Şirvana cəza dəstəsi göndərdi. Mustafa xan da öz növbəsində gözlənilən hücumdan qorunmaq üçün müəyyən tədbirlər görmüşdü. M.Biberşteyn bu hadisəni belə təsvir edirdi: «Mustafa xan heç də qəsbkar Ağa Məhəmməd şahı tabe olmurdu. Lakin o, Ağa Məhəmməd şahı öz paytaxtında gözləməyə cürət etməyərək yaxın adamları ilə dağlarda gizləndi. Burada o, 1796-cı ilin fevralınadək, Ağa Məhəmməd şah Qacar bu ərazilərdən gedənə qədər qaldı. Mustafa (xan) geri çəkilmək onun arxasınca getmək istəməyənləri və əksəriyyəti dini meylinə görə qəsbkarın tərəfini saxlayan təbəələrinin evlərini dağıtdırdı. Ağa Məhəmməd şah da qaçqınların evləri ilə eyni cür rəftar etdi. Beləliklə, şəhər tamamilə dağıdıldı» (66,18). İran qoşunu Şirvanda həqiqətən də güclü müqavimətə rast gəlmişdi.

Ağa Məhəmməd şah Qacar 1796-cı ilin fevralına qədər Muğanda qaldı. Rus qoşunlarının Cənubi Qafqaza hücum etməsi xəbərini almış şah İrana qayıtmalı oldu (59,175; 110,177).

Ağa Məhəmməd şahın Şimali Azərbaycana və Gürcüstana yürüşü dövründə gözləmə mövqeyi tutan Rusiya imperiyasının bu ərazilərdə daha fəal siyasət yetirməsinə səbəb oldu. Bu məqsədlə Rusiya dövləti Qızlar şəhərinə qoşun toplamağa başladı. Öncə A.V.Suvorov rus qoşunlarının komandanı təyin olundu. Lakin çox keçmədi ki, o, baş komandanlıqdan imtina etdi. Onun yerinə baş komandan vəzifəsinə general-poruçik V.A.Zubov təyin olundu (1, 8; 120, 291).

1796-cı ilin fevralın 19-da imperatriçə II Yekaterina general-poruçik V.A.Zubova Cənubi Qafqaza yürüş planı haqqında fərman göndərdi. Fərmana görə, Xəzər dənizində rus ticarətini qorumaq yürüşün məqsədi kimi göstərilirdi (123,88). Həmin ilin aprel ayının 15-də general-poruçik V.A.Zubovun komandanlığı altında rus qoşunu Cənubi Qafqaza, o cümlədən Şimali Azərbaycana yürüşə başladı (71, c. 2, 372-415).

1796-cı ilin may ayının 1-də rus qoşunu Dərdənd şəhərinə yaxınlaşdı. Bu zaman Dərbənddə ruslara münasibətdə ikitirəlik

özünü büruzə verirdi. Bir dəstəyə Quba xanı Şeyx Əli xan rəhbərlik edirdi. Bu dəstə əhalini rus qoşununa qarşı müqavimət göstərməyə çağırırdı. Digər dəstəyə xanın bacısı Pəricə xanım başçılıq edirdi. O, isə ruslara rəğbət bəsləyirdi. V.İ.Bakunina yazır: «Onun (Şeyx Əli xanın) böyük bacısı Pəricə xanım həmişə rusların tərəfində olmuşdur. O, bütün gücünü qardaşını rus qoşunlarını qəbul etməyə və şəhər qapılarını açmağa razı salmağa sərf edirdi, bizim qoşun gələn zaman mühasirə müddətində o, bir neçə dəfə öz elçisini göndərərək sədaqətini və bir çox vacib məsləhətini bildirmişdi» (60,357). Hətta qraf xanın bacısından 15.000 manat məbləğində hədiyyə də almışdı (71, c. 2,582).

1796-cı ilin may ayının 1-də rus qoşunu Dərbəndə çataraq onun yaxınlığında düşərgə saldı (46,124). Həmin ayın 2-də isə yağışlı havada rus qoşunu ön hissədə yerləşən, 100 nəfər dərbəndlinin müdafiə etdiyi qülləyə doğru hücum keçdi. Bu hücumda Voronej və Kabardin alaylarından ibarət olan qoşun hissələri iştirak edirdilər. Onlara polkovnik Krivtsov başçılıq edirdi (71, c. 2, 572). Öncə ruslar artelleriyadan atəş açaraq hücum başladılar. Onlar qülləni tez bir zamanda ələ keçirmək niyyətində olsalarda, dərbəndlilərin güclü müqaviməti nəticəsində çoxlu itki verərək, pərt halda geri – düşərgəyə qayıtdılar (60, 353). Bu hücum zamanı ruslar 50 döyüşçü itirdilər və 70 nəfər isə yaralandı. Zabit heyətindən isə bir nəfər öldürüldü, polkovnik Krivtsov, mayor Veryovnik və poruçik Popkov yaralananlar arasında idilər (71, c. 2, 576).

Uğursuzluğa baxmayaraq ruslar qülləyə hər gün hücum edirdilər. Qülləni müdafiə edən dərbəndlilər isə onlara güclü müqavimət göstərirdi. Ruslar bunu gözləmirdilər və müqavimətin amansızlığından başlarını itirmişdilər (60, 353).

Nəhayət, uzun müddətli müqavimətdən sonra qüllə, qalada yaşayan ermənilərin xəyanəti nəticəsində rus qoşunu tərəfindən ələ keçirildi. Rus qoşunu ümidlərini itirdiyi bir məqamda ermənilər onlara kömək etdilər. P.Q.Butkov yazırdı: «Gecə (mayın 3-də) Dərbənddən bir erməni qaçıb gələrək söylədi ki, biz öz tərəfimizdən 20-ə qədər düşmən öldürdük, eyni zamanda bir bomba 6 adamı yerə sərtdi, bu isə qalada böyük çaxnaşma

yaratdı» (71, c. 2, 574). Ermənilərdən başqa rus qoşununa Tabasaran qazisi də ərzaqla və 8.000 mal-qara verməklə kömək etmişdi (71, c. 2, 575).

Qüllədə müdafiə olunanlar heç yerdən kömək almırdılar. Doğrudur, şəhər əhalisi dəfələrlə müdafiəçilərə kömək etməyə cəhd göstərsələr də rus qoşunu tərəfindən belə cəhdlərin qarşısı alınır (60, 355).

Mayın 8-də qülləyə edilən növbəti hücum əvvəlcə toplardan güclü atəş açılmaqla, sonra piyada qoşun hissələrinin şəhərə yeridilməsi ilə müşayət olundu. Qüllədə yerləşən dərbəndlilər yenə də inadkarlıqla müdafiə olunurdular. P.Q. Butkov yazır ki, «qüllə içəridən 3 mərtəbəlidir ... bizimkilər yuxarı mərtəbəni tutduqda, onlar (müdafiəçilər) aşağıdakı iki mərtəbədə müdafiə olunurdular» (71, c. 2, 377). Heç bir yerdən kömək almayan və azalmış müdafiəçilər bu dəfə rus qoşununun fasiləsiz hücumlarına davam gətirə bilməyərək təslim oldular. Qəzəblənmiş rus əsgərləri inadkarlıqla müdafiə olunan dərbəndliləri qətlə yetirdilər, onlardan heç biri ruslara əsir düşmədi. Qüllə həməən gün səhərə yaxın ələ keçirildi (60, 355).

Vəziyyətin çıxılmaz olduğunu görən Şeyx Əli xan kənardan kömək axtarmaq məcburiyyətində qalmışdı. Bu məqsədlə o, 15 nəfərdən ibarət olan bir heyəti məktubla Qazıkumık hakiminin və Bakı xanının yanına göndərdi. Məktubda xanlardan xahiş olunurdu ki, onlar qoşun toplayaraq arxadan ruslara hücum etsinlər. Heyətin tərkibi 3 nəfər əyandan, qalanları isə sadə dərbəndlilərdən ibarət idi. Lakin bu dəfə də ermənilər xəyanət edərək göndərdiyi heyətin üzvlərini həbs etdilər və onları ruslara təhvil verdilər. Onlar xüsusi nəzarət altında saxlanıldılar» (71, c. 2, 577).

1796-cı ilin may ayının 10-da Dərbənd şəhərinə rus qoşunları tərəfindən son dəfə güclü hücum başladı. V.İ. Bakunina bu hücumu ətraflı təsvir edərək yazırdı: «Öncə, şəhər səhər saat 9-10 radələrində toplardan güclü bomdardman olundu. Ardı-arası kəsilməyən top atəşləri şəhər əhalisini bərk təşvişə saldı. Buna görə də Dərbənd əhalisi təslim olmaq qərarına gəldi. Bu atəş iranlıları (dərbəndliləri) ələ təngə gətirdi ki, onlar öz molla-sını bizim yanımıza göndərdilər. O, atəş altında şəhərdən çıxar-

raq general Bulqakovun toplarının yerləşdiyi yerə gəldi. Molla bildirdi ki, dərbəndlilər silahı yerə qoyub şəhəri o şərtlə təslim edərlər ki, ruslar Şeyx Əli xanın həyatına və əmlakına qəsd etməsinlər. General Bulqakov bu haqda qraf V. A. Zubova xəbər verdi. Baş komandan şəhərin bombardman edilməsini dayandırdı və xəbər göndərdi ki, iki saat ərzində şəhərin açarları onlara (ruslara) təqdim edilməsə, bombardman yenidən davam etdiriləcək» (60,355).

May ayının 10-da Dərbənd şəhəri ruslara təslim oldu. Şəhərin açarları qraf V.A. Zubova təqdim edildi. Maraqlı faktdır ki, şəhərin açarlarını qrafa təqdim etmiş 120 yaşlı azərbaycanlı 74 il öncə həmin açarları I Pyotra da təqdim etmişdi (60,355; 71, c. 2, 579).

Şeyx Əli xan və onun tərəfdarları silahsız, boynunda qılınc qrafın hüzuruna gətirildilər. Dərbəndin ən zəngin, nüfuzlu şəxsi və xanın baş məsləhətçisi Xıdır bəy qrafa üz tutaraq deyir ki, əgər qraf kimisə cəzalandırmaq istəsə, öncə onu və digər məsləhətçiləri cəzalandırsın. Şeyx Əli xanı isə cavanlığına görə bağışlasın. «Qraf onları sakitləşdirdi və Şeyx Əli xan rusların düşərgəsində xüsusi nəzarət altında saxlanıldı. Heyət isə şəhərə geri qayıtdı» (60, 356).

Bir müddət sonra general-mayor Savelyevin başçılığı ilə bir dəstə rus qoşunu şəhərə daxil oldu və lazımı yerlərdə gözetçi dəstələri təyin edildi. Dərbənd əhalisi tərksilah olundu. Şəhərdə yerləşmiş ləzgilərdən, kumıklardan və tavlirlərdən ibarət olan 500 nəfərlik muzdlu dəstə xüsusi nəzarət altına alındı. Ruslara münasibətdə qatı düşmən mövqeyində olan 13 nəfər isə həbs olundu və onlar Həştərxana göndərildilər (60, 357).

Rus qoşununa müsbət münasibət bəslədiyinə və şəhərin mühasirəsi zamanı onlara lazımı qədər kömək etdiyinə görə Pəricahan xanım qraf V. A. Zubov tərəfindən hörmətlə qarşılandı və Dərbənd şəhərinin hakimi təyin edildi (60, 357).

Dərbənd şəhəri işğal edildikdən sonra rus qoşunu burada iki həftə qaldı. 1796-cı ilin mayın 24-də rus qoşunu Dərbəndi tərk edərək Bakıya doğru hərəkət etdi. Şəhərdə general-mayor Savelyevin başçılığı ilə güclü rus hərbi dəstəsi yerləşdirildi (60,357).

Bakı şəhərinə doğru hərəkət edən rus qoşunu Rubas çayı ətrafında düşərgə saldı. Həmin gün gəmi vasitəsilə Bakıdan göndərilmiş elçilər qrafa xəbər verdilər ki, «Bakı əhalisi imperator həzrətlərinə öz itaətini bildirir».

İyunun 6-da rus qoşununun ön dəstəsi Quba şəhərinə yaxınlaşdı. Müharibə etməkdən çəkinən şəhər naibi açarları ruslara təqdim etdi (71, c. 2, 585). Rus qoşunu bir neçə gün Quba şəhərində qaldıqdan sonra buradan hərəkət edərək Ataçay çayı kənarında dayandı. İyunun 13-də Bakı xanı Hüseynqulu xan rus qoşununun yerləşdiyi düşərgəyə gəldi. Ruslar tərəfindən yaxşı qarşılanan xan Bakı şəhərinin açarlarını qrafa təqdim etdi (71, c. 2, 588). Həmin gün general T.Raxmanovun başçılığı ilə üç piyada batalyonu və bir alay kazak dəstəsi Bakıya göndərildi. İyunun 16-da Hüseynqulu xan general T.Raxmanovun dəstəsilə birlikdə şəhərə daxil oldu. Şəhər rus qoşununa təslim edildi (57, 294).

Bakı şəhərinə qoşun göndərildikdən sonra iyunun 19-da rus qoşunu Şamaxıya doğru hərəkət etdi. Həmin gün Şeyx Əli xan rusların diqqətindən yayınaraq qaça bildi. Ayın 20-də o, Quba naibi, ailəsi və qohumları ilə birlikdə dağlara qaçdı. Quba əhalisinin bir hissəsi də onlara qoşulmuşdu. Əhali vahimə içərisində idi. Görülmüş tədbir nəticəsində dağlara çəkilmiş əhalini geri qaytarmaq mümkün oldu. Lakin Şeyx Əli xan anasını və ailəsini götürərək aradan çıxmağa bildi (60, 370). O qaçdıqdan sonra qardaşı Həsən bəy Quba hakimi təyin olundu (59, 177).

1796-cı ilin iyulunda rus qoşunu Şamaxı xanlığının ərazisinə daxil olaraq «Qurdbulaq» adlanan yerdə düşərgə saldı. İyulun 7-də Şamaxı hakimi Mustafa xan rus qoşununun yerləşdiyi düşərgəyə gəldi və itaət etdiyini bildirdi (46,130-134). Eyni zamanda Şəki hakimi Səlim xan tərəfindən göndərilmiş məktubda da Rusiya imperiyasına itaət hissləri bildirilirdi (110, 182). Onların ardınca İbrahim Xəlil xan oğlu Əbülfət bəyi böyük dəstə ilə V. A.Zubovun yanına göndərdi. Qarabağdan gəlmiş nümayəndə heyəti ruslar tərəfindən təntənə ilə qarşılandı (59, 177; 23, 124).

Bu xanlar Rusiya imperiyasına öz itaətini bildirsələr də ruslara qarşı münasibətdə tərəddüd edirdilər. Ruslara inamsızlığın

nəticəsidir ki, tezliklə, Şamaxı hakimi Mustafa xan onlara qarşı çıxaraq Qarabağa qaçdı (46, 136-137).

Oktyabrın əvvəllərində rus qoşunu Qurdbulağı tərk edərək Yeni Şamaxıya doğru hərəkət etdi. 7 oktyabrda rus qoşunu şəhərə daxil oldu. Bir müddət burada qaldıqdan sonra oktyabrın 21-də Rimski-Korsakovun başçılığı ilə bir neçə alaydan ibarət olan rus qoşunu Gəncəyə doğru yürüş etdi. Dekabrın 13-də qoşun Gəncəyə çatdı. Cavad xan şəhərdən çıxaraq Gəncənin açarlarını Rimski-Korsakova təqdim etdi. Gəncə təslim oldu. Sonra rus qoşunu noyabrın 21-də Yeni Şamaxını tərk edərək Kürə Arazın qovuşduğu yerə gəldi (123, 96).

Lakin rus qoşununun yürüşü gözlənilmədən dayandırıldı. 1796-cı ildə vəfat etmiş II Yekaterinanın yerinə taxt-taca sahib olmuş I Pavel (1796-1801) rus qoşununu Azərbaycandan geri çağırdı (71, c. 2, 418; 59, 177).

Rus qoşunlarının Azərbaycandan getməsindən istifadə edən Ağa Məhəmməd şah Qacar ölkəyə hücumları davam etdirdi. O, Azərbaycan xanlarını öz tərəfinə çəkmək üçün müxtəlif vasitələrdən istifadə etməyə başladı. Digər tərəfdən isə Rusiya dövləti Azərbaycana olan iddialarından əl çəkməmişdi. Həm şimaldan, həm də cənubdan işğal olunmaq təhlükəsi qarşısında qalmış Azərbaycan xanları siyasi varlıqlarını qorumaq üçün bu və ya digər tərəfə meyl edirdilər.

Torpaq iddialarına görə baş vermiş məhəlli müharibələr xanlıqların bir-biri ilə olan qarşılıqlı münasibətlərini mürəkkəbləşdirmişdi. Şəxsi iddialar nəticəsində yaranmış bu gərgin vəziyyət birliyin yaranmasını çətinləşdirir, xarici müdaxiləçilərin Azərbaycana qarşı təcavüzünü isə asanlaşdırırdı. Bu isə XVIII əsrin sonlarında XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycan torpaqlarının iki nəhəng dövlət arasında bölüşdürülməsi ilə nəticələndi.

3.2. İqtisadi vəziyyət

XVIII əsrin birinci yarısında Azərbaycan ərazisində baş vermiş hadisələr onun iqtisadiyyatını bərbad hala saldı. Nadir şahın (1736-1747-ci illər) apardığı müharibələr, onun xalq

kütlələri ilə amansız rəftarı, ağır vergi siyasəti ölkənin məhsuldar qüvvələrinə güclü zərbə vurdu. Lakin Nadir şahın ölümündən sonra xalqın azadlıq hərəkatı nəticəsində yaranmış xanlıqlar dövründə Azərbaycan iqtisadiyyatında zaman keçdikcə müəyyən yüksəliş nəzərə çarpmağa başladı (132, 86-87; 35, 117; 40, 15).

Azərbaycan xanlıqlarının ayrı-ayrılıqda apardıqları müstəqil siyasət təsərrüfat həyatının inkişafına müəyyən mənada təkan verdi. Səyahətnamələrdə XVIII əsrin ikinci yarısında Azərbaycan iqtisadiyyatında baş vermiş inkişaf haqqında faktlara rast gəlmək olur. Əsərlərdə ayrı-ayrı xanlıqların iqtisadi həyatına dair maraqlı məlumatlar vardır.

Baş vermiş müharibələrə baxmayaraq, xalq kütlələri Azərbaycan iqtisadiyyatının dirçəlməsində böyük rol oynayırdı. Səyyah M.Biberşteynin sözlərinə istinadən yazsaq «ardı-arası kəsilməyən müharibələr əhalinin əhvali-ruhiyyəsinə təsir etsə də, təsərrüfat həyatının gedişinə maneçilik törətsə də, yaşamaq məcburiyyəti onu təsərrüfatdan tamamilə əl çəkməyə qoymurdu» (66,36).

Xanlıqlar dövründə də iqtisadiyyatda başlıca yeri kənd təsərrüfatı tuturdu. Kənd təsərrüfatının əsas sahəsi buğda, arpa, çəltik əkinçiliyi idi. Bütün xanlıqların ərazisində əsasən taxıl əkilirdi. Lakin taxılçılıqda Şamaxı, Quba, Gəncə, Şəki, Dərbənd bölgələri aparıcı mövqelərdə idilər (35,117; 123,16).

Şirvan vilayətində yaranmış Şamaxı və Quba xanlıqlarında daha çox taxıl bitkiləri əkilirdi. M.Biberşteyn yazır ki, «Yeni Şamaxının ətraflarında və xüsusilə Quba xanlığında nisbətən bol taxıl əkilirdi» (66,36). Quba ərazisində taxıl yalnız düzənlik yerlərində deyil, hətta yüksək dağların ətəyində əkilirdi. Adətən belə yerlərdən bol məhsul əldə edilirdi. Qubada yetişdirilən taxıl məhsullarından yalnız yerli əhali istifadə etmirdi, izafə taxıl digər xanlıqlara da ixrac edilirdi. Abşeronda təbii şərait taxıl bitkilərinin əkilməsi üçün əlverişli olmadığına görə buraya həmin bitkilər Qubadan gətirilirdi (66,36).

Dərbənddə və onun ətraflarında da bol taxıl bitkiləri yetişdirilirdi.. Mənbələr XVIII əsrin 90-cı illərinin ortalarında Dərbənd ətrafında çoxlu əkin sahələrinin olması haqqında məlu-

mat verirdilər (101,143; 71, c. 2, 583; 64,148). Səyyah M.Biberşteyn də bunu təsdiq edir. O yazır: «Bu xalq (dərbəndlilər) özlərinin təminatı və heyvanlarının yemlənməsi üçün lazımi qədər taxıl əkirdi» (66, 36).

Qazax və Şəmşəddil bölgələrində də kifayət qədər taxıl bitkiləri əkilirdi (69, 4).

Kənd təsərrüfatında çəltik əsasən Talış və Şirvan əyalətlərində yetişdirilirdi (101, 171). Quba xanlığında çəltik Rubas və Ataçay çayları arasındakı düzənlikdə əkilirdi (66,37). Lakin Azərbaycanda yetişdirilən çəltik yerli əhalinin tələbatını ödəmədiyinə görə onu əsasən Gilandan idxal etmək lazım gəlirdi (66,37).

Taxıl bitkilərinin əkilməsi üçün lazımi təbii şəraiti olan Quba xanlığında darı da əkilirdi. M.Biberşteynin yazdığına görə, «darıdan nəinki yerli əhali, habelə Qafqazın bir çox xalqları da qida məhsulu kimi istifadə edirdi» (66,37).

XVIII əsrin ikinci yarısında Azərbaycanın təsərrüfat həyatında zəfəran istehsalı böyük rol oynayırdı. Bakı və Dərbənd zəfəran bitkisinin yetişdirildiyi əsas xanlıqlar idi. Həmin xanlıqlar kənd təsərrüfatının bu sahəsi üzrə ixtisaslaşmışdılar. XVIII əsrin 80-cı illərində Bakıda olmuş G.Forster burada bol zəfəranın yetişdirildiyi, şəhərin ticarətində zəfəranın böyük rol oynaması və eyni zamanda onun qonşu ölkələrə də ixrac edildiyi haqqında məlumat verirdi (158,7). Səyyah M.Biberşteyn də zəfərandan bəhs edərkən Dərbənd və Bakı xanlıqlarını xüsusilə qeyd edir. M.Biberşteyn yazırdı: «Zəfəran Bakı və Dərbənddə əkilirdi. Sonuncu şəhəri (Dərbəndi) əhatə edən təpələrin yamaqları bu bitki ilə örtülüdür. (Dərbəndlilər) nəinki bu diyarın zəfərana olan ehtiyacını ödəyirdi, hətta onu qonşu əyalətlərə də ixrac edirdilər» (66,8).

Azərbaycanın kənd təsərrüfatında pambıqçılıq da inkişaf etmişdi. Pambıq əsasən Abşeron yarımadasında və Şamaxıda yetişdirilirdi (84,82). Səyyah M.Biberşteyn Yeni Şamaxıda çoxlu pambıq sahələrinə rast gəlməsi haqqında məlumat verirdi. (66,37). Yerli əhali pambığı yığır və bu xammaldan müxtəlif parçalar istehsal edərək satırdılar (84,101; 71, c. 2, 204).

Azərbaycanın əlverişli iqlim şəraitinə malik olması bağçılığın və bostançılığın intensiv inkişafı üçün də şərait yaradır. Xanlıqların əksəriyyətində cürbəcür meyvə bağları salınmışdı və bostan bitkiləri yetişdirilirdi. Səyyahlar Şirvanda xeyli meyvə bağlarının olduğu haqqında məlumat verirlər. S.Q.Qmelin və M.Biberşteyn yazır ki, bu bağlarda alma, armud, heyva, gavalı, şaftalı, ərik, badam, qoz və əncir kimi meyvə ağacları var idi (84,102; 66, 37). Eyni zamanda burada yemiş, qarpız, xiyar, noxud və digər bostan bitkiləri yetişdirilirdi (66, 37).

Quba şəhəri meyvələrin zəngin olduğu bölgələrdən biri idi. Burada hər bir evin qarşısında meyvə ağacları olan bağların mövcudluğu adi haldır. Bu bağlarda müxtəlif cür meyvə yetişdirilirdi (71, c. 2, 586).

Dərbənd şəhəri də meyvəçiliklə zəngin olan bölgədir. M.Biberşteyn yazırdı: «Şəhər 3 verstlik məsafədə hər iki tərəfdən gözəl meyvə bağları və üzümlüklərlə əhatə olunmuşdur» (66, 2). Bu bağlarda üzüm, nar, moruq, heyva, badam, şaftalı, alma, gavalı, tut bitirdi (72, 202).

Əhali üzümdən yüksək keyfiyyətli şərab istehsal edirdi. Səyyahlar bu şərabı keyfiyyətinə görə Avropa şərab növləri ilə müqayisə edirdilər. Şamaxı şəhərində yerli üzümdən şərab istehsal edildiyinin şahidi olmuş M.Biberşteyn yazır: «Təcrübəli, səbirli üzümçülərin, xüsusilə iki Şamaxının (Yeni və köhnə Şamaxı) arasındakı dağlarda hazırladıqları şərablar Fransanın qırmızı şərablarından heç də geri qalmırdı» (66, 40). Səyyah S.Q.Qmelin də yerli şərabın yüksək keyfiyyətindən bəhs edir. O, Şamaxı şərabını Burqundiya (Fransa vilayətlərindən biri), Sərrabad, Mazandaran, Gilan və Təbriz şərabından yüksəkdə duran içki kimi qiymətləndirərək yazırdı: «Əgər Şamaxı şərabı Avropa üsulu ilə hazırlanardısı, onu Avropada yüksək keyfiyyətli şərab hesab etmək olardı» (84,103). Səyyahların Şamaxı şərabı haqqında yazdığı bu fikirləri dövrün digər mənbələri də təsdiq edir. Rus hərbiçisi A.Q.Serebrov 1796-cı ildə Azərbaycanda olarkən Şamaxı şərabını «bütün İranda ən yüksək keyfiyyətli şərab hesab edərək qeyd edir ki, o Avropada da məşhurdur» (146,179).

Yüksək keyfiyyətli Şamaxı şərabı nəinki bölgə daxilində sa-

tılırdı, eyni zamanda qonşu xanlıqlara da ixrac edilirdi (66,39). Səyyah G.Forster Bakı şəhərində olarkən Şamaxıda hazırlanmış gözəl, dadlı şərab içildiyini göstərirdi (158.7). S.Q.Qmelin isə Şamaxı şəhərində olarkən bir vedrə şərabın 90 qəpiyə satıldığıının şahidi olmuşdu (84,105).

XVIII əsrin ikinci yarısında ölkənin təsərrüfat həyatında ənənəvi olan ipəkçilik böyük rol oynayır. Əsrin birinci yarısının sonlarında ipək istehsalı tənəzzül etmiş, lakin 60-80-ci illərdə bu sahədə canlanma baş vermişdir. Şamaxı, Quba, Gəncə, Şəki, Təbriz və s. şəhərləri ipəkçiliyin başlıca mərkəzləri idilər (84,606; 66,40; 72,204).

XVIII əsrin 70-ci illərində Şamaxı şəhərində ipək istehsalı yenidən bərpa edilmişdi. Şamaxı xanı Məhəmməd Səid xanın hakimiyyəti dövründə təsərrüfatın bu sahəsinə xüsusi fikir verilir (12,31). Səyyah S.Q.Qmelin yazırdı: « Nadir şahın dövründə şəhərdə dağıdılmış müəssələr yenidən bərpa edildi. Onların böyük hissəsi və ən yaxşısı Yeni Şamaxıda idi. Məhəmməd Səid xanın dövründə həmin müəssələr çiçəklənmə vəziyyətində idi, çünki bütün İranda (Azərbaycanda) məşhur hesab olunan 100 Təbriz ustası burada məskunlaşmışdı» (84,101). Xan tərəfindən ipəkçiliyin inkişafına xüsusi qayğı göstərildiyindən Şamaxı şəhəri Azərbaycanın digər şəhərlərini ipək istehsalı sahəsində geridə qoymuşdu Şamaxı ipəyi İrana və Rusiyada ixrac edilirdi (84,100). Lakin bu inkişaf çox davam etmədi və qubalı Fətəli xan Şamaxını işğal etdikdən sonra Təbriz ustaları geri qayıtdılar, ipək istehsal edən müəssələr isə bərhad vəziyyətə düşdü (84,101). Gəncə şəhəri də ipək istehsalında əsas yerlərdən birini tuturdu. Mənbələrdə ipəkçiliyin inkişafında Gəncə şəhəri Şamaxı ilə bir sırada göstərilirdi (39,38).

Səyyahlar yuxarıda göstərilən şəhərlərdən başqa Qubada da ipəkçiliyin inkişaf etdiyini xəbər verirlər. M.Biberşteyn burada çoxlu tut ağaclarına rast gəldiyini qeyd edirdi (66, 40).

Azərbaycan ipəyi həm xammal kimi ixrac edilirdi, həm də ölkə daxilində olan çoxlu emalatxanalarda müxtəlif cür parçaların istehsalına sərf edilirdi. Şamaxı şəhərində İrandan, Türkiyədən, Hindistandan, Rusiyadan gəlmiş iş adamlarına rast gəlmək olardı. Onlar hər ilin yaz aylarında xam ipək və

ipək parça almaq üçün büraya gəlirdilər (84,101; 146,179). 1784-cü ildə Azərbaycanda olmuş ingilis səyyahı G.Forster yazır ki, Şirvanda çoxlu ipək istehsal olunur və buradan ildə 400 tona qədər ipək Həştərxana ixrac edilirdi (158,7). Rusiyaya və digər xarici ölkələrə xam ipəkdən başqa, ölkədə istehsal edilmiş müxtəlif ipək parçalar da ixrac olunurdu (84,101).

XVIII əsrin ikinci yarısında Azərbaycan özünün «qızıl boyaq» bitkisi ilə də məşhur idi. Süni rənglər əldə edilənə qədər boyaq bitkisindən geniş istifadə edilirdi (66,35). Pambıq parçaları, xalçaları toxumaq üçün istifadə edilən ipləri və digər sapları boyamaq üçün «qızıl boyaq» bitkisindən hazırlanan rəng keyfiyyətli rəng hesab edilirdi (84, 693).

Boyaq bitkisinin yetişdirildiyi yerlərdən biri Dərbənd şəhəri və onun ətrafı idi. Dərbənd şəhərində olmuş M.Biberşteyn bu qiymətli boyaq bitkisi haqqında ətraflı məlumat verir: «Boyaq bitkisi (Dərbəndin) bütün dağlıq hissədə fəvqəladə yayılmış bitkidir. Əhali (boyaq bitkisini) yığır, qurudur və ...satır. (Boyaq bitkisini) iri gəmilərlə Həştərxana göndərirdilər. Onun I pudu 12-15 rubla satılırdı» (66, 34-35). Dövrün digər mənbəyi də Dərbənd şəhərində çoxlu boyaq bitkisinin yetişdirilməsi və onun Rusiyaya ixrac edilməsi haqqında məlumat verirdi (72, 204).

Şamaxıda da boyaq bitkisi yetişdirilirdi. Bu bitkidən nəinki ölkə daxilində istifadə olunurdu, o eyni zamanda xaricə də ixrac edilirdi. Səyyah S.Qmelin yazırdı: «Boyaq bitkisi Bakıda, Dərbənddə və Şamaxıda yetişir. Bu bitki İrana Bakıdan, Dərbənddən və Şamaxıdan ixrac edilirdi» (84,692).

Azərbaycanın kənd təsərrüfatında əhalinin məşğulluq vasitələrindən biri əkinçilik olduğuna görə yerlərdə müxtəlif kənd təsərrüfatı alətlərindən istifadə edilirdi. Lakin bu alətlər çox bəsit idi. Səyyahlar əkinçilikdə istifadə edilmiş alətlər haqqında da məlumat verirlər. Səyyah M.Biberşteyn Azərbaycanda olarkən torpağı şumlayan zaman əhalinin xış və kotandan istifadə etdiyinin şahidi olmuşdu. Yetişmiş taxıl məhsulları isə oraqla biçilirdi (66,37).

XVIII əsrin ikinci yarısında maldarlıq əhalinin əsas məşğulluq sahələrindən biri olaraq qalırdı. Maldarlıq Muğan

düzündə, Şamaxı, Quba, Salyan, Cavad, Təbriz, Ərdəbil bölgələrində daha çox inkişaf etmişdi. Səyyahlar Azərbaycanı maldarlıq üçün çox əlverişli bir ölkə hesab edirdilər (66, 43).

Mənbələrdə Şirvanda əhalinin həm oturaq, həm də köçmə maldarlıqla məşğul olması haqqında məlumata rast gəlmək olar. M.Biberşteyn yazır ki, «Şirvan əhalisinin kifayət qədər xırda və iri buynuzlu mal-qarası var idi. Əhali yayda mal-qara sürülərini dağlarda, qışda isə düzənlik ərazidə otarırdı» (66, 43).

Quba xanlığında da maldarlıq xeyli inkişaf etmişdi. Xüsusilə, xanlığın dağlıq hissəsində mal-qara sürüləri daha çox idi (72, 203).

Muğan düzü maldarlığın inkişafı üçün daha əlverişli idi. Geniş ərazidə əhali köçmə maldarlıqla məşğul olurdu. Onlar mal-qaranı qışda Muğan düzündə otarırdı, yayda isə Təbriz və Ərdəbilə gedirdilər (69,6).

Əhali xırda və iribuynuzlu ev heyvanlarından başqa at, eşək, qatır və dəvə də saxlayırdı. Dağlıq ərazilərdə eşəkdən daha çox istifadə edilirdi. Bakının ətrafındakı kəndlərdə dəvəyə tez-tez təsadüf olunurdu (66, 41-43).

Azərbaycanda balıqçılıq ən gəlirli təsərrüfat sahələrindən biridir. Balıq həm Xəzər dənizində, həm də Azərbaycan ərazisindən axan müxtəlif çaylardan tutulurdu (35,125; 12,33; 110,98).

Salyanda iri balıq vətəgələri var idi. Balıq ovunda əsasən Rusiya təbəələri böyük rol oynayırdılar. Bu vətəgələrin sahibi olan qubalı Fətəli xan onları ruslara icarəyə verərək böyük gəlir əldə edirdi. Bunun haqqında M.Biberşteyn yazırdı: «Kür çayındakı balıq vətəgələri Həştərxan şəhərindən və bu quberniyanın müxtəlif yerlərindən gəlmiş rus təbəələrinə könüllü iltizama verilmişdi. Ona görə də burada çoxlu əcnəbi olurdu. Xanın balıqdan aldığı gəlir 50 min gümüş rubla bərabər idi» (66,14). Kür çayında balığın bol olması və müxtəlif balıq növləri haqqında səyyah S.Qmelin daha ətraflı məlumat verirdi. Onun əsərində oxuyuruq: «Həm Kür çayının özündə, həm də onun müxtəlif qollarında balıq hədsiz dərəcədə çoxdur. Çaydan nərə balığı, ağ balıq, yağlı balıq, karp, şirbit, çömçə balığı, durnabalığı və s. balıq tutulurdu (84,113).

Azərbaycanın iqtisadi həyatında neft və duz istehsalı əsas sahələrdən biridir. Neft və duz əsasən Bakı xanlığında hasil olunurdu (55, 305-306).

1770-ci ildə Bakıda olmuş S.Q.Qmelin Bakı nefti haqqında ətraflı məlumat verir. Onun yazdığına görə, «Abşeron yarımadasının qərb hissəsində yerli əhalinin «Bel»(Bayıl), rusların isə «şah bazarı» adlandırdığı yerdə neft çıxarıldı. Burada 70-dən çox neft quyusu var idi. Quyudan çıxarılan neft xüsusi mühafizə yerlərində saxlanılırdı. Bayıl neftinin tərkibində su vardı. Onu ancaq Salyana aparırdılar, İrana isə yüksək keyfiyyətli neft göndərilirdi» (84,73).

G.Forster və M.Biberşteyn də öz əsərlərində Abşeron yarımadasının tükənməz neft ehtiyatına malik olduğunu yazırlar: «Ora Şirvanın ən quru və məhsuldar olmayan hissəsidir. Lakin Abşeron duz və neft ixracına görə üstün mövqedədir» (158,6-7; 66,15). Bakı xanlığının neft quyularından əldə etdiyi gəlirin miqdarı 40 min rubla çatırdı (84,73). Neft ağ və qara olmaqla iki növə bölünürdü. Ağ neft daha yüksək qiymətləndirilir, ona görə də baha qiymətə satılırdı. S.Q.Qmelin müqayisə üçün yazırdı ki, əgər on beş funtluq qara neft beş qəpiyə satılırdısa, səkkiz funtluq ağ neft isə bir abbası yarıma və yaxud 30 qəpiyə satılırdı (84,73).

Neft Rusiyaya, İrana və Azərbaycanın digər xanlıqlarına ixrac edilirdi. Bu haqda G.Forster yazır: «Bakının ətrafı duzla və boz rəngli neft ilə zəngindir. Bu ölkə (Bakı xanlığı) Gilanı, Mazandarani və digər yerləri daş duzla və neftlə təmin edir» (158, 6-7). Bakı nefti üçün əsas ixrac bazarlarından biri də ipəkçiliyin xeyli inkişaf etdiyi bölgələr idi. M.Biberşteynin yazdığına görə, «neftin əsas bazarı Gilandır, çünki təcrübələrinə əsasən və yaxud da ümumi mülahizələrinə görə barama qurdu bəsləyənlər bildirirdilər ki, barama bəsləyən evləri işıqlandırmaqdan ötrü yalnız neftdən istifadə etdikdə qurdlara zərər dəymir» (66, 15).

Neftdən yalnız məişətdə deyil, həm də müalicə məqsədilə də istifadə edilirdi. Bu haqda S.Q.Qmelin yazır: «Bu nefti (ağ nefti) Azərbaycanda və İranda yel, oynaq və zöhrəvi xəstəliklərinə qarşı müalicə məqsədilə istifadə edirdilər. Onu yarım və bir ya-

rım unsiya miqdarında qəbul edirdilər» (84,71). G.Forster rusların ağ neftdən dərman kimi daha çox istifadə etdiyini qeyd edir. Onun məlumatına görə, «ondan (ağ neftdən) dəri xəstəliklərinə və şişə qarşı istifadə edirdilər. Abşeron yarımadasında digər neftə (qara neftə) nisbətən ağ neft çox az miqdardadır. Ruslar bədənlərini möhkəmləndirmək üçün onu dərman kimi içir, lakin (ağ neft) (adamı) sərxoş etmir» (158,14-15).

Abşeron yarımadasında ən yüksək keyfiyyətli duz da istehsal edilirdi. Duz əsasən Novxanı ilə Masazır kəndləri arasında yerləşən göldən hasil olunurdu (84,73; 91, 162; 57, 306). Bakı xanı neftdən olduğu kimi duzdan da kifayət qədər gəlir əldə edirdi. Duzun bir pudu 7 qəpik yarımaya satılırdı. Duzdan əldə olunan gəlir xan xəzinəsinə daxil olurdu (84,73). Duz əsasən İrana, Rusiyaya və Azərbaycanın digər xanlıqlarına ixrac edilirdi. M.Biberşteyn yazırdı: «Duz onun (Bakı xanlığının) ərazisindən bol miqdarda quru yolla Yeni Şamaxıya aparılır və oradan xaricə ixrac edilirdi» (66,15).

XVIII əsrin ikinci yarısında Azərbaycanın iqtisadi həyatında şəhərlər böyük rol oynayırdılar. Bu şəhərlər sənətkarlıq və ticarət mərkəzləri idilər. Azərbaycan şəhərləri haqqında H.B.Abdullayevin, S.B.Aşurbəylinin, F.M.Əliyevin əsərlərində geniş şəkildə bəhs edilmişdir (34; 35; 57; 12). Lakin təqdim olunan monoqrafyada səyyahların Azərbaycanın şəhərləri haqqındakı məlumatlarından bəhs ediləcəkdir.

XVIII əsrin ikinci rübündə gərgin siyasi vəziyyətlə əlaqədar olaraq tənəzzülə uğramış Azərbaycan şəhərləri əsrin ikinci yarısında qısa müddət davam etmiş canlanma dövrünə qədəm qoydular. Ayrı-ayrı xanlıqların mərkəzi olan Şamaxı, Gəncə, Quba, Şəki, Təbriz, Dərbənd şəhərləri ticarət və sənətkarlıq mərkəzləri kimi məşhur idilər.

Azərbaycanın ən qədim və böyük şəhərlərindən biri olan Şamaxı eyni adlı xanlığın mərkəzi idi. XVIII əsrin 30-cu illərində Nadir şahın hücumları ilə əlaqədar olaraq Şamaxı şəhəri dağıdıldı. Şəhərin əhalisi Ağsuya köçürüldü və nəticədə iki mərkəz- Köhnə və Yeni Şamaxı yarandı (71, c. 2, 126; 12, 37).

XVIII əsrin birinci yarısında güclü dağıntıya məruz qalmış Köhnə Şamaxı şəhəri Məhəmməd Səid xanın dövründə yenidən

dirçəlməyə başladı.Xan burada məskunlaşdıqdan sonra xalqın köməyi ilə şəhəri yenidən bərpa etdi,çoxlu evlər tikirdi.XVIII əsrin 70-ci illərində Köhnə Şamaxıda olmuş S.Q.Qmelin onun vəziyyətini belə təsvir edirdi: «Şamaxı şəhəri Şirvan əyalətinin əsas şəhəri idi.... Şəhər şimal-şərqdən və qərb tərəfdən dağlarla əhatə olunmuşdu, ancaq cənub tərəfində isə düz və quru torpaqlar yerləşirdi. Onun görünüşü nizamsız uzununa beşguşəli vəziyyətdə idi və mən deyə bilmərəm ki, orada səliqəli tikinti tapa bildim. Evlər gildən və çiy kərpicdən düzəldilmişdi. Heç bir ümumi tikinti və karvansaralar xüsusi diqqətə layiq deyildi, ancaq şəhərin yuxarı hissəsində dağın başında yerləşən xanın evi böyüklüyünə və əhatəsinə görə xüsusi idi» (84,94-95). Məhəmməd Səid xanın dövründə şəhərdə ticarət də genişlənməmişdi.Köhnə Şamaxının bazarlarında xam ipəklə qızğın ticarət aparılırdı və burada İrandan, Rusiyadan, Türkiyədən, Hindistandan,Azərbaycanın ayrı-ayrı xanlıqlarından gəlmiş iş adamlarına rast gəlmək olardı. Şamaxı ipəyi İrana, Rusiyaya, Türkiyəyə ixrac edilirdi.Eyni zamanda həmin ölkələrdən də satılmaq üçün buraya müxtəlif cür mallar gətirilirdi (84,100).

Lakin XVIII əsrin 60-cı illərində Şamaxı xanlığı Quba xanlığına birləşdirildikdən sonra hər iki mərkəz güclü dağıntıya məruz qaldı. Bu ərazini işğal etdikdən sonra Fətəli xan əhalini Yeni Şamaxıdan Köhnə Şamaxıya köçürdü. Yeni Şamaxı isə tamamilə dağıdıldı (66, 17). S.Q.Qmelin köçürmənin bir neçə səbəbini göstərirdi. O yazırdı: «1769-cu ildə Fətəli xan əmr edir ki, Yeni Şamaxı tamamilə dağıdılsın, əhalisi isə Köhnə Şamaxıya köçürülsün. Bunun bir neçə səbəbini söyləyirlər.Birincilər deyirdi ki, bu yer yaşamaq üçün əlverişli deyil,yaxud burada əhali çox öldüyündən onu hava şəraitinin pis olması ilə əlaqələndirirdilər,başqaları lazımi qədər su ehtiyatının olmaması ilə bağlayırdı. Üçüncü əsas səbəb belə idi:Fətəli xan bəzi təbəələrinin qiyam qaldırmasından ehtiyat edərək belə hesab edirdi ki,onlar bir yerdə yaşamasalar daha qorxuludurlar, ona görə də Yeni Şamaxını dağıdıb əhalini Köhnə Şamaxıya köçürdü» (84, 94).

Zorla köçürmə nəticəsində Yeni Şamaxının əhalisi o qədər azalmışdı ki, şəhərin bir sıra məhəllələri tamamilə boş qalmışdı

(66, 18). Səyyah S.Q.Qmelin burada olarkən şəhəri tamamilə dağıdılmış vəziyyətdə görmüşdü (84,108).

Lakin çox keçmədi ki, qubalı Fətəli xan həyata keçirdiyi bu tədbiri dəyişməli oldu. 1775-ci ildə əhali yenidən Yeni Şamaxıya köçürüldü. Bunun əsas səbəbi də ondan ibarət idi ki, Fətəli xan Yeni Şamaxının əhalisinin sayını artırmaqla bu şəhəri dağstanlıların hər an gözlənilən hücumlarından qorumağa can atırdı (66,17)

Yeni Şamaxı bərpa olundu. Sonralar bu şəhərdə olmuş Avropa səyyahları onu belə təsvir edirdilər: «Şəhər kvadrat formasındadır, eni və uzunluğu 800 addımdan ibarətdir. Qalanın (şərq) üslubunda tikilmiş dördkünc və dairəvi bürcləri vardır. Qala divarlarının qarşısında dərin xəndək qazılmışdı» (66,17).

Köçürmə siyasəti nəticəsində Köhnə Şamaxı da çox acınacaqlı vəziyyətə düşdü. Vaxtilə Şərqi ən məşhur şəhərlərdən biri olmuş Köhnə Şamaxı keçmiş şöhrətini itirmişdi. XVIII əsrin 70-ci illərində Köhnə Şamaxıda olmuş S.Qmelin şəhərin cəmi 9 məhəllədən ibarət olduğunu, məhəllələrin heç birində səliqəli tikililərin olmadığını, şəhərdə evlərin sayının 1000-ə qədər olduğunu qeyd edirdi (84,95).

Fətəli xanın köçürmə siyasəti hər iki şəhəri ağır vəziyyətə salmışdı. Şəhərin birində əhali xeyli artmış, digərində azalmışdı. XVIII əsrin 80-ci illərində Yeni Şamaxıda təqribən 4.000-5.000 adam yaşayırdı (66,18).

Yeni Şamaxı qacar tayfasından olan Ağa Məhəmməd şahın hücumu nəticəsində 1795-ci ildə yenidən dağıntıya məruz qaldı. Şəhər o dərəcədə dəyişmişdi ki, onun əhalisi zirzəmilərdə və xarabalıqlarda yaşayırdı (66,18).

Baş verən «məhəlli müharibələr» şəhərlərdə dağıntılar törətmiş, onları xarabalıqlara çevirmişdi. Şəhərlərə hər an talançı hücumlar gözlənildiyindən əhali qorxu içərisində yaşayırdı və dilənçi vəziyyətində idi. M.Biberşteyn hər iki Şamaxını nəzərdə tutaraq yazır ki, «bu ölkədə xalqın ehtiyac içində olması onların yaşayış evlərindən müəyyən etmək olar. Burada həm ictimai, həm də xüsusi binalar çox pis vəziyyətdədir. Şəhər əhalisini demək olar ki, hər gün bu və ya digər feodalın basqını gözləyirdi. Təbiidir ki, belə olduqda heç kəs çoxlu pul sərf edib

özünə əsaslı bina tikməyə cürət edə bilməzdi» (66,50).

XVIII əsrin ikinci yarısında Şamaxı əhalisi çox ağır vəziyyətdə yaşayırdı. Tez-tez baş verən feodal hücumları, xanların köçürülmə siyasəti hər iki Şamaxını iflasa uğratmışdı. Şəhərlərdə ticarət tənəzzülə uğramış və əhali yaşamaq üçün digər şəhərlərə getməyə məcbur olmuşdu.

XVIII əsrin ikinci yarısında Azərbaycanda əsas ticarət və sənətkarlıq mərkəzlərindən biri də Bakı şəhəri olmuşdur. Bakı şəhəri eyni adlı xanlığın mərkəzi idi (57, 283). Xəzər dənizinin sahilində yerləşən bu şəhər ən əlverişli liman hesab edilirdi (66, 15). İngilis səyyahı G.Forster Bakı şəhərini belə təsvir edir: «Bakı şəhəri Şirvan vilayətində, dənizin şimal sahilində yerləşir və üçbucaqlı formada dənizin bir tərəfində qərarlaşmışdır, sahilə paralel şəkildə uzanırdı. Onun dairəvi sahəsi bir milə yaxındır və burada əksəriyyəti ticarətlə məşğul olan xeyli əhali vardı » (158, 5). Daha sonra o yazır ki, «şərq tərəfində Bakının ikiqat qala divarı vardı. Lakin xarici divar hazırda dəniz dalğalarının təsiri nəticəsində dağılmışdı» (158, 5). G.Forsterin Bakını əhatə edən xarici qala divarı haqqındakı məlumatı digər səyyahın məlumatından fərqlənirdi. M.Biberşteynin məlumatına görə isə, «Bakı böyük şəhər deyil və qala divarları ilə əhatə olunmuş başqa şəhərlərdən ikiqat divarı ilə fərqlənirdi.Daxili divar xaricdəkindən ucadır» (66, 15).

Bakıda evlər plansız və kobud tərzdə tikilirdi. Burada evlər əsasən gillə qarışdırılmış məhlulla, kobud daşlarla tikilirdi. Evlərin yastı dam örtüyü var idi. Küçələri isə çox dardı (64, 118).

Qeyd etmək lazımdır ki, səyyahların əsərlərində şəhərin zahir görünüşü barədə məlumat verilsə də əhalinin sayı haqqında demək olar ki, heç nə yazılmırdı. Bakı əhalisi ticarətlə məşğul olurdu. Neft, duz və zəfəran şəhərin başlıca əmtələri idi (66, 9; 158,6). Yerli əhalidən başqa burada əcnəbi tacirlərə də təsadüf etmək olardı. Rusiyadan, İrandan, Hindistandan gəlmiş iş adamları burada ticarət edirdilər. Bakı limanı həmişə başqa ölkələrdən gəlmiş ticarət gəmiləri ilə dolu olurdu(158, 9; 64, 227). Lakin Bakının ticarətinin inkişafı Azərbaycanın digər şə-

hərlərində baş verən hadisələrlə əlaqədar idi. M.Biberşteynin yazdığına görə, «Şirvanda və qonşu əyalətlərdə baş verən hadisələr, xüsusilə Köhnə Şamaxının tənəzzülə uğraması Bakının ticarətini zəiflətməmişdi» (66, 15).

Dərbənd Azərbaycan şəhərləri içərisində özünəməxsus yer tuturdu. Azərbaycanın şimal sərhəddində yerləşən bu şəhər eyni adlı xanlığın mərkəzi idi. M.Biberşteyn yazırdı ki, Dərbənd şəhərinin uzunluğu 2,5 verst, eni 200 tuazdır (tuaz 1,949 sm-ə bərabər olan məsafə ölçüsüdür). Şəhərin sahilləri az enişli olduğundan heç bir ticarət gəmisi şəhərə bir verst məsafədən artıq yaxınlaşa bilmirdi və onu dəniz limanından məhrum edirdi. Şəhər xarici düşmənlərdən əlverişli müdafiə mövqeyində yerləşirdi (66,1). Dərbənd digər Azərbaycan şəhərlərində olduğu kimi qala divarları ilə əhatə olunmuşdu. Divarların hündürlüyü 5-6 tauza, eni isə 10 futa çatırdı. Eyni zamanda divarlarda dairəvi bürclər ucalırdı (66,1). Şəhərin bir neçə qala qapısı vardı və hər qapı öz adı ilə tanınırdı. Şəhərin şimal hissəsində yerləşən qapılar «Daş qapı», «Dübar qapı», «Qırxlar qapısı», «Carçı qapı» adlanırdı. Dərbəndin cənub hissəsində beş qapı («Dübar qapı», «Yeni qapı», «Orta qapı», «Boyat qapı», «Qala qapı») var idi (64,127-128).

Dərbənd şəhəri dörd hissəyə bölünürdü: Yuxarı, iki orta və aşağı. Şəhərin yuxarı hissəsi Narınqala adlanırdı. Narınqala üçbucaqlı formada divarları və bürcləri olan yerdə. Onun divarlarının hündürlüyü 6, bürcünün hündürlüyü isə 9 tauzdır. Burada xanın ailəsinin, saray əyanlarının və xidmətçilərin yaşadığıları iqamətgah yerləşirdi (66,2). Şəhərin iki orta hissəsində əhali yaşayırdı. Bütün şəhər əhalisinin evləri burada yerləşirdi. Hər bir ev daşdan tikilmişdi (66,1; 72,201). Dərbənd şəhərinin axırncı hissəsi «Dubari» adlanırdı. Bura boş yerdir və əhali yaşayan hissədən divarlarla ayrılmışdı. «Dubari» də əhali çoxlu mal-qara saxlayırdı (66,1; 40,202).

Dərbənd şəhəri strateji cəhətdən əlverişli bir yerdə idi. 1759-cu ildə Dərbənd xanlığı Quba xanlığına birləşdirildikdən sonra da bu şəhər öz əhəmiyyətini itirməmişdi. Dərbənd Fətəli xanın və onun xələflərinin iqamətgahına çevrilmişdi (66, 3).

XVIII əsrin 70-ci illərində Dərbənd şəhərində olmuş

S.Q.Qmelin burada 4000 ev olduğunu göstərirdi (84,19). Lakin dövrün digər mənbələri bunu təsdiq etmir. P.Butkov şəhərdə 1.700 ev (71, c. 2, 582), F.F.Simonoviç və A.Q.Serebrov isə 2.180 ev olduğunu qeyd edirlər (149, 143; 146,176).

Dərbənd şəhəri özünəməxsus layihəyə malikdir. Şəhərin küçələri dar idi, evlərin hündür və daşdan tikilmiş divarları vardı, pəncərələri çox kiçik idi (41, 358). Şəhərin ətrafı bağlardan və qəbiristanlıqdan ibarət idi. Şəhərdə 14 böyük və kiçik məscid, 1 erməni kilsəsi, 4 karvansara, 3 hamam fəaliyyət göstərirdi (71, c. 2, 582-583).

Dərbənd Azərbaycanın digər şəhərləri kimi ticarət mərkəzi idi. Şəhərdə müxtəlif ölkələrdən gəlmiş iş adamlarına rast gəlmək olardı. Burada zəfəranla, təbii rəng olan «boyaq bitkisi» ilə ticarət aparılırdı (66, 34-35). Lakin XVIII əsrin sonlarına yaxın siyasi vəziyyətlə əlaqədar olaraq Dərbənd şəhərinin ticarəti zəifləmişdi. V.Bakunina şəhərdə olarkən onun ticarətini belə təsvir edirdi: «Şəhərdə çoxlu çirkli, dar və qaranlıq dükənlər vardı, lakin biz orada az mal gördük» (60, 359).

Haqqında yuxarıda bəhs edilmiş şəhərlərlə yanaşı Azərbaycanın Təbriz, Şuşa, Şəki, Quba, Gəncə, Ərdəbil, Naxçıvan, Urmiya, Marağa şəhərləri də ticarət əhəmiyyətli mərkəzlər idilər. Lakin bu şəhərlər haqqında səyyahların əsərlərində çox səthi məlumatlar olduğundan onların tədqiqatına cəlb olunması müşkuldür.

Səyahətnamələrdən göründüyü kimi, XVIII əsrin ikinci yarısında xanlıqların yaranması ilə ölkədə nisbi sabitlik hökm sürmüşdü. Nəticədə, kənd təsərrüfatının, sənətkarlığın və ticarətin inkişafı üçün əlverişli şərait yaranmışdı. XVIII əsrin birinci yarısı ilə müqayisədə xanlıqlar dövründə iqtisadi həyatda yüksəliş nəzərə çarpırdı. Azərbaycan şəhərləri əvvəlki sənətkarlıq və ticarət mərkəzi kimi əhəmiyyətini saxlayırdı. Ən iri şəhərlər xanlıqların mərkəzinə çevrilirdi. Lakin natural təsərrüfatın hökm sürməsi, ara müharibələri təsərrüfatın inkişafını ləngidirdi.

NƏTİCƏ

XVIII yüzillikdə Azərbaycanda olmuş rus və Qərbi Avropa səyyahlarının səyahətnamələrini mənbə kimi araşdırılması sayəsində aşağıdakı elmi nəticələr əldə olunmuşdur.

XVIII yüzillikdə Azərbaycanda və Qafqazda olmuş rus və Qərbi Avropa səyyahları mənsub olduqları dövlətlərin başlıca sifarişlərini yerinə yetirmişdilər. Səyyahların bu bölgəni iqtisadi, siyasi və mədəni baxımdan öyrənməsi ilə mənsub olduğu dövlətlərə gələcəkdə buraya nüfuz etməsi üçün əlverişli şərait yaratmalı idi. Onlar Azərbaycanı incəliklərinədək öyrənməyə çalışmış, gördükləri və eşitdikləri hadisələri qələmə almış, sonradan isə yazdıqlarını xatirə və yaxud kitabça şəklində çap etdirmişlər. Tariximizin öyrənilməsi prosesində səyahətnamələrin əhəmiyyəti misilsizdir. Qeyd etmək lazımdır ki, XVIII yüzillikdə Azərbaycanda olmuş rus və Qərbi Avropa səyyahlarının səyahətnamələri narrativ mənbələr kimi səciyyələndirilir. İstər faktların göstərilməsində, istərsə də hadisələrin mahiyyətinin açıqlanmasında bu mənbələrdə subyektivliyə yol verilmişdir. Ona görə də, səyahətnamələrin Azərbaycan tarixi üçün mühüm və qiymətli mənbə olmasına baxmayaraq orada göstərilən faktlara obyektivcəsinə, tənqidi yanaşmağa və onlara düzgün qiymət verməyə çalışmışıq.

XVIII əsrin əvvəllərində baş vermiş böhran ölkənin təsərrüfat həyatına mənfi təsir göstərmiş, lakin xalqın mədəni təkamül prosesinə mane ola bilməmişdi. Səyahətnamələrdən aydın olur ki, XVIII əsrin birinci rübündə Azərbaycanda heyvandarlıq, əkinçilik müəyyən qədər inkişaf etmiş, təbii ehtiyatlardan geniş istifadə olunmuşdur. İpəkçilik, pambıqçılıq, bağçılıq və bostançılıq ölkənin təsərrüfat həyatında başlıca yeri tuturdu. Azərbaycan ipəyi beynəlxalq ticarətdə başlıca mübadilə obyektinə çevrilmişdi. Müxtəlif dövlətlər bu ipəyi əldə etmək üçün bir – biri ilə mübarizə aparırdılar. Həm Qərb, həm də Şərq ölkələrindən iş adamları Azərbaycana axışırdılar. Azərbaycan şəhərləri beynəlxalq ticarət yolunda yerləşdiklərinə görə hərtərəfli inkişaf edirdilər. Ən iri şəhərlər sənətkarlıq və ticarət mərkəzi kimi beynəlxalq aləmdə şöhrət tapmışdı.

Azərbaycanın əlverişli strateji mövqedə yerləşməsi, zəngin təbii ehtiyatlara malik olması qonşu dövlətlər olan Rusiya və Osmanlı imperiyalarını özünə cəlb etdiyindən onları sərt mübarizəyə sövq edirdi. Hər iki dövlət bölgədə baş verən hadisələri diqqətlə izləyirdi. Səfəvilər sülaləsinin hakimiyyətinin zəifləməsi XVIII əsrin 20-ci illərinin əvvəllərində bu iki böyük dövlətin Azərbaycana yürüşü üçün lazımi şərait yaratdı. Nəticədə Azərbaycan Rusiya və Osmanlı imperiyaları arasında bölüşdürüldü. Mənbələrdən aydın olur ki, Azərbaycan xalqı bu işgalla barışmamış və hər iki dövlətə qarşı barışmaz mübarizə aparmışdır. Səyahətnamələrdə xalqın qəhrəmanlıq mübarizəsi haqqında ətraflı məlumatlar vardı.

XVIII əsrin 30-40-cı illərində Əfşar tayfasından olan sərkərdə Nadirin xanın tarix səhnəsinə çıxması və şah seçilməsi (1736-cı il), onun apardığı fasiləsiz müharibələr, ağır vergi siyasəti Azərbaycanı acınacaqlı vəziyyətə gətirib çıxardı. Kənd təsərrüfatı, şəhərlərin iqtisadiyyatı tənəzzülə uğradı, məhsuldar qüvvələrin inkişafı ləngidi. Bu işə bütün xalqın narazılığına səbəb oldu və Azərbaycanda zülmkar rejimə qarşı çıxışlar geniş miqyas almağa başladı. Xalqın azadlıq hərəkatı bu rejimin zəifləməsində böyük rol oynayırdı. Nadir şahın sui-qəsd nəticəsində öldürülməsi (1747-ci il) və xalq çıxışları Azərbaycanda müstəqil xanlıqların tarix səhnəsinə çıxması üçün əlverişli şərait yaratdı.

XVIII əsrin ikinci yarısında Azərbaycanda xanlıqların yaranması və onların apardığı müstəqil siyasət vilayətlərin təsərrüfat həyatının inkişafına təkan verdi, dağılmış iqtisadiyyat dirçəlməyə başladı. Xanlıqların iqtisadiyyatında kənd təsərrüfatı əsas yeri tuturdu. Əhali əkinçilik, maldarlıq, bağçılıq və bostançılıqla məşğul olurdu. Əkinçilikdə süni suvarma sistemindən geniş surətdə istifadə olunurdu.

XVIII əsrin 30-40-cı illərində müharibələr nəticəsində dağılmış şəhərlər xanlıqlar dövründə bərpa olunmağa başladı. Ən iri şəhərlər xanlıqların paytaxtı elan olunurdu. Onlar ticarət və sənətkarlıq mərkəzi kimi öz əhəmiyyətini saxlayırdılar. Bakı, Dərbənd, Gəncə, Şamaxı, Təbriz, Ərdəbil və digər şəhərlər əvvəlki kimi beynəlxalq ticarətdə aparıcı yeri tuturdular.

Səyahətnamələrdən görüldüyü kimi xanlıqların siyasi tarixi qarşılıqlı ərazi iddiaları ilə, baş vermiş məhəlli müharibələrlə səciyyəvi idi. Bəzi nüfuzlu xanların, xüsusi ilə qubalı Fətəli xanın Azərbaycan torpaqlarını vahid dövlət hüdudlarında birləşdirmək cəhdi heç bir nəticə vermədi və ayrı-ayrı xanların kəskin müqaviməti ilə qarşılaşdı. Müharibələr ölkənin təsərfat həyatına böyük zərbə vururdu. Şəxsi iddialar nəticəsində yaranmış gərgin vəziyyət xanlıqlar arasında birliyin, anlaşmanın yaranmasını çətinləşdirir, xarici müdaxiləçilərin Azərbaycana qarşı təcavüzünü isə asanlaşdırırdı.

Ara müharibələri gedişində ayrı-ayrı xanlıqlar öz varlıqlarını qorumaq naminə gah İran dövlətinə, gah da Rusiyaya müraciət edirdilər. Səyahətnamələrdən aydın olur ki, xanların bu və ya digər dövlətə müraciət etməsi heç də davamlı meylin nəticəsi deyildi, sadəcə olaraq xanların siyasi varlıqlarını qorumaq istəyinin təzahürü idi.

XVIII əsrin sonlarında ölkədə siyasi birliyin olmaması İranın və Rusiyanın Azərbaycanda fəallaşmasına səbəb oldu. Nəticədə XVIII əsrin sonlarında XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycan torpaqları bu iki dövlət arasında baş vermiş müharibələr, qarşılıqlı güzəştlər nəticəsində bölüşdürüldü.

АЗЕРБАЙДЖАН В ОПИСАНИЯХ РУССКИХ И ЗАПАДНОЕВРОПЕЙСКИХ ПУТЕШЕСТВЕННИКОВ XVIII ВЕКА

РЕЗЮМЕ

В монографии «Азербайджан в описаниях русских и западноевропейских путешественников XVIII века» исследованы общественно-политические события истории Азербайджана в XVIII веке на основе путевых заметок (книг о путешествиях) русских и западноевропейских путешественников.

Книга состоит из «Введения», трех глав, «Заключения», списка использованных источников и литературы.

Во «Введении» обоснована актуальность проблемы, исследованы значение и новизна темы.

В первой главе «Русские и западноевропейские путешественники и их сочинения», обстоятельно говорится о западноевропейских и русских путешественниках, побывавших в Азербайджане в XVIII столетии. Автор показывает, что, эти путешественники будучи людьми разных специальностей, занимавшие разные позиции, были направлены в регион с целью выполнения разведывательных поручений иностранных держав, которые они представляли.

Вторая глава «Описание экономического и политического состояния страны в книгах о путешествиях русских и западноевропейских путешественников, побывавших в Азербайджане в первой половине XVIII века», состоит из 2-х разделов. В первом разделе исследовано экономическое состояние Азербайджана в I половине XVIII века на основе сообщений русских и западноевропейских путешественников. Во втором разделе главы рассматривается политическая жизнь страны указанного исторического периода. В этом разделе на основе сообщений русских и западноевропейских путешественников исследованы проблемы упадка Сефевидской державы, попыт-

ки вмешательства России и Османской империи во внутренние дела Азербайджана с целью завоевания, народно-освободительные выступления под руководством Гаджи Давуда против существующего режима, прихода к власти Надир-шаха и усиления его позиций.

Третья глава «Экономическое и политическое состояние Азербайджана во II половине XVIII века» также состоит из двух разделов. В первом разделе главы на основе сообщений путешественников рассматриваются вопросы возникновения независимых азербайджанских ханств после падение государства Надир-шаха, экономические и политические предпосылки возникновения и дальнейшее развитие этих ханств. Во втором разделе исследовано политическое состояние страны в указанный период, взаимоотношения азербайджанских ханств с соседними странами, попытки соседних стран овладеть Азербайджаном, а также место азербайджанских ханств в восточной политике кабинета Екатерины II .В «Заключении» обобщены научные выводы исследования.

SUMMARY

QARAYEV ELCHIN TEYMUR OGLU

AZERBAIJAN IN THE DESCRIPTIONS OF RUSSIAN AND WESTERN EUROPEAN TRAVELERS IN XVIII CENTURY

In the monography «Azerbaijan in the descriptions of Russian and western European travelers in XVIII century» were investigated the social-political events of Azerbaijan history in the XVIII century on the base of Russian and Western - European travellers' notes (books about the travels).

The monography consists of introduction, three chapters, conclusion and the list of literature.

The actuality of the problems, the liguefesance of the inesigation and novelty of the theme were shown in the introduction.

The first chapter which is entitled «About Russian and Western-European travelers and about their compositions» in this chapter is spoken in details about Russian and Western-European travelers who has been in Azerbaijan in the XVIII century. The author shows that, though these travellers were from different position and all of them tried to execute prospecting orders of powers which they presented.

The second chapter is entitled «The description of economico-political condition of the country in the books about travels of Russian and Western European travellers who has been in Azerbaijan in the first part of XVIII century». This chapter consists of 2 divisions. In the first division economical condition of Azerbaijan in the I part the of XVIII century is investigated. It was written on the base of Russian and Western-European travellers information.

In the second division of the chapter political life of the country in the shovvn historisal period were considered.

In this division on the base of Russian and Western Euro-

pean travellers reports the downfall problems of Safavid power, the active intervention of Russia and Ottoman Empire to Azerbaijan's internal affairs, the action of population against existing regime in the country, Nadir Shah's advent to powers and strengthening his position are investigated.

The third chapter which entitled «Economical and political condition of Azerbaijan in the second part of the XVIII century» is also consists of 2 division.

In the first division regarded on the base of travellers information considered the problems which were appeared in Azerbaijan khanlig after Nadir Shah's broke down government economical reasons of rise development and decline of khanlig. In the second division given the political conditions of the country in the shown period. The interrelation of Azerbaijan khanligs with the neighbour countries and attempts of neighbouring countries to take possession of Azerbaijan had been the object of the author's investigation.

Scientific results of the investigation have been generalized in the conclusion.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ MƏNBƏ VƏ ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində

1. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Tarix İnstitutunun Elmi Arxivi: (AMEA TİEA), iş 1795(1)
2. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Tarix İnstitutunun Elmi Arxivi: (AMEA TİEA), iş 1795(2)
3. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Tarix İnstitutunun Elmi Arxivi: (AMEA TİEA), iş 1795(3)
4. Azərbaycan tarixi. Üç cildə, 1 cild. Bakı, Azərb SSR Elmlər Akademiyası nəşriyyatı, 1958
5. Azərbaycan tarixi (Ən qədim dövrlərdən XX əsrin əvvəllərinə qədər), Bakı, "Elm", 1993, 284 s.
6. Azərbaycan tarixi (Ən qədim zamanlardan XX əsrdək) 1 cild, Azərbaycan Dövlət nəşriyyatı, 1994, 687s.
7. Azərbaycan tarixi 7 cildə, III cild. Bakı, "Elm" Redaksiya-nəşriyyat və Poliqrafiya mərkəzi, 1999, 534 s.
8. Dəlili H.Ə. Azərbaycan rus münasibətləri Azərbaycan və farsdilli sənədlərdə, 1722-ci il (Sənədlər külliyyatı). Bakı, "Elm" nəşriyyatı, 1976, 107 s.
9. Dəlili H.Ə. Cənubi Azərbaycan xanlıqları (XVIII əsrin II yarısında), Bakı, "Elm" nəşriyyatı, 1979, 144 s.
10. Dəlili H.Ə. Azərbaycanın siyasi həyatında Əfşarların mövqeyi haqqında. Azərb SSR Elmlər Akademiyasının Xəbərləri. Tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası, №3, 1969
11. Əbdülhəmid H.S. Şəki xanları və onların nəsiləri. Şəki xanlığının tarixi. Bakı, "Azərbaycan Ensiklopediyası" Nəşriyyat Poliqrafiya birliyi, 1993, s.23-30
12. Əliyev F.M. Şimali Azərbaycan şəhərləri, Bakı, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası nəşriyyatı, 1960, 136 s.
13. Əliyev F.M. XVIII əsrin birinci yarısında Azərbaycanda ticarət. Bakı, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası nəşriyyatı, 1964, 123 s.
14. Əliyev F.M., Əliyev M. Naxçıvan xanlığı. Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1996, 106 s.

15. Əl Cari M. Car salnaməsi. (ərəbcədən tərcümə edən Sevdə Süleymanovadır) Bakı, "Səda" nəşriyyatı, 1997, 146 s.
16. Fateh K. Şəki xanlarının müxtəsər tarixi. Şəki xanlığının tarixi. Bakı, "Azərbaycan Ensiklopediyası" Nəşriyyat-Poliqrafiya birliyi, 1993, s.10-20
17. Hacinski İsgəndər bəy. Qubalı Fətəli xan. Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı, 1959, 54 s.
18. Həmidova Ş.P. XVIII əsrin II yarısında Azərbaycan-Gürcüstan münasibətləri tarixindən. Bakı, "Elm" nəşriyyatı, 1985, 100 s.
19. İsmayılov Rəşid bəy. Azərbaycan tarixi. Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1993, 163 s.
20. İsmayılov M.Ə. Şəki xanlığı (Tarixi oçerk). Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1982, 151 s.
21. İsmayılov M.Ə. Azərbaycan tarixi. Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1993, 267 s.
22. Kruşinski Y.T. Xristian səyyahının tarixi (farscadan tərcümə edəni Ş.Fərzəliyevdir). Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1993, 105 s.
23. Qarabağnamələr, I kitab. Bakı, "Yazıçı " nəşriyyatı, 1989, 190 s.
24. Qarabağnamələr, II kitab. Bakı, "Yazıçı" nəşriyyatı, 1991, 479s.
25. Quliyev Ə.H. Azərbaycan-Rusiya münasibətləri tarixdən (XV-XVIII əsrlər). Bakı, 1958, 53 s.
26. Mahmudov Y.M. Səyyahlar Azərbaycana gəlir. Bakı, "Gənclik" nəşriyyatı, 1977, 138 s.
27. Mustafayev T.T. XVIII əsrin birinci yarısında Azərbaycanda Rusiyaya meylin güclənməsi. Bakı, "Elm" nəşriyyatı, 1986, 88 s.
28. Mustafazadə T.T. Ümumi tarix. 4 cildə, III cild, Bakı, "Elm" nəşriyyatı, 1997, 393 s.
29. Mustafayeva N.Ç. Cənubi Azərbaycan xanlıqları. Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1995, 96 s.
30. Mustafayev C.M. Şuşa şəhərinin əsasının qoyulması tarixi haqqında bəzi mülahizələr. Tarix və onun problemləri, Bakı, 1998, №1(3), s.57-61

31. Sadıqov H. Rusiya-Türkiyyə münasibətlərində Cənubi Qafqaz problemi (1787-1829-cu illər). Bakı, " Elm" nəşriyyatı, 1991, 175 s.
32. Şarden Jan. Səyahətnamə. Bakı, "Elm" nəşriyyatı, 1994, 94s.
33. Zeynalıoğlu C. Müxtəsər Azərbaycan tarixi. Bakı, Azərbaycan Dövlət Kitab palatası, 1992, 118 s.

Rus dilli ədəbiyyat

34. Абдуллаев Г.Б. Из истории Северо-восточного Азербайджана в 60-80-х гг. XVIII века. Баку, Изд-во Акад. Наук Азерб. ССР, 1958, 211с.
35. Абдуллаев Г.Б. Азербайджан в XVIII веке и взаимоотношениях его с Россией. Баку, Изд-во Акад.Наук Азерб.ССР, 1965, 621с.
36. Абдурахманов А.А. Азербайджан во взаимоотношениях его с Россией, Турцией и Ираном в первой половине XVIII в. Баку, Изд-во Акад. Наук Азерб.ССР, 1964,99с.
37. Аврилл Филипп. Путешествия страны Европы и Азия, Путешествия Татария. (перевод с франц. на рус яз.Абезгуз). АМЕА ТİЕА фонд 1, siyahı 1, iş 477
38. Акты Кавказской Археографической Комиссии (АКАК) I-IV cildlər.
39. Альтман М.М. Гянджа с 1606 по 1804гг. АМЕА ТİЕА фонд 1, siyahı 1891, iş 2.
40. Алиев Ф.М. Города и городская торговля Азербайджана во второй половине XVIII в. Труды Института истории АН Азерб.ССР, т.ХІІІ, 1958
41. Алиев Ф.М. Письмо бакинцев Петру в 1722 г. ДАН Азерб.ССР,1964, №7
42. Алиев Ф.М. Антииранские выступления и борьба против турецкой оккупации в Азербайджане в первой половине XVIII века. Баку, "Элм", 1975, 230с.
43. Алиев Ф.М. Миссия посланника русского государства А.П. Волынского в Азербайджане. Баку, "Элм", 1979, с.122

44. Алиев Ф.М. Азербайджано-русские отношения. Баку, "Элм", 1985, 174с.
45. Алкадари Г.Э. Асари-Дагестан. Махачкала, Дагестанский институт истории, археологии и этнографии научного центра Российской Академии Наук, 1994, 222с.
46. Араратский Артемий. Жизнь Артемия Араратского. Ленинград "Наука", 1980, 229 с.
47. Армяно-русские отношения в первой трети XVIII века. Сборник документов (Под.ред. А.И.Ионисяна). т.II, ч. 1-2. Ереван, 1964, 1967
48. Армянская анонимная хроника, 1722-1736 гг. Баку, "Элм", 1988, 57с.
49. Артемий Петрович Волынский и его конфиденты. «Русская старина», 1885, т.48, с.17-22
50. Арунова М.Ф и Ашрафян К.З. Государства Надир шаха Афшара (очерки общественных отношений в Иране 30-40-годов XVIII в.) Москва, Изд-во. вост. лит., 1958, 284с.
51. Арутюнян П.Т. Освободительное движение армянского народа в первой четверти XVIII в. Москва, 1954, с.302
52. Асадов Ф.С. История Талышского ханства и его связи с Россией. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидат исторических наук. Баку, 1966
53. Астрабадский М.М. История Надир шаха. «Русская старина», 1881, т.22, кн., X
54. Ашурбейли С.Б. Баку XVI-XVIII в по описаниям путешественников. Изв. АН Азерб.ССР, серия истории, философии и права, Баку, 1947, №1
55. Ашурбейли С.Б. Очерки истории средневекового Баку (VII- начало XIX в.). Баку, Изд-во Акад. Наук Азерб.ССР, 1964, 366 с.
56. Ашурбейли С.Б. Экономические и культурные связи Азербайджана с Индией в середине XVIII века. Баку, Элм, 1990, 149 с.
57. Ашурбейли С. Б. История города Баку (период средневековья). Баку, Азернешр, 1992, 408 с.
58. Багирова М.М. История Шекинского ханства и присоеди-

- нение его к России. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидат исторических наук. Баку, 1980
59. Бакиханов А.А. Гюлистан Ирам. Баку, "Элм", 1991, 207с.
 60. Бакунина В.И. Персидской поход в 1796 году. «Русская старина», 1887, т.53, с.343-374
 61. Бартольд В.В. Место прикаспийских областей в истории мусульманского мира. О-во объедин. и изучения Азербайджана. Баку, 1925, 150 с.
 62. Бел Д. Беловые путешествие через Россию в разных Азиатские земли, а именно: Пекин, Дербенд и Константинополь. (Перевод с французского М.Попов) кн. I-III, СПб, 1776 г.
 63. Бергман. История Петра Великого . СПб, 1855, т.5, с. 114-167
 64. Березин И. Путешествие по Дагестану и Закавказью. Казань, 1850, 128 с.
 65. Бадрадини Алибей. Гаима. Изв. АН Азерб.ССР, из серии истории, философии и права. Баку, 1988, №3-4
 66. Биберштейн М. Описание провинции расположенных на левой берегу Каспийского моря между реками Терек и Кура (перевод с франц. на рус. яз. С.Б.Ашурбейли). АМЕА ТІЕА фонд 1, siyahı 1, iş 466
 67. Броневский С. Новейшая географические и исторические известия о Кавказе. Часть 1-2. Москва 1823, 352с.
 68. Бруин де Корнели, Извлечение из путешествия Корнели де Бруин (перевод с франц. на рус. яз. Абезгуза). АМЕА ТІЕА фонд 1, siyahı 1, iş 480
 69. Бурнашев С.Д. Описание областей Адребижанских в Персии и их политического состояния. Курск. , 1793, АМЕА ТІЕА фонд 1, siyahı 2, iş 581
 70. Бурнашев С.Н. Новые материалы для жизнеописание и деятельности С.Д.Бурнашева, бывшего в Грузии с 1783 по 1787г. Под ред. проф. Цагарели. СПб 1901, 64 с.
 71. Бутков П.Г. Материалы для новой истории Кавказа с 1722 по 1803 гг. т.1-3. СПб, том 1, 548 с.; том 2, 601 с.; том 3, 620 с.

72. Бутков П.Г. Выдержки из проекта отчета о персидской экспедиции в виде писем. 1796. см. История, география и этнография Дагестана. XVIII-XIX вв. (архивные материалы). Изд-во восточн. Лит-ры, с.200-207
73. Бутурлин Д. Военная история походов россиян в XVIII веке. (Часть вторая, заключающая описание персидской войны с 1722 по 1734гг. перевод с французского штабскапитан Корнилович). СПб, 1893, 255 с.
74. Бушев Т.П. Посольства Артемия Волынского в Иран в 1715– 1718 гг. Москва, Наука, 1978, 288 с.
75. Вейденбаум. Кавказские этюды. Тифлис, Изд. центр. Книж. торговли. 1901
76. Взятие Тифлиса Аго Магомед-ханом в 1795 году (из записок Царевича Теймураза). Тифлис, 1895
77. Волынски А.П. Извлечение из дневника А.П.Волынского. см. Зевакин Е.И. Азербайджан в начале XVIII в. Журнал посланника Волынского 1715-1718гг. Изд. Об-ва обследов и изучения Азерб.ССР, №8, выпуск IV, Баку, 1929
78. Волынски А.П. Письмо Волынского из Персии к барону П.П.Шафирову. "Русская старина", 1872, кн.4,с.940-951
79. Выдержки из записей французских миссионер Маза, Башуда, Флорио и др.(перевод с франц. яз. на рус. Абезгуза). АМЕА ТІЕА fond 1, siyahı 1, iş 471
80. Гаджиев В.Г. Роль России в истории Дагестана. Москва, "Наука", 1965, 391 с.
81. Гаджиев В.Г. Сочинение И. Гербера "Описание стран и народов между Астрахани и рекою Курой находящихся" как исторический источник по истории народов Кавказа. Москва, "Наука", 1979, 271 с.
82. Гербер И.Г. Описание стран и народов вдоль Западного берега Каспийского моря. 1728, В кн. История, география и этнография Дагестана, XVIII-XIX вв.(архивные материалы). Москва, Изд.восточной литературы, 1958, с.60-118
83. Гессен Ю. Экспедиционная компания 1768-1774гг. Вестник АН СССР, 1931, №7
84. Гмелин С.Г. Путешествие по России для исследования

- всех трех царств в природе. ч. III, СПб, 1785
85. Голиков И.И. Деяния Петра Великого. тт. VIII-IX, Москва, 1898
 86. Губайдулин А.К. Истории шелководства в Азербайджане. Изв. О-ва обследования и Изучения Азербайджана, №5, 1927, 17 с.
 87. Гусейнов Ш.С. Сельское хозяйства Азербайджана в первой половине XVIII в. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидат исторических наук. Баку, 1970
 88. Гусейнов Ш.С. Об ирригационных систем в сельском хозяйстве Азербайджана. Уч. зап. АГУ им. С.М. Кирова, серия истории и философии, 1968, №3
 89. Гусейнзаде А. Значение Муганского курултая. "ДАН Азерб.ССР", 1965, №8, с.89-91
 90. Далили Г.А. Исторический очерк Урмийского ханства (II пол. XVIII в.- первой четверти XIX в.) Автореферат диссертации на соискание кандидат исторических наук, Баку, 1968
 91. Дренякин И.Т. Описание Ширвана, см. История, география и этнография Дагестана, XVIII-XIX вв.(архивные материалы) 1796 г. Москва, Изд. восточной литературы. 1958, с.157-171
 92. Джалальян Е.Х. Краткая история страны Албанской (1702-1722гг.).Баку, 1989
 93. Дубровин Н.Ф. История войны и владычества русских на Кавказе. Т.1, СПб, 1871, 640 с.
 94. Дубровин Н.Ф. Закавказье от 1803-1806 года. СПб, 1866
 95. Ереванци Абрам. История войн 1721-1736гг. Ереван, Изд. Арм. ФАН-а, 1939, 93 с.
 96. Зевакин Е.С. Прикаспийские провинции в эпоху русской оккупации XVIII веке. Баку, Известия общества обследования и изучения Азербайджана, 1927, №5, 133 с.
 97. Зевакин Е.С., Полиевктов М.А. К истории прикаспийского вопроса, Тифлис, 1933
 98. Западный берег Каспийского моря при Петра Великом. "Журнал министерство народного просвещения". СПб, 1848, вып.2, с.2-17

99. Иванов М.С. Очерк истории Ирана. Москва, Госполитиздат, 1952, 468с.
100. Искендерова М.С. Бакинское ханство. Баку, Чашыоглы, 1999, 209 с.
101. История, география и этнография Дагестана, XVIII-XIX вв. (архивные материалы). Москва, 1958, 367 с.
102. Кемпфер Е. Красота чужих стран, Лемго, 1712,(перевод с лат. на рус яз. М.А.Байбакова). АМЕА ТГЕА фонд 1, siyahı 2, iş 5091
103. Кишмишев С.О. Походы Надир шаха в Герат, Кандагар, Индию и события в Персии после его смерти. Тифлис, Изд. Военно-историческим отд., 1889, 303 с.
104. Козубский Е.И. Истории города Дербента. Темирхан-Шура, 1906, 468 с.
105. Комаров В.В. Персидские войны 1722-1725гг. "Русский вестник". 1867, №57
106. Кретацци А. История о служившихся с ним событиях и о Надир шахе Персидском (перевод с арм., на рус.яз. Т.И.Патканова) АМЕА ТГЕА фонд 1, siyahı 2, iş 800
107. Куканова Н.Г. Очерки по истории русско-иранских торговых отношений в XVII- первой половине XIX века.Сарански, Морд кн.изд-во,1977,286 с.
108. Кук Д. Выдержки из дневника касающихся русского посольства в Персию в 1746 г. с описанием виденных стран Астрахани и до Дербента. АМЕА ТГЕА фонд 1, siyahı 1, iş 155, s.70-112
109. Лебедев В.И. Посольства Артемия Волынского в Персию Изв. АН СССР, серия истории и философии, 1948, т.V, №6
110. Левиатов В.Н. Очерки из истории Азербайджана в XVIII в. Баку, АН Азерб. ССР, 1948, 226 с.
111. Лерх И.Я. Извлечения из дневника путешествия доктора Иоганна Якоба Лерха (первое путешествия, перевод с немец. яз. Абезгуза) АМЕА ТГЕА фонд 1, siyahı 2, iş 486
112. Лерх И.Я. Извлечения из дневника путешествия доктора Иоганна Якоба Лерха (второе путешествия, перевод с не-

- мец. яз. Абезгуза) АМЕА ТİЕА фонд 1, siyahı 2, iş 491
113. Лопухин А.И. Журнал путешествие через Дагестан, 1718г. В кн История, география и этнография Дагестана, XVIII-XIX вв. (архивные материалы), Москва, Изд. восточной литературы, 1958, с.6-58
 114. Лысцов В.Н. Персидский поход Петра I, 1722. Изд-во Московск. Унив-та, 1951, 245 с.
 115. Магомедов Р.М. История Дагестана, Махачкала, Дагучпедчиз, 1968, 292 с.
 116. Мамедова Г.Н. Русские консулы об Азербайджане (20-60гг. XVIII) Баку, "Элм", 1989, 128 с.
 117. Мамедова Г.Н. Некоторые вопросы истории Азербайджан в журнале консула Абрамова. Изв. АН Азерб.ССР, серия общест.наук, 1977, №2
 118. Мамедов С.А. Исторические связи азербайджанского и армянского народов во второй половине XVIII-первой трети XIX вв. Баку, "Элм", 1977, 263 с.
 119. Мамедов С.А. Азербайджан по источникам XV- первой половины XVIII вв. Баку, "Элм", 1993, 240 с.
 120. Маркова О.П. Россия, Закавказье и международные отношения в XVIII веке. Москва, "Наука", 1966, 323 с.
 121. Мелгунов Г.В. Поход Петра Великого в Персию. «Русский вестник», 1874, т.110
 122. Мустафазаде Т.Т. Азербайджан и русско-турецкие отношения в первой трети XVIII в. Баку, 'Элм', 1993, 238 с.
 123. Мустафаев Д.М. Северные ханства Азербайджана и Россия (конец XVIII-начало XIX вв.). Баку, Элм, 126 с.
 124. Новосельцев А.П. Города Азербайджана и Восточной Армении в XVII и XVIII вв. « История СССР», 1959, №1
 125. Новосельцев А.П. Из истории классовой борьбы в Азербайджане и Восточной Армении в XVII и XVIII вв. в кн. "Исторические записки", 1960, №67
 126. Очерки истории СССР, XVIII в. первая четверг. Москва, Изд-во Акад. наук СССР, 1954, 815 с.
 127. Очерки истории СССР XVIII в. вторая половина. Москва, Изд-во Акад. наук СССР, 1956, 894 с.

128. О персидском походе при государе Петре Великом бывшем. Русский архив. т. 12, Москва, 1899
129. Пажитнов К.А. Очерки по истории Бакинской нефтедобывающей промышленности. Москва, Акад. наук СССР Институт экономики, 1940, 190 с.
130. Пайчадзе Г.Г. Русско-грузинские отношения в 1725-1735 гг. Тбилиси, Мецниереба, 1965, 172 с.
131. Пахомов Е.А. Краткий курс истории Азербайджана. Баку, 1923, 48 с.
132. Петрушевский И.П. Азербайджан в XVI-XVIII вв. (Сборник статей по истории Азербайджана), выпуск 1. Баку, Изд-во АН Азерб. ССР, 1949, 310 с.
133. Петрушевский И.П. К вопросу об иммунитете в Азербайджане в XVII-XVIII вв. "Исторический Сборник". Т. 4. Москва-Ленинград. 1935, с. 35-72
134. Петрушевский И.П. Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI - начале XIX вв. Ленинград, Из-во. ЛГУ, 1949, 382 с.
135. Петрушевский И.П. Строева А.В., Белиницкий. История Ирана с древнейших времен до конца XVIII в. Ленинград, Изд-во Ленингр. ун-та, 1958, 390 с.
136. Петрушевский И.П. Азербайджанские ханства во второй половине XVIII в. АМЕА ТИЕА, № 779
137. Попов А.Н. Сношение России с Хивой и Бухарою при Петре Великом. СПб, 1853, 185 с.
138. Полиевктов М.А. Европейские путешественники XIII-XVIII вв. по Кавказу. Тифлис, Акад. наук СССР. Науч. исслед. инс-т. кавказоведения им. акад. Н.Я. Марра 1935, 222 с.
139. Потто В. Кавказская война в отдельных очерках, эпизодах, легендах и биографиях. Выпуск 1, СПб, 1885, 164 с.
140. Приказы и письма Императора Петра Великого и Императрицы Екатерины I к генералу Матюшкину во время войны с Персией. Отечественные записки, 1821, ч. 30-31, № 85-88
141. Путешествие одного миссионера (перевод с франц. яз.

- Абезгуза). АМЕА ТІЕА, fond 1, siyahı 2, iş 474
142. Решетов С. История о персидском шахе Тахмас-Кулихане. С французского на российский язык переведенная асессором Степаном Решетовым, СПб, 1762, 397 с.
 143. Русско-дагестанские отношения XVII-XVIII вв. (документы и материалы). Махачкала, Дагкнигоиздат, 1958, 336с.
 144. Рюмин Б.А. Азербайджановедение. Краткие исторические и этнографические очерки Азербайджана, часть II, Баку, 384 с.
 145. Саргис де Петрос. Дневник осады Испагани в 1722 и 1723 гг. СПб 1870, 57 с.
 146. Серебров А.Г. Историко-этнографическое описание Дагестана. 1796 г. см: История, география и этнография Дагестана, XVIII-XIX вв. (Архивные материалы). Москва, Изд-во восточн. Лит-ры 1958, с.
 147. Смерти академика С.Г.Гмелина в плену у одного горского Кавказского владителя. Чтения, 1867, кн.3
 148. Смирнов Н.А. Политика России на Кавказе в XVIII-XIX вв. Москва, Соцэкгиз, 1958, 244 с.
 149. Симонович Ф.Ф. Описание Южного Дагестана. см. История, география и этнография Дагестана, XVIII-XIX вв. (архивные материалы). Москва, Изд-во восточн. Лит-ры 1958, с.143-150
 150. Спильман Д. Путешествие через России в Персию двух английских джентльменов, которые отправились в 1739 году, имея целью изучение того , каким образом может вестись из Астрахани по Каспийскому морю торговля Великобритани. Лондон, 1742 (перевод с англий. яз.Абезгуза). АМЕА ТІЕА, fond 1, siyahı 1, iş 484
 151. Спридонова Е.В. Экономическая политика и экономические взгляды Петра I. Москва, Гос.изд.полит.лит. , 1952, 287 с.
 152. Соймонов Ф.И. Описание Каспийского моря и чиненных на оном российских завоеваний, как часть истории Государя императора Петра Великого (сост. Ф.И.Сой-

- моновым, с доп. Г.Ф.Миллера), СПб, Изд., имп., Акад.наук ,1763,380 с.
153. Соловьев С.М. История Россия с древнейших времён. Кн IX т.XVIII. Москва, Соцэкгиз, 1963, 701 с.
 154. Соловьев С.М. Петр Великий на Каспийском море, "Вестник Европы", 1868, март книга 3-я с.164-202
 155. Сумбадзе А.С. Азербайджанцы-этногенез и формирование народа. Баку, "Элм", 1990, 283 с.
 156. Сысоев В.М. Начальной очерк истории Азербайджана (северного). Баку, Наркомпрос АССР, Азербайджанский археологический комитет при Наркомпрос АССР,1925, 143 с.
 157. Фадеев А.В. Россия и Кавказ в первой трети XIX века. Москва, Изд-во Акад. наук СССР, 1960, 398 с.
 158. Фостер Г. Путешествие из Бенгалии в Великобританию (перевод с франц. яз. С.Б.Ашурбейли) АМЕА ТІЕА, fond 1, siyahı 1, iş 380
 159. Ханвей Д. Исторический очерк британской торговли на Каспийском море, с журналом автора о путешествии из Англии через Россию и Персию и обратно через Россию, Германию и Голландию. 1 том (перевод с англ.яз. Л.М.Кирякова) АМЕА ТІЕА , fond 1, siyahı 1, iş 155
 160. Ханвей Д. Исторический очерк британской торговли на Каспийской море, с журналом автора о путешествии из Англии через Россию в Персию и обратно через Россию, Германию и Голландию. II том (перевод с англ.яз. Л.М.Кирякова) АМЕА ТІЕА , fond 1, siyahı 1, iş 158
 161. Шамахеци А. Походы Тахмас –Кулихана (Надир Шаха и избрание его шахом).Тифлис, Акад.наук СССР, Науч.исслед.инст-т. Кавказоведения. Труды историко-эконом. секторы, 1932,17 с.
 162. Шнезе . Описание путешествия посольства Князя Сергея Димитриевича Голицына к Персидскому Тахмас Кулы хану, сделавшемуся потом шахам Надиром (перевод с немец. яз. Абезгуза) АМЕА ТІЕА, fond 1, siyahı 2, iş 491, s.122-127

163. Эзов Г.А. Сношение Петра Великого с армянским народом, СПб, 1898
164. Эльтон Д. Путешествие записки мистера Эльтона от Москвы до Решта. (перевод с англ.яз. Л.М.Кирякова). АМЕА ТІЕА, fond 1, siyahı 1, iş 155, s.18-43
165. Юдин П.Л. Россия и Персия в конце 1742 года по письмам Братищева к канцлеру князю А.М.Черкатскому. "Русский архив", 1899, №3, с.370-389
166. Юнусова Л.И. Торговая экспедиция Англии в бассейне Каспия в первой половине XVIII в. Баку, "Элм", 1988, 158 с.
167. Юзефович Т. Договоры России с Востоком. СПб, 1869, 298 с.